

Зміст

Зміст	3
ЧАБАНОВА (СТРЕЛЬЦОВА) ЄВГЕНІЯ АРСЕНТІВНА	329
ШУСТЬ (ГУЛІВЕЦЬ) ГАЛИНА ТЕРЕНТІВНА	345
УСНІ ІСТОРІЇ	329
БОЙКО ЛЕОНІД ПИЛИПОВИЧ	349
ПОДРУЖЖЯ БУРЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ ТА ГАЛИНА КОСТЯНТИНІВНА	359
ГОЛОВАТЕНКО ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ	382
КОРОБЕНКО МИХАЙЛО МИТРОФАНОВИЧ	391
ОСАДЧУК (СЛІПЕНЧУК) АНТОНІНА ПРОКОПІВНА	408
ПОКИДЬКО АНАСТАСІЯ ФЕДОСІВНА	440
СУЛИМА ВАСИЛЬ КИРИЛОВИЧ	452
ТАРАН ГАННА ПЕТРІВНА	468
ФЕДУРУК НАДІЯ ОЛЕКСІВНА	476

ЧАБАНОВА (СТРЕЛЬЦОВА) ЕВГЕНІЯ АРСЕНТІЇВНА

1926 р.н., м. Херсон. Проживає у Канаді. Освіта – середня.

1944 – 1945 рр. – примусово працювала на фабриці з виготовлення годинників у Німеччині.

Прошло много лет, но не забывается пережитое в юности, когда хотелось радоваться жизни, но вопреки природе на долю молодежи 40-х годов достались слезы и горе. Все годы войны помню, вспоминаю ужасы и страхи прошлого, и не забыть их никогда.

Лето 1941 года. День был пасмурный, похоже на дождь. Тучи, небольшой ветерок и настроение было подстать. Может предчувствие все же. Сидели у дома на крылечке с подружками о чем-то беседовали. Вдруг выбежала соседка вся в слезах и сказала, что по радио сообщили: Немцы Киев бомбили! Война!!! Как? Почему? Повскакивали все, разбежались по домам в тревоге. Что же будет? И с этого дня, можно сказать, кончилась наша юность. Началась жизнь полная ожиданий чего-то страшного, непонятного. Наш дом стоял у дороги, по которой в эти дни потянулись подводы с беженцами. Везде было такое движение. Люди, с перепуганными лицами не здороваясь, куда-то спешили – в разные стороны. Потом пошли наши солдаты. Сначала строем, организовано, затем вразброд, потом единицами. Все шли в сторону Антоновского моста на переправу. Мы уже знали, что это отступление. Через несколько дней, мы (нас несколько девушек) собрались с утра и тоже пошли в Антоновку посмотреть на переправу. Но там было такое скопление народа, скота, транспорта и в основном – военных (их в первую очередь переправляли). Вечером ушли домой. А дома тишина. Тревожно так, все молчат, кто-то тихонько плачет. Почти в каждой семье были ребята 18-19 лет, они ушли в военкомат, в том числе мой брат Петя и двоюродный брат Гриша. Наши ушли. Что же дальше? И вот однажды со стороны Цюрюпинска с утра полетели снаряды. Первые попали в наши любимые сарайчики, где иногда под коптилку вечерами собирались, сидя на полу, что-то читали, кто-нибудь что-то рассказывал. Мы называли их кролятникками. Разнесло их. Мы были дома, когда разорвался первый снаряд. Страшно было – ужас! Со всех квартир со шмотками, с детьми, побежали в укрытия, в погреба и сидели пока не прекратили стрелять, потом потихоньку стали выглядыва-

вать, и видим, по нашей дороге идут и едут на мотоциклах немцы. Все в касках, от жары распаренные, между собой что-то говорят, смеются. Мы все повыходили из убежища, стоим наблюдая. Но они нас не трогали, просто, что-то выкрикивали со смехом и шли себе уверенные "победители". Весь их вид был и стремление – вперед. Потом пошли обозы с чем-то. Лошади громадные, я таких никогда не видела даже на картинке, а немцы все в сапогах коротких, на подковках, рукава закатанные, автоматы наперевес. Страх охватил всех, боялись, конечно. Разошлись по домам, разговаривали шепотом. Так прошел первый день оккупации. А потом в последующие дни – началось. С утра слышны были какие-то крики во дворе и по квартирам, уже без улыбок орал: „Юда! Юда!“ Что такое? Они, оказывается, ищут евреев, спрашивают, не прячет ли кто евреев. Пожаловали и к нам "гости". Зашли пять человек, бесцеремонно заглядывали под кровать. К маме обратились: „Яйко, млеко?“ Мама разводит руками. Они из-под кровати забрали банки с закатанным компотом, салатом. На столе стояли коржи спеченные, они их тут же рвали и ели, расхваливали – "корошо, корошо". Ушли похихатывая. Потом все последующие дни группами и в одиночку лазили по сараям. Забирали у кого была какая живность там – куры, козы, кролики. У некоторых были коровы, их тоже уводили. Появились полицаи из наших, но уже в черной форме и с повязкой на рукаве, написано на ней "полиция". Каждый день выгоняли нас на работу на консервный завод перебирать яблоки, овощи, сбивать ящики. Завод в скором времени, как вошли немцы, сразу же начал работать. Иногда работали на винрассаднике. Первые дни была просто тревожная тишина. Потом появились расклеенные по домам, столбам и везде, где можно было расклеить, разные объявления, приказы про комендантский час, запреты, призывы на биржу труда. Угроза за невыполнение везде в конце каждого объявления – расстрел. Евреям носить шестигранные желтые звезды на груди и спине. Приглашение добровольно ехать в Германию на работу. Потом везде начались облавы – на улицах, на рынке. Так в облаву попал мой младший брат. Потом началась организованная вербовка по годам. И когда объявляли повестками (мой 1926 год) мы с подругой (по чьему-то совету) делали крепкую настойку из махорки и пили перед комиссией. И это помогало. Давали отсрочку на 10 дней. Но потом опять повестка. Что же делать? Упросили соседку фельдшера Сабину, и она нам сделала укол с бензином. Мне в ногу, подруге в плечо. Получалась флегмона. Это была не-

выносимая боль! Мучения были нетерпимые, кричали от боли. Но результат был – опять на 10 дней отсрочки. Освобождения всегда давали только на 10 дней. Но организм молодой и быстро заживало после вскрытия. А вскрывал нам хирург Трубач. Мы от него не таились. Он знал, что мы сами себя травмировали. Он нам помогал и давал справки, что мы у него лечимся. Есть брошюра такая "Зверство фашистов на Херсонщине". Там на первых страницах написано и о нас тоже, в частности обо мне: "Дівчина із Склотари Стрільцова Женя травмувала собі ногу". Кто об этом написал, я не знаю, но думаю, что Трубач, ведь только он знал об этом. Но, несмотря на, так называемое лечение, рана все равно быстро заживала и опять надо было идти на комиссию. Надо что-то придумать. Разводили известь в ведре, ставила туда ногу, раздирали ногтями кожу, получались ранки, на них накладывали медь (соскребали из пятака), но это получалось мало, с этим бы забрали. Что же делать? Взяла негашеную известь, накладывала на ранки, обвязывала, а сверху капала водой. Боже мой, какие муки! Долго не выдерживаю, срываю повязку и ... ура! Ожоги страшные, волдыри. И опять к Трубачу, он срезает сожженную кожицу, что-то желтое накладывает, опять дает справку. Иду в назначенный день на комиссию, которая проводилась в школе № 20 на Суворовской улице. Во дворе играет музыка. Какая-то непонятная мелодия, чтобы подбодрить что ли? Двор полон народа, там сопровождающие и призывники, конечно, все в слезах. Те, которые уже прошли комиссию и не освобождены, рыдали вместе с родителями. Крик, как на похоронах. Атмосфера была ужасная. Вызывали по 10 человек. Те, кто зашел, стояли в коридоре молча, поглядывая друг на друга. У некоторых воспаленные глаза (что-то, наверное, сделали), у других тоже что-то, то рука на перевязи через плечо, кто с палочкой, с ногой что-то, и я с палочкой. Валя Егорова капала кислотой все ноги от пальцев и выше, получились язвочки. Помогало все же на какое-то время, все таки давали желтый билет на 10 дней. Это также давало право на освобождение от принудительного труда на бирже, куда нужно было ходить один раз в неделю отмечаться. А в городе облава. Мы вышли со двора школы и нас погнала полиция к кинотеатру "Спутник" чтобы мы посмотрели повешенных накануне подпольщиков. Согнанным не дают расходиться, пока не выслушают речь коменданта города, полную угроз и предупреждений. В облаву попала и Люба Шафран – знакомая по школе. Я увидела на ней желтые звезды на груди и спине. Я знала, что приказано всем евреям

нашивать эти звезды, но на ней увидеть было жутко. Мы обнялись и пошли домой потихоньку. Зашли к ней (это было по пути), я увидела в квартире узлы, все было собрано, как будто уезжают. Мать в слезах, младшая сестра тоже, братишка просто сидит молча. Я спросила, в чем дело. Люба говорит, что им надо к 7 часам вечера явиться без вещей на улицу Маяковского. А вещи собрали в узлы, надеясь, что скоро вернуться. Им объяснили, что повезут куда-то не далеко, поработать на сельхозработках. Но мать сомневается, что ненадолго, потому и плачет. Этой же ночью их вывезли под Зеленовку, там были противотанковые рвы и там их всех расстреляли. Последующие ночи тоже была слышна трескотня автоматов. Мы сначала и не знали, что это расстреливают евреев. Потом уже кто-то из Зеленовки рассказывал, какой ужас им пришлось видеть, ведь среди расстрелянных попадались и живые. Страшно подумать даже, что эту Любу я, можно сказать, проводила в последний путь, сама того даже не подозревая. Как же так? Казалось, вообще жизнь была окончена.

И вот однажды, через какое-то время, вдруг всех без предупреждения выгоняют из Херсона. Всех абсолютно, не дали взять ничего, даже документов, кто в чем стоял. И выгнали из Херсона всех до единого, остались только кошки и собаки. Ближние села были забиты до отказа. Спали покотом в избах, сараях, на чердаке. Люди-сельчане не злились, только плакали и, по-возможности, кого-то, чем-то подкармливали. Временно, конечно. Потом люди шли в дальние деревни. Так и мы пошли дальше, в наше родное село Березниговатое. Жили там у родственников моей мамы.

Шел уже 1944 год. Мы знали, что немцы отступают, что скоро нас освободят, и мы вернемся домой. Но не тут то было. Со 2-го марта облавой прошли по всем селам и забрали всех, кто хоть как-то мог ходить. Папа мой примкнул к каким-то мужикам, у них была подвода, и выехал в поле. Там стояли большие скирды соломы, в них они прятались. А я, конечно же, попала в этап. В селе стояла синагога, огромное помещение с куполом. На полу солома и людей полно. Расположились, кто как мог, до обеда. Потом строем по четыре человека погнали нас под конвоем в село Явкино. Это было 2 марта 1944 года. В селе чернозем, грязь была жуткая. Сверху чуть приморозило. А ноги вязли очень. Пока одну ногу вытянешь, другая увязнет. По бокам, на лошадях – немцы и полицаи. Где-то среди дороги дали передышку. Все кинулись на лужи, покрытые корочкой льда, чтобы хоть капельку водички в рот,

язык помочить. Так пить хотелось, что и голод не чувствовали. В поле стояла неубранная кукуруза, многие, в том числе и я, побрели туда по надобности, зашли мы, четыре девушки, дальше других и когда стали собирать всех в колонну, мы притаились. Никто не считал собравшихся, и мы остались незамеченными. А когда этап скрылся с поля зрения, мы побрели назад. Трудно, в грязи, голодные, уставшие. Скоро совсем стемнело. Шли на лай собак. Где-то близко должно быть село. Наконец добрались. Пустили нас в первую избу, накормили. С печи бабка вынула казан с горячей водой отмыться бы от грязи. Но, что это? Я с ног не смогла снять ботинок. Моя травмированная нога распухла так, что пришлось впереди разрезать ботинок. Помыла ноги, а у меня вдруг раны, пухири и только теперь я почувствовала такую боль, что о сне и речи не могло быть. Хозяйка этого дома (очень жалею, что не спросила ее имя, и село не знаю, какое) провозилась со мной до утра. Что-то прикладывала, чем-то мазала и оставила нас до вечера, а когда стемнело, пошли полем неубранной кукурузы и подсолнухов по направлению нашего села. Ночью тихо. Подошли к селу Новофедоровка, где жила одна из нас. У нее дом, вернее хата – крайняя. Во дворе стог соломы. Мы притаились в нем и видим, что село забито немцами. Во всех дворах подводы с лошадьми, машины. Долго сидели в соломе, пока не наступила тишина. Село спало. Зашли в хату, дверь, конечно, не закрыта, всюду покотом спали немцы. Мама нашей девушки застонала, когда увидела нас. Что делать? Свою дочь спрятала под печь и еще одну куда-то, а мне места нет. Третья спряталась тоже где-то в кизьяках. Иду сама, темно, страшно. Решила добираться до Березниговатого, там где-то три километра не больше. А уже рассветает. Побрела, еле, еле волоча свою больную ногу. А тут опять облава и опять в ту же синагогу. Я села под муром и сказала, что не могу идти. Подъехали на лошадях два полицаи. Один из них спешился, подхватил меня, усадил на лошадь, а сам шел рядом. Синагога не далеко, и слышно было плач и причитания, окрики немцев. Бредут унылые люди всех возрастов. У ворот стояли немцы и полицаи. Переводчик узнал меня, что я была здесь. Спросил, как я оказалась опять в облаве. Я отрицала. Немец спросил у него, в чем дело, тот видно сказал об этом немцу. Немец подошел ко мне вплотную. Что-то орал, потом со всего размаха ударил в правое ухо, я и упала. А стояла я у забора из грубого камня. Я ударилась головой об забор, и лицо залилось кровью. Он еще несколько раз ударил меня ногой. После этого я не могла подняться. Поволокли меня в здание, бро-

сили на солому, и вот только здесь вырвалось все мое страдание. Я плакала навзрыд очень долго. Не знаю, как уснула. Разбудили меня толчком ноги. Оказалось, что строят всех в колонну и опять этап. Идти я не могла. Опять посадили на лошадь к одному из полицаев, и уже теперь я не смогла убежать.

Привели нас в Явкино, загнали в огромный сарай-коровник. Там даже навоз не убрали, и соломы не было, примостились, кто как мог, до утра. А утром чуть свет, погрузили в товарные вагоны и увезли в Николаев, а оттуда в Одессу. Наши были близко, слышны были взрывы снарядов, паника у немцев. Все злые, что-то орут, всех толкают. Некоторым все же удалось убежать. Обидно до слез, я не могла бежать из-за своей ноги. Помочь было некому, тем более, что знакомых никого не было, каждый думал только о себе. Из Одессы в товарняках повезли в Перемышль. А уж там усадили нас в пассажирские вагоны и повезли в Германию.

Привезли в город Эрфурт ночью. Выгрузили из вагонов прямо на линию. Темень кошмарная и тишина. Только слышно окрики конвоиров. И вдруг вижу, надвигается что-то черное, тихо так, без шума и сигнала. Что-то трещит, плющит, потом крики страшные. Мы стояли по четыре человека. Справа от меня Женя Солодовник, слева ее сестра Дуня, а крайняя незнакомая женщина с девочкой 4-5 лет. Оказалось – это электровоз прошел по людям. Давили, резали, кто на пути попался. Крайнюю женщину – наискось. Голова и левая рука под одну сторону линии, туловище по другую. Дуня лежит без сознания, ее просто сшибло. Перелом левой руки, ноги тоже и челюсти. Стоит ребенок с кувшином в руках зовет: "Мама! Мама!", но мама уже не слышала ничего. Боже мой, что это было! Просто передать, рассказать это не возможно! Такой кошмар, такой ужас видеть и не сойти с ума – это невероятно! Стали собирать всех, кто мог передвигаться. Вдруг на столбах включили свет. И что же? Трупы, вой, крик! Сидит мужчина без ног, держит одну ногу в руках, качается из стороны в сторону и приговаривает: "Ноженьки мои, ноженьки!!!". Я тогда не думала, что переживу этот кошмар. Просто твердила про себя: "Ведь будет же день, когда это будем только вспоминать, что это в прошлом, ведь освободят же нас когда-нибудь?".

А что же дальше? Очень близко у вокзала бараки. Много, не знаю сколько. Очень много, ограждены высокой колючей проволокой. В бараках свет слабый, но видно. Стоят двухэтажные нары впритык друг

к другу, без ничего. Умостились кое-как и тихо, так жутко было после увиденного, только кто-то стонал, а плакали все. Разговоров не было, все молчали. Раненую Дуню увезли куда-то, как и других раненых. Мы с Женей держались вместе.

Утром всех привезенных выстроили вдоль барака и пришли "покупатели". Немки выбирали себе горничных, красивых, помоложе. Пожилые мужчины-бауеры, подбирали здоровых, крепких для работы по хозяйству. А слабенькие, серенькие девчата, среди которых была и я, стояли в ожидании. Кто же нас выберет? И вот появился худощавый щеголь в очках, средних лет и без выбора с края отсчитал 15 человек. С ним была переводчица (потом уже знали ее имя – Филиппина).

На вокзале опять погрузили в товарный вагон. Ехали не долго, несколько часов. Приехали ночью. Пока шли от вокзала к лагерю, переводчица нам рассказывала, как у них хорошо в лагере под названием "Лангевизе". Что у них 250 девушек и все довольные и веселые, что работают на часовой фабрике. Работа чистая и делают там часы. Фабрика называется "Тиль". Прибыли на место. Городишка небольшой под названием Рула. Это Тюрингия. Он в одну улицу между двух гор тянется на километр, а может и больше. Ночью, конечно, ничего не видно было. Шли по асфальту, с двух сторон горы, лес, деревья шумели. Темно, сыро, жутко как-то. Открыли нам ворота, потом один из барачков и наконец комнату. Зашли. Там светло, тепло, чисто. С двух сторон стояли деревянные нары, аккуратно застелены. Как положено, матрацы, подушки, посередине длинный стол, по бокам его длинные скамьи, тоже чистые. Комната где-то около 20 кв.м, рассчитана на 20 мест. Стали располагаться, кто где хотел. И когда "щеголь" с переводчицей ушли, барак замкнули. Сразу же сбежались девушки из других комнат. Всем хотелось до нас дотронуться, ведь мы только недавно были дома. Обнимали нас, плакали. Рассказывали о жизни в лагере, о фюрере лагеря гер Брауне, о переводчице Филлиппине, о фабрике "Тиль" и директоре фабрики докторе Шмидте. О жестком мастере Бакаусе, о том, что на фабрике работают русские, есть много французов, итальянцев, поляков. Какие жесткие порядки. За все, что мастеру не понравится он бьет без жалости, будь это девушка или мужчина, немец или иностранец, получают все одинаково. Немцы в основном калеки или старики, а иностранцы все молодые. Мы поняли, в какой "рай" попали.

Утром в 5 часов подъем, всех угнали под конвоем на фабрику. Нас, вновь прибывших в баню. В предбаннике всех раздели, все вещи

тут же заложили в дезкамеру, а нас в рядом открытую "парилку". Там холодно так, что на полу лужицы покрыты льдом. Мы сбились, жмем-ся друг к другу, и вдруг сверху хлынула вода-кипяток. Шарахнулись в сторону, друг друга сбивая. Моментально помещение наполнилось паром, дышать нечем. И как полилась горячая вода внезапно, так через несколько минут прекратилась. Не успели помыться, как следует, зашел верзила со связкой ключей и просто так, от нечего делать с улыбкой этими ключами стал бить по чем попало. Мы мокрые, дрожим, как овцы, сбившись в кучу. Наконец отдали наши вещи из дезинфекции. Разобрали где чье, оделись и повели нас в барак. Дали нам по 0,5 литра какой-то баланды, вроде бы из капусты, но в ней прожилки деревянные и кое-где плавали крупинки. Это был обед. После обеда повели на фабрику. Там устроили что-то в виде экзамена, кто на сколько образован. На доске написали несколько примеров, нужно было их решить. Для меня это было трудно, но помогла мне Женя. Она закончила 10 классов и быстро справилась с этой задачей. Собрали наши листочки, тут же их проверили. Кто решил, того на чистую работу, кто не решил, того в горячий цех. Разобрали нас мастера, повели в цех, показали каждому место работы и отпустили. У входа на фабрику нас поджидала Филиппина. Повела в барак, где нас ждал фюрер лагеря гер Браун. Он проинструктировал, как вести себя, чтобы не быть наказанным. Филиппина выдала нам напечатанные на ленте знаки "OST", чтобы мы их вырезали и нашили на рукав и грудь. Выдала платья зеленые, все одинаковые и деревянные шуги. По утрам, когда строят идти на фабрику, обязательно чтобы были нашиты знаки "OST". У ворот стоит фюрер Браун и нужно всем ему почтительно сказать: "Гутен морген, гер фюрер". И предупредила, что лучше выполнять все безукоризненно. Мы молча выслушали и ушли в свою комнату. Вскоре привели девушек с фабрики. Многие сразу же к нам. Мы рассказали, где были, что видели. Они говорили, что пока не плохо, смотря, к какому мастеру попадешь.

И так, мы с Женей попали к Бакаусу. Молодой, красивый, здоровенный лоб, ехидная улыбка и бесконечные подталкивания в спину, приговаривая: "Нун зо геле, нун зо геле!" – что это обозначало, мы не знали, но боялись и ненавидели его заранее. Привел нас на четвертый этаж. Цех длинный, длинный весь, как под колпаком в стекле. Даже крыша стеклянная. Чистота. Столы длинные в четыре ряда, по середине которого конвейер узенький, двойной. Наверху тянутся аккуратные ящички с отработанными деталями. В каждой ячейке (а их 24) малень-

кая дюралевая деталь, похожая на карманные часы, на нижней плавуют ящички, в которых эти же детали, которые нужно обрабатывать. Указали мое место, между двух немок. С одной стороны женщина постарше, лет сорока, а может и больше, с другой – молодая, массивная, большого роста, глаза выпуклые, неприятная особа. Ей и поручили мне объяснять, что нужно делать. У каждого ободок с лупой для одного глаза. Такой же вручили и мне. Оказывается, с самого начала идет сборка этой детали. К нам подходит собранная. Надо снять ящичек с нижнего конвейера, взять деталь и проверить люфт какой-то маленькой черной, как жучек, детальки и пинцетом проверить, если сидит туго, нужно вынуть и просверлить гнездо чуть больше. Тут же и станочек со сверлом. Если слабо, то подобрать другую (их много в коробочке около меня). Я сразу же поняла, что от меня требуется, но делаю вид, что тупая. Эльза с выпученными глазами, нижняя челюсть вперед, слюной брызжет, не орет, а шипит, щипает меня, что-то непонятное шепчет себе под нос. Ей так хотелось угодить мастеру. Я что-то ковырялась пинцетом, но мои детальки возвращались обратно. И ей и Каролине, которая постарше возрастом, сидящей слева, приходилось переделывать мою работу. Сначала мастер на них орал, потом меня в спину тумачил, не очень больно, но видно надоело, и однажды в ухо так стукнул, что я слетела со стула. Я вышла из цеха, стою в туалете и плачу. Подходит ко мне Женя. Я ей рассказала, в чем дело. Она тихонько говорит, что я поступила не умно. Показала мне в горсти какие-то маленькие медные пропелерчики и сказала, что свою работу она делает безупречно, а пинцетом со серединки выдирает эти пропелерчики и к ней нет никаких претензий. Она понаблюдала за операцией впереди сидящих, и видела, как вставлял эти пропелерчики противный немец без ноги. Он всех наших называл "руссишь швайне райне". В дальнейшем, я в какой-то степени осторожничала и если никто не видел, просто пропускала ящички не проверенные. Вижу, что Эльза спит, а она постоянно дремала. Там все голодали и немцы тоже. Она все жевала что-то, потом дремала. Пинцетом шевелит, вроде работает, а сама спит. Бывало и всхрапнет, испуганно оглянется и опять спит. Однажды и ей досталось по голове. Бакаус увидел, что она спит, и дал ей в ухо так, что со стула слетела. Она вскочила, орала на него так, что слышно было на весь цех. Но ее все ненавидели и были довольны. Почти все с улыбкой отвернулись, будто и не видели, как мастер дал оплеуху. Потом меня с этого места убрали, посадили к старику Густаву. Там нужно

было эти же детальки внутри смазывать. Они маленькие, где-то диаметром 3 см, по бокам щелочки, доступные для досмотра внутри через лупу. Проволочка с ручкой расплющена на конце лопаточкой. Нужно ее макать в масло с розетки и через щелочку смазывать. Я, конечно, мазала для отвода глаз так, что Густав даже подхвалявал, что я быстро работаю. А я в каждом ящичке смажу штук 8-10 и отправляю дальше.

Я, конечно, понимала, что это не часы, хоть и называлась фабрика – часовой. Но, что же это за детальки такие? Пока однажды в конце цеха, где уже проверяли готовые изделия на пенделях, вдруг взорвалась эта деталь, и одной девушке оторвало пальцы. А значит это что-то связано со взрывателями.

И все же меня поймали на этой операции. Вызвали в кабинет к доктору Шмидту. Тот так, без крика со мной побеседовал. Сказал, что я глупая русская девочка и потому мне наказание не очень строгое, просто буду работать на тяжелой работе, где нужно таскать тяжелые ящики. Повели в склад, где стояли они горой в рост человека. Оставили меня там одну. Вижу, стоит станок, на нем какое-то устройство как будильник. Там стрелки две, красная и черная. Впереди этого "будильника" ручка, за которую надо потянуть, после того, как вставить в гнездо этого "будильника" готовую деталь, но не дюралевую, а металлическую и стрелка показывает, если черная, то исправная, если красная – брак, и ложить ее отдельно. Я несколько раз попробовала поднять ящик, даже перетянула в сторону и сказала, что уже проверенные. Потом вижу, ко мне никто не заходит, выходила на лестничную площадку, в туалет и никто меня не трогает. Понемногу привыкла и осмелилась выходить в цех. А там поют все хором про Стеньку Разина. Все, и даже немцы. Мотив то один, а песню, оказывается, знали все, каждый пел на своем языке. И так радостно стало на душе.

А как-то на весь цех раздался звонок, и всех выпроводили, вернее, выгнали во двор, остались только немцы. Мы с удовольствием вышли, и он (немец) не говорил, а орал. Зря нас убрали, все равно было слышно, как кричал, как кулаком по столу бил, как воду в стакан наливал и пил ... Потом звонок, все по местам. Заходим, сидят все с опущенной головой, как на похоронах. Но не все немцы были убиты горем, некоторые нам подмаргивали и улыбались, тихонько говорили, что Гитлеру скоро капут, что скоро поедем домой. Потом исчез куда-то Бакаус и в цехе вроде бы безвластие. Никто не кричит, никто не бьет никого, все вроде бы повеселели и даже всем цехом пели: "Страна моя,

Москва моя, ты самая любимая!". Одна немка, хорошенькая такая, Гильда, просила научить ее петь эту песню. Я тихонько напевала: "Утро красит нежным светом, стены древнего Кремля..." и т.д., подхватили другие девушки и уже громко запели припев: "Страна моя, Москва моя" и т.д. Кому-то из немцев это не понравилось и стали орать: "Руиг, менш! Руиг менш!" Мы замолкали, а в конце цеха опять слышно: "Страна моя, Москва моя...". Моя Гильда смеется и продолжает напевать "Штрана моя, Москва моя". И так радостно было слушать родную песню.

Это о фабрике. А в лагере утром подъем как всегда в 5 часов утра. Одна из девушек, дежурная, идет на кухню с пятилитровым кофейником, получает на всех, так называемый кофе, разливает в кружки, стоящие на столе. Это на завтрак. Пьют его кто с солью, кто просто так, лишь бы горячий, потому что ни у кого ничего не остается от пайка, который ми получаем каждую пятницу. Это 1 кг хлеба, 75 грамм маргарина, 75 грамм сахара, столовая ложка молотого мяса. Это до следующей пятницы. Получим паек, и так хочется съесть его сразу. Кое-как до воскресенья его дотянем. А в выходной целый день в бараке и надо страдать от того, что где-то под матрацем в торбочке с солью лежит кусочек хлеба, который тянет магнитом и конечно же, съедаем все, хотя до пятницы не будет ничего только утром – кружка с кофе. Про обед тоже песню пели, что настало двенадцать и пустились все бежать, только шуги деревянные громко по камню стучат. Прибегаем в барак, на столе стоят наши меченые, у каждой своя, миска с баландой. Иногда плавают кусочки из брюквы или кольраби, иногда бывают и крупинки какой-то засыпки, а иногда из зеленой капусты, в которой прожилки деревянные, то просто мутная подсоленная вода. В один из таких обедов устроили забастовку, и все как один перевернули свои миски кверху дном и стучали по столу ложками. На шум прибежал Браун, схватил больше всех выступающую Зину из Ростова за косы, у нее были длинные белые косы, и поволок к себе в кабинет. Бил долго. Сначала она кричала, а потом утихла. Позвала Филиппина девушек, и ее увели в комнату. После она рассказывала, что бил он ее шлангом по чем попало и по голове тоже.

Вечером почти всегда по пять штук вареных картошек. Среди них попадались обязательно гнилые. Хорошо если одна, а то и три даже. Ну и пол-литра утреннего кофе или чая, даже не знаю, как назвать. По воскресеньям на обед давали черпак какой-то жижи из тушеных овощей, а каких-то непонятно. Какая же это гадость! Жуть! Но, стараясь не глядеть на нее, глотала, потому что надо было что-то в желудок бросить.

В выходной день нам разрешали выходить из лагеря свободно, и мы почти все направлялись в близлежащие села по-ихнему назывались – дорф. Там у бауэров нанимались на день поработать за обед. Так и мы с Женей ходили, работали на огороде. Интересная у них земля, нам это не понять. Там после вспашки собирали камни как картошку. Дают корзину и вперед! Наложить ее полную, отнесешь на обочину и опять собираешь. Хозяйка принесет на поле по кусочку пирога с повидлом (называется у них кухон) и чашечку настоящего кофе. И так до вечера. А в шесть часов нужно уже быть в лагере. По уходу, уже в доме, накрыт стол, там отваренная картошка, чищенная и салат. Листья крупнорваные, не резанные, политы сметаной. Было вкусно очень. Некоторые и с собой давали немного картошки, морковки, фасоли. Это была удача, если кому повезло найти работу у хорошего бауэра, а больше приходили девушки с пустыми руками, только там обедали.

Трудно было, и все ж праздники отмечали. Молодость брала свое и мы под язык плясали и пели разные песни. На день Великого октября свою любимую песню "Страна моя, Москва моя...". Другие песни, у кого какие приходили на ум: "Эх, Андрюша!", "Катюша", а потом кто-нибудь запевал грустную украинскую и начинались слезы. На этом праздники заканчивались. Зато на Новый 1945 год мы устроили настоящий карнавал. Принесли из лесу елочку, игрушки делали из открыток, цветной бумаги. Наряжались, кто во что горазд. Гадали, дурачились и не спали до утра.

В один из выходных дней меня пригласили с собой девушки из Харькова в городишко Вута. Я, конечно, не знала, что это за город. Оказалось, что это просто большой лагерь для туберкулезников. Баракы так не ограждены, как наши, но там их никто не охраняет, свободно вход и выход. Медперсонала и обслуживающих нет. Лежачие долго не задерживаются, скоро умирают, а ходячие ухаживают друг за другом. Оказывается, в этот лагерь отправлены две девушки из Харькова или из Харьковской области с Богодухова. Нюся была уже лежачая, а Надя ходячая. От Рулы близко, может 6-7 километров. Приходим в Вуту и сразу же охватывает предчувствие чего-то ужасного. Такая тишина вокруг, никакого абсолютно движения и людей не видно, ни какой живности. Заходим в ворота, видим, сидят под бараками дистрофики. Такие апатичные, смотрят невидящими глазами молча. Прошли в один барак, где лежала Нюся. Она обрадовалась, поговорили немного. Потом девушки попросили ее спеть. Она была певунья и на гитаре играла,

прекрасно танцевала (так о ней говорили ее подруги). Гитара была с ней, и она нам спела песню, которую сама сочинила:

"Заболел, прощайся с мамой,
прощайся с Родиной своей.
Отправят в Вуту там полечат,
чтобы на кладбище скорей".

Это один куплет из ее песни и дальше в том же духе. Печальное и страшное угасание молодых девушек. Тихонько спела, мы около нее вместе с ней поплакали и стали прощаться. Нюся достала пакет с фотографиями и прощальное письмо своей маме в Богодухов. Все это отдала Наташе Чернобай – своей землячке с хутора Коробов. Попросила, чтобы ее похоронили не в общей могиле, а отдельно, и чтобы одели ее во все новое и сделали бы тюлевое покрывало. Наташа пообещала ей, хотя уверена была, что это невыполнимо. Так и получилось. За неделю подобрали для нее все, что она просила, и даже тюль новую выпросили у какой-то немки. В следующее воскресенье понесли все это ей, но она никого уже не узнавала и не разговаривала. Весь узелок оставили ходячим. Попросили их обрядить ее. А в четверг она умерла. В воскресенье мы пришли, а на ее месте лежала уже другая девушка, а Надя, другая харьковская девушка, была уже лежачей и сказала, что Нюсю одели во все новое, но похоронили в общей яме. Поплакали, пожелали ей царства небесного и ушли.

В понедельник в лагере ЧП. Одна из девушек Домна из Ворошиловграда утром не сказала Брауну доброе утро, и он натравил на нее своего огромного пса по кличке Руланд. Тот ее рвал, пока Браун не крикнул: „Руланд, цюрюк!“ Долго лежала девчонка покусанная. Поражаюсь такому тихому беззлобному зверству. Он даже улыбался, когда Домна отбивалась от собаки.

Шел март 1945 года. На фабрике полное безвластие. Почти никто не ходил на работу, и мы тоже оставались в лагере. Браун исчез, Филиппина тоже. Никто нас не охранял. Кухня не работала, и мы должны были сами искать себе питание. Разбрелись по селам в поисках работы. Кто у бауэра, кто на стройку. Там одну девушку Улю Беззубую привалило деревом насмерть. Там же хозяин и похоронил ее. Мы видели, что немцы что-то тащат на себе и в колясках. Девки были бедовые из Ростова, расспросили у них, что и где они берут. Оказалось за 12 километров город Айзенах и там большой склад с тканью, из которой шили военным обмундирование. И вот мы пошли туда и действительно, ткани было очень

много, причем в прекрасном состоянии, в рулонах тонкое серое сукно, очевидно для формы летчиков и белый и серый атлас. Мы понаблюдали, сколько кто мог унести. Потом ходили по селам отрезки меняли на картошку, муку и кто что давал из продуктов.

Так было почти месяц, а в апреле нас освободили американцы. По дороге едут в машинах веселые солдаты, бросают нам в упаковках конфеты, печенье. Мы видим между ними и негров, много их, и удивляемся, как же так – вместе. Рядом сидят и черные, и белые, а ведь в Америке на общение с черными – табу. Ведь там их бьют и линчуют, а тут они смеющиеся вместе с белыми сидят и даже, похоже, – друзья. А что мы знали об Америке, только по книге "Хижина дяди Тома". С этого дня у нас продуктов было очень много. Привезли в лагерь сгущенку, манку, сахар, шоколад, какао и много не только хлеба, а даже печенье и булки. Пришли как-то человек восемь с переводчиком и агитировали ехать не домой, а в другие страны, кто куда хочет, т.е. в Америку, Италию, Францию, говорили, что дома нас будут преследовать. А мы все боялись, как же с одной кабалы в другую. Нет, только домой, на Родину, на Украину, в Россию. Ну, что ж пообещали отправить. Но прошло не мало времени, а домой не отправляют. Война окончилась, а мы чего-то ждем. Хоть пешком идти согласны. Пошли девушки из Ростова Таня Крючкова и Аля Михайлина к коменданту и через некоторое время опять пришли американцы, предлагали уехать к ним. Сказали, что дома считают нас предателями, и будут преследовать, а может и судить. Мы не поверили, и все требовали нас отправить домой. Но ждали долго, почти два месяца.

И вот в один день подъехала колонна машин, и мы погрузились. Машины без скамеек и открытые. Ехали сидя на дне кузова. Сначала было весело, пели, шутили и наконец остановка. Передохнули, наверное, часа два и поехали дальше. Под вечер привезли в какой-то город, сдали нас нашим русским. Как радостно было слушать русскую речь, и странно было видеть погоны на военных. Правда, встретили нас они не очень приветливо и даже, можно сказать, со злобой. Но мы были настолько взволнованы тем, что видим наших родных русских, что едем домой, и не обижались. Ночевали в каком-то здании, кто как примостился сидя на полу, а утром выдали нам по несколько брикетов горохового супа и по четвертушке хлеба и в путь. Привезли на вокзал в машинах, погрузили в пассажирские вагоны, отъехали от города и стали. Дороги были загружены военными. Стояли долго – больше недели.

И наконец тронулись дальше. Привезли в город Бунцлау. Этот город был полностью забит репатрированными, и жили в домах подомашнему. Питались в столовой. Работали, устраивали концерты. Объявили сразу, что будем здесь долго. По возможности постепенно отправят всех, а пока подбирали, сортировали, кого в Россию, кого в Белоруссию, на Украину и т.д.

В этом городе у меня была радостная встреча с отцом. О нем я ничего не знала, думала, что ему удалось избежать этапа. Идем в столовую на обед, глянула в сторону и увидела его, настоящего, живого, это невероятно! Стоит, рука за спиной, на рукаве повязка красного креста. Стоит себе и меня не видит. Я подбежала, повисла у него на шее со слезами и кричала: „Папочка, папочка!” Обцеловали друг друга и ничего не можем сказать, только я – „Папочка!”, а он – „Доця, доця”. Он тоже обо мне ничего не знал, думал, что я где-то перепряталась от облавы. Нас окружили подруги мои и посторонние и почти все плакали, настолько была потрясающая встреча. Теперь мы жили вместе. Он работал санитаром, ну там это просто было, следил за порядком, где что-то не убрано, в смысле мусора, заставлял убирать охотников, т.к. рабочих рук не хватало. Я работала в мастерской, где шили фуражки и трусы мужские. Материала было много и мастеров тоже, а мы помогали. Нас там было шесть девчонок. Жили в Бунцлау два месяца.

Потом увезли нас в Рава-Русскую и оттуда на Украину. Ехали долго, очень долго. Стоянки бесконечные. Вагоны с репатриантами загоняли в тупик. В первую очередь военные. Целые эшелоны солдат и вагоны с красным крестом. И наконец-то 5 октября 1945 года приехали в Херсон. Утром рано, часов в пять сидели на своих узлах, нечем было добраться домой. А тут идет паровоз с платформой на завод стеклотары, мы попросили машиниста, и он нас подхватил по пути. Выгрузились у подъезда. Папа остался с вещами, а я побежала домой, не могла идти медленно. Бежала напрямик, спотыкалась на огородах, нацеплялись на меня репьяхи, я их обрывала и целовала приговаривая: "Мои родненькие, мои стеклотарские, какое счастье, я дома!". Без передышки добежали к своему дому, а мама спит и дверь открыта. Я закричала: «Мама, мамочка!» Она вскочила, от радости сил не было подойти, только руки ко мне протянула, и плакали обе. Потом пришел папа, походились соседи. Рассказывать было что, и нам и им тоже. И так, я дома! Радости не было границ. Но потом были и слезы горечи. Стало известно, что погибли многие друзья и родственники, а некоторые

пропали без вести. Некоторые были искалеченные. Потом вечерами под моим окном собирались оставшиеся дома и вернувшиеся из Германии, вспоминали тех, кто уже не вернется никогда. Такие славные ребята – Петя Саенко, Алеша и Павлик Кашубы. Их нет в живых. До слез жалко и обидно, что юность нашу исковеркала война. Что же сулит нам молодость? Конечно же, еще на что-то надежда была, хоть и голодно, и холодно было, но казалось еще наладится, кто-нибудь еще вернется. Мы получили от Ванички (брат) письмо. Он, слава Богу, жив, здоров и скоро должен приехать. Он уже работал в Днепродзержинске. С Германии их отправили на металлургический завод восстанавливать его от разрухи, а Ваня, так же как и я, стремился домой. Потом из армии вернулся старший брат, израненный, контуженный, но счастливый, что остался в живых. Дальше нет смысла писать, война окончена, надо жить. Что же сулит нам будущее? Посмотрим...

Рукопис. 1990-pp.

* * *

После войны, по приезду из Германии в октябре 1945 г. вышла замуж за Чабанова Александра Васильевича. Он только демобилизовался. С первого дня войны и до конца воевал. Был контужен, ранен трижды. Возвратился с пулей у позвоночника. Так и прожил свою жизнь с ней, инвалид 2 гр. Умер 1-го августа 1999 года.

Я по возвращении из Германии закончила ЦСУ УПК (центральное статистическое управление) и работала в больнице медиком статистом. Ничего в моей жизни особенного не было. Просто жила как все. Дом, семья, работа, рынок, кухня и т.д. В настоящее время я у детей в Канаде, приехала после смерти мужа. А дети попали сюда 5 лет назад, когда можно было без трудов получить визу.

После войны многие скрывали о том, что были в Германии. Меня тоже года два, если не больше, вызывали в КГБ и на работе в спецчасть. Что-то им нужно было от меня, спрашивали, не имею ли я связь с кем-либо оттуда, и что нам говорили американцы, когда освободили в 1945 году. И еще что-то уже не помню. С девочками, с которыми жила в лагере в Германии, не общаюсь. В первые годы по возвращении домой мы еще как-то переписывались не долго, потом растерялись по белу свету. Но в 1961 году я даже ездила в Ростов, встречалась с Алей Михайлиной, Таней Крючковой.

Лист 2003 р.

ШУСТЬ (ГУЛІВЕЦЬ) ГАЛИНА ТЕРЕНТІВНА

1941 р. н., с. Євминка, Остерський р-н., Чернігівська обл. Проживає в м. Бровари Київська обл. Освіта – середня.

1943 – 1945 рр. – перебувала разом з батьками на примусових роботах у Німеччині.

Мешканці трудового табору паровозоремонтного заводу поблизу Мюнхена. У другому ряду, крайня праворуч на руках у мами Галина Гулівець. 1943 р.

Народилася 20 квітня 1941 р.н. в селі Євминка, Остерського району Чернігівської області

Сама я про перебування моєї родини в Німеччині нічого не пам'ятаю. Переказую ці факти з розповідей батьків та старшої сестри.

9 липня 1943 року моя родина – батько, Гулівець Терентій Трифонович, мати, Меланія Кіндратівна та сестра Параска, 1923 р.н. – були примусово вивезені до Німеччини. Нас вигнали все село, тільки хто міг втекти чи не був вдома, то лишився. Людей пішки гнали від Євми-

нки аж до Броварів. Біля пам'ятника, де зараз церква Петра і Павла по вулиці Київській, там був якийсь сарай, і там нас трохи тримали. Потім відправили на Броварський вокзал, посадили в товарняк й відправили до Німеччини. В Німеччині людей з нашого села розкидали – кого куди. Наша родина залишилась у таборі Егартен 54, це 8 кілометрів від Мюнхена. Батько працював на паровозоремонтному заводі Фрайман чорноробочим, сестра Параска на цьому ж заводі – кранівницею, мама допомагала на кухні при таборі, в якому жили. А я і такі ж малі діти були у так званому садочку, яких гляділи старші жінки.

Дітей у таборі було дуже багато, хто мав 11-12 років, уже працював на заводі. Дуже бідували робітники табору, голодували, але мені розповідали, що діти ходили міняти варену картоплю на дерев'яні свищики до огорожі табору радянських військовополонених, який знаходився поряд.

У рідне село моя родина повернулась у жовтні 1945 року. Після закінчення школи, мене нікуди не приймали вчитися, тому що була в Німеччині – значить зрадник батьківщини. Я після школи пішла працювати. У 1960 році приїхала до Києва, працювала на овочевій базі, згодом перейшла робити на плодоовочеву базу від Ленінського р-ну м. Києва, яка розташовувалася в с. Калиївка, Броварського р-ну Київської обл. З 1966 року працювала на заводі Порошкової металургії м. Бровари. Спочатку робила телефоністкою, інспектором по діловодству, потім зав. канцелярією, потім знову перейшла телефоністкою, щоб був час їздити до старих батьків, допомагати. І так на заводі працювала 30 років, до 1996 року.

Коли на початку 90-х років у Броварах створювалося місцеве відділення Української організації в'язнів-жертв нацизму, мене обрали секретарем Броварського відділення УСВЖН, громадські обов'язки якого я виконую й понині. Безкоштовно працювала в Українському Національному Фонді "Взаєморозуміння і примирення" консультантом.

Рукопис. 2004 р.

УСНІ ІСТОРІЇ

*Згадай мене, мамо,
В середу й вівторок,
Я ж тебе згадаю
На день разів сорок.
Згадай мене, мамо,
Та й над пирогами,
Я ж тебе згадаю
Дрібними сльозами.*

Із творчості
українських „остарбайтерів”

БОЙКО ЛЕОНІД ПИЛИПОВИЧ

**Леонід Бойко (праворуч)
із братом Анатолієм. 1943 р.**

1936 р.н., с. Фастівець, Фастівський р-н, Київська обл. Проживає у м. Фастів. Освіта – середня технічна.

1942 – 1945 рр. – разом з маттю та братами й сестрами перебував у Німеччині, де мати працювала на промисловому підприємстві.

Автобіографія

Народився я 5 вересня 1936 року в селі Фастівець, Фастівського району, Київської області в сім'ї залізничника Пилипа Омеляновича та Євдокії Іванівни. У родині, окрім мене, напередодні війни були ще син Анатолій (1935 р.н.) та менші дочки – Людмила (1939 р.н.) і Таїсія (1941 р.н.). Під час оборонних боїв у серпні 1941 року наше

село опинилося в центрі бойових дій і було наполовину зруйноване, наша хата згоріла і ми жили у землянці.

5 листопада 1942 року німці провели по руїнах села облогу і всіх, у кого не було хати погнали в Білу Церкву, обіцяючи, що там дадуть житло. Та замість кімнати нас погрузили в товарні вагони і повезли на Захід. Мама в той час була на 8 місяці вагітності, а батько якраз був у рейсі (він працював машиністом паровоза). Повернувшись додому і, не заставши в землянці свою родину, мало не збожеволів з горя. Покинув роботу і пішов у партизанський загін.

Дорогою на зупинках нас відчиняли і давали по кусочку хліба, стакану кип'ятку з паровоза і по стакану насіння соняшника. І так ми їхали до Перемишля, а в Перемишлі нас чомусь виграли і поселили в казарми колишньої військової частини. 2 січня 1943 року мама родила нашого братика. А 5 січня нас знову у вагони і в Германію в місто Розенбург, де вистроїли на площі, а німки вибирали собі робочих. Ті, в кого було багато дітей, або старі люди – залишилися.

Нас знову у вагони, і в місто Ельс у величезний табір, де були люди з усієї Європи. Поселили в бараки, але строго за національністю. У кімнатах були полиці в три ряди по обидві сторони, а посередині вузький прохід. Постелею були солом'яні мати, а вкрівлі ніякої. Годували баландою з лушпайок і продуктовими відходами, які збирали у міського населення, а замість картоплі – бруква. На новонародженого нашого братика, якого назвали Ігорем, давали по три стакани молока і два рази приводив німець матір нагодувати його. Мати працювала на заводі по 12 годин, з 8 ранку до 8 вечора. Працювала в першу зміну, бо було 5 малих дітей, і то часто не встигала нас обслужити, оскільки в 10 годин відбій і коридорний часовий вимикав світло. А тих, хто наважувався його знову увімкнути, він дуже бив. І матір нашу часто бив так, що аж шкіра лопалася. Коли мама була на роботі, нас гляділи старі люди.

Через кожні 10 днів нас водили в баню, де ми милися, а наша одежа вішалася на залізні візки і її прожарювали так, що всі воші зварювалися. Після бані дня три воші нас не турбували, потім все починалося знову. А клопи, так ті ночами не давали спокою, і з ними ніхто не боровся.

Так ми жили до звільнення, яке почалося виттям сирен і нальотом авіації, яка засипала завод бомбами. Німці з вишок поховалися, а ми попід проволокою вирвалися на городи, і хто що вирвав, те й тягнув у барак. А мені не повезло, бо біля мене впала бомба, і мене контузило й присипало землею. Це бачила колишня наша сусідка по селу. Вона витягла мене з-під землі і принесла в барак. Через деякий час нас звільнили, і мені надали медичну допомогу, але після контузії я практично не міг говорити, так сильно заїкався і вилікувався тільки через 10 років.

Коли нас звільнили, то зразу погрузили на машини і везли за фронтом до міста Гессен, де нас розмістили теж у казарми і тиждень тримали на дієті, а потім дали волю. Мати доїла корови, які половили на полях, і з нею працювала одна немолода німка. У цієї жінки у війну

загинув і чоловік і син, рідних не було. Вона просила матір залишитися в неї жити, не їхати в Україну, обіцяла переписати на неї два свої будинки і все майно. Та мати їй слухати не хотіла – там вдома залишилися батьки, чоловік. Пізніше, після повернення додому вона гірко оплакувала цю свою відмову і жаліла до останнього дня свого життя про таке рішення (померла у 2002 році.).

Наприкінці 1945 року нас машинами вивезли з Германії на фільтраційний центр у місто Рава-Руська, де ми були днів 20, жили в довгих землянках. Потім підійшли ешелони, і тих, у кого були діти, погрузили в один ешелон і відправляли додому, а одиноких – у другий ешелон і, як потім вияснилося, відправили в Сибір, на лісоповал.

31 грудня 1945 року ми приїхали в рідне село Фастівець. Там були одні згарища, землянки і де-не-де хатинка. І на наше щастя, така хатинка була у матеріної сестри (6x4 метри). Тітка жила там зі своїми двома дітьми, але їй нас шестеро душ прийняла. Так ми перезимували, а весною зробили землянку на своєму дворіщі.

У вересні 1946 року мені потрібно було йти з братом і сестрою в школу. Оскільки я дуже заїкався, то в райвно хотіли відправити мене в спецшколу в Черкаси. Але мати сказала: “Якщо я по Європі не розгубила своїх дітей, то дома я їх теж не розгублю. Хай буде, що буде.” І я став ходити до школи в один клас із старшим братом. Усні предмети здавав письмово за столом вчителя. Я звільнявся від екзаменів, які були з 4-го класу і від фізкультури, бо під час вибуху мене не лише контузило, але й перебило три ребра, і вони неправильно зрослися.

Після повернення додому життя наше було не набагато легшим, ніж у Німеччині, бо, окрім рідної землі, у нас нічого не було. Батько повернувся з фронту тяжко пораненим і в 1947 році помер. Житла не було, п’ятеро малих дітей і одна мама. Коли ж вона пішла до голови сільради просити допомоги, то він їй відмовив і сказав: “Якщо ще раз прийдеш, то будеш на Соловках жити зі своїми фашистами”.

Над нами змилювався голова колгоспу і дав кімнату у корівнику, а мати мусила тяжко працювати задарма дояркою. Це був голодний страшний 1947 рік. Мама якось викручувалась, брала вихідні і на дахах вагонів (інакше тоді не було можливості поїхати), прихопивши одяг, що залишився з Німеччини, їхала в Західну Україну міняти на картоплю чи зерно. У цей час ми їли ті запаси, що були, а також різні бур’яни: свиріпу, калачики, листя вишні, цвіт і листя акації, а лепеха – була просто розкішшю. І дуже просили Бога, щоб мати живою повер-

нулася додому зі своєї небезпечної подорожі, бо перевірка міліції чи залізничної охорони – це була не головна небезпека. Часто траплялися на мостах через залізничні колії злодії, які на повному ході поїзда довгими гаками вихоплювали у людей збіжжя, що вони везли на дахах вагонів. Траплялося, що і людину скидали чи тяжко ранили.

І таким страшним, голодним, із зневагою та утисками життям ми жили, доки не повиростали, до того часу, поки ми, діти, почали працювати, і в 1955 році збудували свою хату. Закінчивши 7 класів (це була норма для селян – неповне середнє навчання), ми, як миші, почали розбігатися, хто куди зможе, бо це була проблема така, що селян рахували як тварин, і їм паспортів не видавали. А щоб піти працювати в місто, потрібно було купити паспорт і прописку. Але ми по черзі заробляли гроші, купували паспорти, і всі повтікали із села, бо задарма ніхто не хотів працювати.

Я після звільнення з армії пішов працювати спочатку на завод “Арсенал”, але коли там довідалися, що я був у Німеччині, то мене звільнили, написавши у трудовій книжці “за приховування інформації”. Я пішов працювати на меблеву фабрику у м. Фастів. Потім 15 років працював в урядовому зв’язку (офіцер зв’язку, спецкур’єр). У травні 1982 року мене вдарив інсульт. З того часу – я на інвалідності. Але, щоб не скучати, мене в 1996 році обрано головою Фастівського відділення Спілки в’язнів-жертв фашизму. Цією важливою і почесною роботою я займаюсь до цього часу.

Одружений, маю сина й невістку. Ми всі в чотирьох живемо у двокімнатній кооперативній квартирі в мирі і злагоді.

Рукопис. 2004 р.

Запис інтерв’ю* 16 травня 2004 р., м. Київ.

Розкажіть спочатку про ваших батьків, будь-ласка.

Батько був Бойко Пилип Омелянович, до війни він працював на залізниці машиністом, потім був механіком у паровозному депо. А як почалася війна, та як німці зайшли, то був партизанський загін під командуванням професора Буйка, то він пішов у той загін.

Це в 1943 –му?

Ні в 1942-му. А потім був у регулярній армії.

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв’ю зазнав редакторських виправлень.

А під час окупації виходить він працював механіком і був у партизанському загоні?

Да. Трохи був, а потім почалися... арешти над партизанами.

То він уже додому не приходив?

Так і не прийшов.

То виходить мама ваша всю окупацію була сама з малими дітьми?

Да. В армію батька не мобілізували, бо залізничників же не брали. То він так тут і залишився. Так і при німцях було, і при наших. Батько був у партизанах, а потім пішов у Червону армію і був поранений під Шауляєм.

Коли почалася війна вам скільки років було?

Мені було шість років, старшому брату сім.

А як ви жили під час окупації, як мама викручувалася, ви цього не пам'ятаєте?

Ми жили в селі, город був. Але я детально не пам'ятаю, я ж малий був.

Але ж як їхали у вагоні пам'ятаєте?

Трохи пам'ятаю, та що у вагоні? Полки, по обидві сторони. І там нас напхано.

Коли це вас забрали?

В 1942-му.

А як це так вийшло?

Нас забрали ніби в Білу Церкву. Обіцяли: „Житло там вам буде. Вам у погребях погано жити, малі діти”. А із житла нам дали вагон.

А, то ваше село розгромили, коли наступали німці?

Да. Там німці використовували якісь нові види озброєння, і якраз танковий бій був на території нашого села. Десь до 55-го року ще різали танкову броню і вивозили цей металолом. Тоді батько прийшов з роботи, нас немає і він подався в партизанський загін. У депо на роботу більше не вийшов. А мати була вагітна і в Перемишлі 2 січня народила нашого братика. А десь 5 січня нас погрузили у вагон і вивезли в Германію в город Розенберг. Там вигрузили, построїли на такій великій площі. Прийшли німці, давай вибирати собі робочу силу. Так у кого діти дорослі, то тих порозбирали. А мати стоїть – п'ятеро дітей: двоє пошти на руках, одна теж мала, а найменшому тільки декілька днів. Коли кінчився розпродаж, залишилися тільки старі люде та ті, в кого багато дітей. Нас знову у вагони, та в город Ельс. І там у страшний табір, здоровий: бара-

ки по обидві сторони і рядом завод. Там були табори строго по національностям. Говориш по-руськи, уже до українців не попадеш.

То вас у барак українців поселили?

Нас було три бараки. Бараки були метрів сто у довжину по обидві сторони кімнати і в кімнаті маленький прохід. З цієї сторони три полки і з цієї сторони три полки.

То у вас була своя окрема полка?

У нас ряд був для нашої сім'ї. А постелею служили мати солом'яні, ото може бачили плетуть, накривають буряки – ото в нас така постеля була, а вкрівлі ніякої.

Що одна солома лежить? А одіяло?

Нічого.

А мама з собою нічого не встигла взяти? Яку одягу?

Хата ж згоріла у 1941 році. Ми жили в погребі. У чому були, в тому й поїхали. Мама працювала на заводі, підносила залізо до станка, прибирала в цеху, стружку збирала. Ми були в бараках, дивилися за нами старі люди. І за немовлятком також. І для Ігоря давали три рази в день по стакану молока. І два рази на день приводили матір годувати. Мати робила, так як в неї малі діти, з 8 ранку до 8 вечора. Всі інші робили в другу зміну. У нас був строгий режим, в 10 годин вітбій. „Шлафен!” – німець виключає світло, а виключатель у коридорі. Виключив світло – все. Ну а мати не встигала обслужити нас, вийде на коридор, включить, так він шмагав її. Часто бив так, що шкура на тілі лопалась. Отакі порядки. Як виключив світло, по коридору ходить, а в руках така резинова нагайка. Попробуй пробігти бігом, так б'є. Забороняв бігати. Табір був обгороджений двома рядами колючого дроту, між якими бігали собаки, вишки стояли.

А пісочок був у вас в таборі якийсь, щоб дітям було де гратися. У вас же багато було дітей у таборі?

Ніякого піску. По обидва боки бараки, а посередині проїзд, так щоб машина могла проїхати. І ото нам розрішали до половини цієї дороги виходить. А ми ж ще бігали до французів. Французам дозволяли посилки висилать, то ми бігали до них просить. А ще як побачить цей, німець, що відав бараками! Стоїть і чатує. Дітям не раз попадало. Дожене і дає нагайки. І мене разів два бив теж.

Скільки вас дітей було у вашому бараці. Не пам'ятаєте?

Не пам'ятаю. З нашого саме села були Семененки, у них четверо дітей. Ті були з батьком, бо батько працював на залізниці, то одірвало

руку. Ні німцям, ні нашим. Але німці підібрали його. Цей наш барак в основному був заселений жителями Фастівця й навколишніх сіл.

От ви мені розказували, що, коли їхали у вагоні, у вашій сім'ї було п'ятеро чоловік, а були ще сім'ї по вісім чоловік.

Так, Тхорівські, їх було восьмеро. Вони назад не повернулися, Солов'єнки там теж їхали. Нас, як оце везли до Перемишля, на станції відкривають вагон, принесуть з паровоза кип'ятку і по куску хліба, і на кожного по стакану соняшнику – оце була така норма. Давали на станціях суп, але рідко. Переважно чай давали, кусок хліба. Ото відкрив, дав, і зразу закриває, щоб не повтікали.

[...] Оцей німець, що був по коридору, дак підбирав таких старших дітей і в кінці коридору, там наче сходи, так він на ці сходи садив нас і вчив німецької мови. Показує там малюнок, що там намальована коза чи що інше, й говорив німецькою „коза”, повторюйте. І так учив. Німці нас вчили не грамоти, а готували, щоб були раби. Читать, писать умів, а говорити... Коли вже звільнили нас, так я уже більш менш говорив німецькою. Отож, цей німець учив нас. Зранку години дві, і в обід години дві він займався з нами. Кожний день учили нас такої грамоти. Розказували, що в других бараках була така сама команда. Тому, коли нас звільнили, і німці вже повернулися, запрацювали магазини, так ми вже ходили вільно по місту, могли зайти в магазин і сказати, що нам треба.

А випускали вас за межі табору, мама могла, наприклад, вийти?

За межі табору ні. Ні. Тобто на роботу, з роботи. Ото барак, завод і ніде більше. Це вважався виправно-трудоий табір. Наче тюрма.

То вас ще й не в простий такий табір відправили.

Бо хто був у концентраційному таборі, отримали по сім тисяч шістсот [компенсаційних виплат]. А в нас трудовий табір, то німці матері нарахували чотири з половиною тисячі марок плюс стаж...

Так мама Ваша, вже давно померла?

Першого січня 2002 року. ... Я говорив і там написав, що вона до останнього дня свого життя шкодувала, що повернулася. Може вона сподівалася, що в нас буде батько. По-перше, вона сумувала за родичами. А як приїхали, то й родичі допомогти не можуть. Голова сільради так казав: “Ще раз прийдеш – будеш на Соловках зі своїми фашистами”... Ну тоді ж був такий закон, Сталін сказав, що ми „ізмєнніки Родіни”.

А в сільраді виходить не односельчанин був?

Односельчанин. Така тварюка. Йому одірвало ногу на фронті. Дак навіть його рідна мати на зборах говорила: “Синочок, щоб тобі лучче голову було одірвало”. Мати рідна казала...

Після війни я хотів в Київське мореходне училище поступити, так там вимагали довідку, про те, де ти перебував під час війни. Як мати не ходила його не просила, так дав. І написав: „під час війни працював на німців”. Я приїхав з цією довідкою вступати, дак кажуть тікай з цією довідкою подалі. ... Нікуди не приймали. На Арсенал поступав теж. Прийняли документи. Провірили – і мене вигнали. І в трудовій написали: „за невірне оформлення документів”.

А коли ви повернулися?

Ми 31 грудня 1945 року повернулися.

Землянка ваша була?

Нічого не було. Ми повернулися серед зими. Ніде нічого. Материна сестра зліпила хату. Шість на чотири хатинку. Вона там жила і двоє дітей, чоловік загинув на фронті. Ну де дінешся, прийняла і нас шестеро. Лягали на землі на соломі. Дні чотири спали, а тоді тією соломомою топили піч. Тиждень спали покотом. Ну так жили ми трохи, а тоді голова колгоспу змилювався, дав нам... Німці полонені побудували корівник і біля корівника була кімнатка. Так він дав нам ту кімнатку. Десь теж отака, менша, чим ця. Ми там у тому корівнику жили, а вже мати працювала дояркою. І ото ще нас спасало те, що мати могла молока принести. А в сорок сьомому, коли була голодовка... Дак там ще підмінна доярка була, мати просила підмінити, бо їсти не було нічого... не вродило. А ми трохи набрали звідти речей... Казали солдати: “Беріть, хто що може! З одежі, тряпок”. І ото ж звідти привезли. Дак, мати те добро в торби і на дахах вагонів у західні області. І ото туди поїде... наміняє якоїсь картоплі чи зерна. Було дуже небезпечно їхати. В дорозі траплялося багато трагічних випадків. Мати було каже: “От як до моста доїжджаємо, то душа в п’ятки”.

Щоб не зачепило?

Не то. Там стоять мужики з крюками як у криниці. І ото підходить вагон, кидає тим крючком – чи людину, чи мішка. Крали так. І казала, багато випадків було, коли так людину стягували з поїзда. А що ж людина з вагону впала...

І оце вона за скільки днів управлялась? За тиждень?

Так, десь за тиждень.

Я знаходила документи, що в той час, арештовували тільки за те, що їхав у поїзді без документів, і притягали до кримінальної відповідальності.

Да. То вона ризикувала... Да вона прожила життя... Привезе ото нам... Каже: “Оце по три картоплини на день, по дві ложки крупи. І щоб не більше, і не менше, щоб хватило. А то не хватить...”. А ми ото, позеленіло, пішли пастися, що було те і їли...

Лепеха? Ні, лепеха це кращий варіант, верба?

Верба, на вишнях листя пооб’їдали, хрущам не оставляли, цвіт акації, тоді ще шпорики були, свіріпу... Короче все, що було. А лепеха це розкіш. Виривали все підряд.

А хазяйства у вас ніякого не було?

... Не, уже пізніше матері дали на премію теля, то вже розжилися на корову, а пізніше вже в році 55-му розкрутилися, ми трохи вже почали зі старшим братом працювати, хату побудували. В той час глинобитну робили. Намісили соломі, глину, толока і за день зліпили ту хату...

І зараз стоїть та хата?

Не.

На тій батьківщині, хто? Брат ваш живе?

Да. Самий менший, це вже десь в семидесятих роках построїли цегляну хату. Вже трохи порозбігалися як миші. Ото ж я писав, що за радянських часів, все населення вважалось як тварини. Ми ж не паспорта не мали, нічого. А щоб влаштуватися на роботу, потрібно паспорт, прописка. І ото вже мати робила, я і старший брат і в першу чергу старалися дівчат десь... В першу чергу старшій купили паспорт, прописку. Було чимало у Фастові людей, у кого жилплоща дозволяла, а тоді спитали, скільки буде коштувати, і прописували. А раз прописали, значить можна було отримати паспорт. І отак по черзі... виривались із села. За те у матері половину городу забрали. Тоді був такий закон, якщо діти порозбігалися, то забирали землю. Мати казала так: “Лучче з дітей ярмо скину, забирай город”.

[...]Під час війни, коли вже наступали, почали бомбити, земля дрижить, німці повтікали, собак позабирали. А ми по двоє тікаємо з табору. По двоє, щоб один піддержував дрiт огорожі, а другий попід дротом лізе. І під завод – там німецькі городи були – і хто що вирве: гурка, капуста, це був шоколад. Кормовий буряк... Бомби летять, а ми біжимо на городи, бо їсти хочемо. Я ж кажу, кормовий буряк – це такий... делікатес. Чи капустину ото принеси, з’їли як... І одного разу коло мене

бухнула бомба, мене присипало. Контузило. До табору... сусідка донесла. Десь недалеко була, побачила... каже, що тільки ноги з під землі виглядали. Врятувала благо. То мене ще й тупим осколком вдарило, застрягло в ребрах. То там баба одна витягла... Витягла, притягла у барак. Бандаж наложили... Ну я заїкався так, що не міг говорити.

Скільки років?

А тут уже приїхали додому, так мати по лікарях мене водила. Там один лікував, обливав мене холодною водою. Помогло. Я років у десять уже не заїкався. Але ж коли ми приїхали, треба в школу йти..., а я заїкаюся. То райвно хотіли в Черкаси у спецшколу. Мати сказала: "Не. Я півєвропи їх обвозила не розгубила, а тут..." І не віддала. То я в школі усні уроки відповідав учительці за столом, писав відповідь письмово.

Ви ще мені розповідали цікаву історію з німецьким робітником, який вашій сім'ї допомагав.

Да, було таке. Мати йому підносила залізничку до станка. Спілкувалися... Дак він приносив свій обід і, щоб ніхто не бачив, оддавав матері. Ну мати тайком приносила нам. І одєжу... В нього теж були діти, в нього п'ятеро було дітей. І він приносив... На фотографії ми з братом в штанцях і сорочечці, подарованій цим німцем. І хтось, як то кажуть, в сім'ї не без урода. І в їх там були теж... Доложили, кому треба. Його забрали на фронт, а матір побили.

Коли це в сорок четвертому було?

Да, в сорок четвертому...

А потім Вам уже ніхто не помагав?

Ну, там була така дисципліна, що кожний боявся.

... Коли нас звільнили, нас перевезли зразу ж (там якась військова частина, мабуть була) в казарми. Ну і зразу давали їсти потрошку, бо були випадки, що вирвався, взяв капустину, з'їв – і заворот кишок, і готовий. А потім уже німці повернулися, позбирали корів на полях. І мати стала працювати – доїла ці корови. З нею разом працювала й одна німкеня. І в цієї жінки було два будинки: їхній і сина поряд. Вони там залишилися цілі. Так вона хотіла, щоб мати не їхала на батьківщину, осталася в неї жити. Вона одна, чоловік помер, син загинув на фронті. Вона сама не з цієї місцевості, ніяких родичів у неї не було. Ми часто в неї бували. Вона просила матір залишитися: „Я перепишу тобі все, куди ж ти поїдеш, там вас будуть припирати"... Ні і все. І я ж кажу, мати за це, проплакала все останнє своє життя. Жаліла. Одне діло вона, а так діти влаштували б краще своє життя.

ПОДРУЖЖЯ БУРЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ ТА ГАЛИНА КОСТЯНТИНІВНА

Автобіографія А.І. Буренка, написана для Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.

Андрій Буренко. Урал. 1953 р.

*Великий світ, а в нім життя моє
Краплиною, що ловить ясний промінь.
То загаса, то знову виграє
Палахкотить малий, жагучий племінь.
І скільки там написано мені...*

Буренко Андрій Іванович народився 31 серпня 1925 року в селі Чернявщені Павлоградського району Дніпропетровської обл. Після колективізації, яка зруйнувала господарство, сім'я покинула село. Тато згуртував плотницьку бригаду і працював на будівлях аж трьох склозаводів. Останній – у м. Херсоні. Перед війною 14 червня 1941 року після закінчення семи класів Херсонської середньої школи № 26, я на канікули поїхав у шахтарське містечко Свердловськ, Луганської області, до старшої сестри

в гості. Там і застала мене війна. На початку війни посилали працювати в колгосп до самої зими та весною наступного року. Наближався фронт, мій рік зареєстрували у військкоматі, а згодом відправили "на окопи". Поки ми їх копали в кількох кілометрах від міста, німці захопили його, минувши протитанкові рови. Повернувся додому і що перше побачив, це повішеного німого пастушка з написом "партизан". А далі... голодували, переховувались із друзями-сусідами, бо почали відправляти в Німеччину. Не дуже поспішали люди в неволю, і тому з'явилися накази, які погрожували розстрілом "винувників", та відправленням сім'ї в Німеччину. Над сестрою і двома її хлопчиками чотирьох і півтора року, нависла небезпека. Тут з'явився поліцай, який

добре нас знав і пригрозив, що поблажок не буде. 30 вересня 1942 року двох хлопців і двох дівчат з нашого кутка в телячих вагонах у супроводі німецьких солдат повезли в далекий чужий край. Одна з цих дівчат Галина Костянтинівна Угрюмова родом з міста Єнісейська Красноярського краю 26 грудня 1925 року народження залишила хвору на той час матір, а батько офіцер загинув у перші місяці війни. Нас з нею пов'язувала юнацька дружба. В жовтні 1942 р. в м. Бранденбург на пересильці, розпродали нас по різних таборах. Я потрапив у місто Фінов (Марк), на металообробний завод, а Галина в м. Ратгенов, на завод оптики Буша.

Майже два перших роки було нестерпно трудно. В 1944 році трошки призвичаїлись. Було деяке пом'якшення. Дозволили на роботу і з роботи ходити без конвою, а у вихідний – і в місто. Багатьох, незважаючи на заборону, підготовували і одягали німці, тим самим рятуючи від виснаження, а то й від смерті.

В кінці квітня 1945 року, з наближенням наших військ, табір було евакуйовано на північ. На третій день маршруту, на світанку біля озера Вербелінзее, ми, троє хлопців, непомічені конвоем, опинилися на волі. Переховувались у лісі, до приходу наших військ. Через два дні польовий військкомат в м. Бад-Фраєнвальде зробив нас солдатами. Ще йшли бої за Берлін. На марші, біля якогось невеличкого селища, в 15-20 км від столиці нас 2 травня 1945 р. раптово обстріляли, тоді і закінчилась для мене війна. День перемоги відмічали в госпіталі. Ще й сьогодні два невеликих осколки сидять у моєму бедрі. Далі була служба в армії.

Галину звільнили 5 травня 1945р. Четверо дівчат, в чому були одягнені, з торбинами, в яких, крім кількох одежин була мука, як продовольство в далеку дорогу додому, пішки йшли до Одера. В Рава-Руській пройшли фільтрацію, а потім... стільки поневірянь і сліз. Не маючи паспорта (його навмисне не видавали), не маючи спеціальності, не маючи за що жити, доходили до відчаю. А все ж зберегла пронесені через Європу кілька листів, які одержала від мене, коли ми там листувалися. Після повернення додому мала вибирати: у шахту або колгосп. Вирішила – в колгосп до холодів. Потім з'явився ще один вихід, на якому так наполягала слізною мати – шлюб.

В червні 1945 року наш окремий 73-ій батальйон 25 УВПС з Німеччини було переведено в Польщу, в місто Лодзь. Там до листопада в парку Понятовського будували пам'ятник та кладовище загиблим нашим і польським солдатам та офіцерам. На мою долю, оскільки я умів малювати, випала честь разом з майстром-гравером паном Самчинським

викреслювати на мармурових плитах імена загиблих для гравіювання, яке здійснювали кілька наших хлопців. Був збудований чотирнадцяти-метрової висоти пам'ятник, поки що без статуй з червоного і чорного мармуру, з водяним басейном спереду. В нішах пам'ятника поховані Герої Радянського Союзу та офіцери, які загинули в боях за місто.

В листопаді було урочисте відкриття. А в кінці місяця, коли ми вже повернулись до Німеччини, у Берлін на Вайсензее, наші зв'язківці привезли фотографії вандалізму. Пам'ятник було зірвано.

У вересні 1946 року наш, уже 121 окремих Лунинецький Орден Червоного Прапора батальйон 28-ї армії прибув у місто Гродно для відбудови міста. Там я став писарем стройової частини батальйону, а потім звільненим секретарем комсомольської організації

10 березня 1947 р. раптом був заарештований і засуджений воєнним трибуналом армії по ст. 58-10 до 10 років виправних таборів та 5 років поразки в політичних правах. Як сказано у вироку: "Наклеп на радянську дійсність, схвалення німецького строю та контрреволюційні випадки проти вождя народів". У червні того ж року Білоруський етап зупинився в місті Свердловську на Уралі, а напрям мав у Тайшет. Але продовольства вистачило лише до цього міста і було змінено маршрут у місто Кізел Пермської обл. Три дні не було не лише їжі, а й води. Мабуть, боялись відчиняти вагони.

Новий лагпункт "Лісна" ОЛПЗ мав лише "Вахту" та одну сторожову вежу. Величезна палатка вмістила шістьсот п'ятдесят виморених дорогою та голодом людей. Ті, кому не було місця на нарах, заповнили тісно прохід і чередувалися, щоб присісти на краю нар. А за палаткою лежав сніг і шуміла тайга безкрая й непривітна.

1949 р. – я у найвіддаленішому лагпункті "49 квартал". Там половина зеків злочинці-рецидивісти з 25-річними строками і половина політичних. Лісопвал – 1951 рік. Комендантській ОЛП 9 в місті Кізел – будівництво житла в місті. 1952 рік – ОЛП 8 і 13 селище Створ – Лісобіржа, сплав. Того ж року отримав перепустку – безконвойна робота на конпарку ветфельдшером під началом чудової людини – ветлікаря капітана Кошенкова Федора Васильовича.

Після смерті "вождя народу" умови зеків значно покращали. А 5 листопада 1954 року мені відчинили ворота на волю.

На час мого звільнення тата вже не було в живих, не дочекався. Мама і дві сестри жили в Прилуках. Третя сестра – у Свердловську Луганської обл. Два брати – учасники війни. Один, офіцер, ще служив,

другий працював у м.Кам'янську. Мій шлях проліг у незнайомі Прилуки. Не легко було зекові влаштуватися на роботу, та світ не без добрих людей. А перед цим у мене був місяць на відпочинок, і я, як і тринадцять років тому, поїхав на Луганщину у м.Свердловськ до сестри в гості. Там зустрілись із Галиною. Ця зустріч стала нашою долею. В травні 1955 р. Галину з матір'ю і п'ятилітнім сином зустрічали в Прилуках. Я працював на заводі "Будмаш" електромонтером та художником-оформлювачем, з початку шестидесятих аж до пенсії у 1985 р. – електромеханіком по лічильній та друкарській техніці.

Галина – працювала начальником поштового відділення до виходу на пенсію 1980 р. Виростили трьох дітей. Син Віктор, доньки Наташа та Оленка. Зараз п'ятеро чудових онуків. Обидві доньки закінчили Одеський політехнічний інститут і по направленню старша працює і живе із сім'єю у Тирасполі, молодша працює і живе з сім'єю в Воркуті. Син з сім'єю в Прилуках.

У вільний час займаюсь живописом, графікою, поезією. Учасник міських та обласних виставок. На початку 1997 року була персональна виставка, яка мала успіх. Завдяки нашим дівчаткам, маю невеличкі збірочки моїх поезій. Гадаю життя вдалось. Прийшла реабілітація. У 1995 році вручили медаль "50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні". Це для нас нагорода вища, від "Золотої Зірки", бо її давали за ратний подвиг, а нам медаль, як спокута уряду за п'ятдесят років приниження і зневаги до безвинних людей. Але все минає. Приходять і йдуть володарі – вічне залишається.

Був страшний суд. Котли, смола
Небесна хлябь і вічна мла.
Пройшов потоп і землетрус,
Воскрес замучений Ісус.
І сарана й не урожай,
і мор косив за краєм край.
Був Калігула, був Нерон
Іван, Вільгельм, Наполеон
І Гітлер був, і Сталін був,
І Мао теж у слід загув!
Була холера і чума,
Та людство є, а їх нема!

Рукопис. 1998 р. Фонди НМІВВВ, додаток до довідкової картки.

БУРЕНКО (УГРЮМОВА) ГАЛИНА КОСТЯНТИНІВНА

**Галина Угрюмова.
Німеччина, 1943 р.**

1925 р.н., м. Єнісейськ, Красноярський край (Росія). Проживає в м. Прилуки Чернігівської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на підприємстві з виготовлення оптичних приладів.

Запис інтерв'ю 4 листопада
2004 р, м. Прилуки.*

Мы познакомились с Андреем в сорок первом году. Это вот видно действительно судьба... В это время мы приехали в поселок Свердловка Ворошиловградской области, потому что моего отчима послали на 27-ю шахту работать маркшейдером. Жили мы на квартире. Отчим был офицером запаса, и когда началась война, ему сразу на... второй или на третий день

уже прислали повестку... И все. Мы с мамой остались вдвоем. Без денег (смеется), без ничего и на квартире. А потом освободилась комнатка в небольшом домике вот на таком поселочке, как мы здесь живем. И мы переехали. А в соседнем домике жила сестра Андрея, Маруся. И когда Андрей приехал к Марусе после школы на каникулы, мы там и познакомились. Возле каждого домика там были такие летние кухни, и помню, что мы просиживали там все ночи. Нас было в компании четверо: трое хлопцев и я с ними. Андрей даже такую шуточную эмблему нарисовал «Галинин МАК». МАК – это сокращение от Минаев, Андрей, Коля. А мы не просто так сидели, гуляли, нас заставляли. Мы сто-

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень

рожили таким образом поселок от бомбежки. И вот просиживали мы так все летние ночи... Андрей с гитарой. Тогда это такая редкость была, чтоб у хлопца была гитара. Хлопцы это были хлопцы... А он с гитарой, да еще так много песен знал «Ночь светла», цыганские, «Дорога длинная».. Ну куда ж там. Андрей – это была знаменитость у нас в поселке. Там за ним прямо все девочки бегали... Такой симпатичный был этот Андрей... (все смеются). Да...

А потом что ж? Лето кончилось, война... Голод такой... Магазинов нет, все разграблено, все разрушено... мы подростки стали главными добытчиками для наших семей. Где-то взорвали элеватор – мы идем с Андреем, собираем подгоревшую муку, зерно. Потом обследовали окрестные поля, собирали колоски, которые перемалывали на самодельных жерновах. А у Маруси было двое детей: Володя и Толя. Маленькие совсем. Вовочку мы на руках еще держали, в распашеночке. А Толя был постарше. Голодные тоже ребята. Вот мы накрутим этой муки, затирку какую-то Маруся сделает, накормит детей. А потом выйдет с гитарой на улицу, поет песни и плачет. От безысходности плачет. А мы ж думаем, ну какая ж она старая... Это ж ей было двадцать пять лет всего, а нам было по пятнадцать. «Какая же она старая, эта Маруся, как ей тяжело с этими детками»...

Помню, садили где-то капусту, ходили поливали: раз им, раз нам капусту польем. Потом еще в Карпокрепинку ходили – это село 12 километров от Свердловки. Там где-то остался на полях подсолнечник, все ж неубранное было. Вот мы ходили туда за подсолнечником. Но сколько там мы могли взять... ну может килограмм по десять, может, больше возьмем и тащим домой. Одеты плохо. Я помню, у меня была сатиновая юбочка и футболочка какая-то. Потом ходила моя мама и сестра Андрея, Маруся, на терриконы в Свердловке. Они выбирали уголь с породы, а мы на возочке возили этот уголь домой. Им привезем одну тачечку, нам привезем одну тачечку. Вот это такая была наша юность.

Потом вдруг Андрея забрали на окопы, как раз фронт близко подошел. А мы все время в колхозе... Это не смотря на то, что говорили, будто бы в школе. Мы в школе, можно сказать, уже и не учились... Убирали картофель, кукурузу – на полях работали, помогали. Мы работали, не покладая рук. Двенадцать километров ходили... Вот на неделю нас туда заберут: двенадцать километров пешком туда – двена-

дцать обратно. Это ж кто туда возил кого, транспорта ж не было. Магазинов не было. Так вот промышляли, чем придется.

А потом Андрей вернулся с окопов. Немцы уже совсем близко были. И вдруг... сидим и едут по улице разодетые немцы на мотоцикле... В белых рубашках. Такие... галантные, у кого гармошка в зубах. Все – оккупировали наш город. Ну и тогда начали вывешивать кругом эти объявления, которые заканчивались словами, что за «неповиновение – смерть». И вот еще страшный приказ. Потому что он касался и нас: «Всем немедленно зарегистрироваться на бирже...». Появились полицаи. Ну наши одноклассники... может на год, на два старше нас. Они учились с нами в одной же школе и вроде бы хорошо знали друг друга. И вдруг они стали полицаями. Притом такими жестокими полицаями. Немцам служили верно.

Немцы зарегистрировали на бирже всю молодежь нашего возраста и стали отправлять эшелонами в Германию. Но мы отправки в первом эшелоне избежали, просто не пошли и все. Но потом стали ходить полицаи по домам и забирать всех, кто подходил по возрасту. А если убежишь, то пострадают родители. Кругом висели объявления: «за неповиновение – будут казнены родители». И так нас забрали 30 сентября 1942 года. Нам сказали, что 30 сентября вы должны быть на станции со всеми необходимыми вещами. Нас всех погрузили в эти телячьи вагоны, там затолкали нас, наверное, человек пятьдесят, а может и больше... Там стояли все, притиснувшись друг к другу, сидеть даже негде было. Крики, стоны, плач, овчарки кругом, все прощаются... Так нас с Андреем отправили эшелонами в Германию.

Ну а потом уже был город Люблин, потом Бранденбург – там проходили санобработку. В Бранденбурге у нас уже не было фамилии, не было имен, только номер. Нам на шею повесили такие таблички с номерами, мой был 1270. Мы там уже были разделены проволокой – ребят в одну сторону, нас в другую.

Нам повесили номерочки, выстроили всех в ряд и пришли покупатели – фабриканты, всякие хозяева, фермеры... Пришли покупатели: «Вот этот, этот, этот, этот...» – каждый себе отбирал, и отводил в сторону... Я попала на завод. С Андреем уже мы только через проволочку поразговаривали, поплакали и все, и больше мы уже не встречались... Он попал в один город, я попала совсем в другой город. А Германия – это Германия. Как там был, знает, как нам сложно пришлось жить. Теперь, наверное, уже все знают.

А потом мы нашли друг друга и стали переписываться. Там переписка такая была! Главное, что цензуры не было. Вот не было цензуры. Если бы немцы прочитали, все, что мы писали, – нас бы половину перевешали. Мы по неопытности такое писали! Все, что думали, что хотелось писать, то мы и писали. Мы не думали о том, какие будут последствия.

А как вы адрес друг друга узнали? Через родителей?

Нет. Мы не переписывались с родителями. Вот из Свердловска много попало людей и к Андрею на завод и ко мне на фабрику. Там кто-то узнал заранее, куда будут отправлять, дал адрес. А потом в письме и пишут, что в нашем лагере есть с того-то города вот тот, тот, тот... Целые списки вывешивали. И вот так вот мы друг друга и нашли. Кто кого хотел найти, тот нашел.

А сколько девочек из Свердловска с вами попало?

На фабрику Буша? Вот со Свердловска была, я помню была Голубева Нина, мои подружки Катя и Лена. А то были из сел из нашего района. Ну мы так с ними общались, но как-то близки не были. А вот из города... сколько? Ну человек шесть-семь попало. Ну вот Катя, мы с ней до последнего времени переписывались, умерла в этом году... Она работала на той же фабрике Буша... Еще Зина Вьюненко. Лена – она живет сейчас в Крыничках, она была на два года нас моложе. Вот мы спали вместе... В бараке были двухэтажные нары, мы спали внизу, а кто-то вверху. Мы до сих пор переписываемся. Даже мы сейчас уже не переписываемся... Она не может писать, я не могу писать, Андрей писал иногда, теперь тоже не может... Так дочка Лены иногда звонит по междугородке и рассказывает, как у них дела, спрашивает как мы живем, как здоровье наше. Сейчас у нас такая связь. А больше связи уже ни с кем нету... Все уходят...

Лагерь был большой?

Большой. Сначала мы жили в лагере, в лесу, за четыре километра от фабрики. Нам выдали шуги – это такая обувь на деревянной подошве с парусиновым верхом. В четыре часа полицаи нас поднимали, давали затирку (вода и мука), и мы шли на работу через лес... Это нужно было к шести часам быть на фабрике. Там всегда была такая осенняя погода, морозящая... У нас своей подходящей одежды не было... Ничего из дома мы взять не могли, там нам ничего не дали – так мерзли только и все. И с шести часов утра до шести вечера мы работали. И обратно пешком четыре километра... до лагеря еле доползали. А

потом уже построили лагерь прямо возле самой фабрики, в центре города. Тогда мы уже поднимались немножко позже, где-то в пять часов. Мы уже успевали эту затирку выпить. На фабрику нас водили строем. Идем... (смеется) вот этими шугами стучим, как цепями.

Я работала на оптической фабрике Буша. Там изготовляли линзы для военных орудий... разных размеров были линзы – начиная от миниатюрных, которые только пинцетом можно взять, и заканчивая громадными, не знаю, для чего. Для телескопов наверное... На фабрике работали и немцы, они в основном сидели в кабинетах, учет там вели... Еще там были и бельгийцы, и итальянцы, и французы, и чехи, и поляки – в общем все, – вся Европа там была... Они были военнопленные, а мы были тоже узники. Работали там по двенадцать часов, а кормили нас так. В воскресенье нам давали картошку в мундирах и вареную... кровь перемешанную вот с этой картошкой... Я сначала не могла такое кушать... Ну а потом, как голодная была, так ела все. От такой еды мы падали прямо возле станка... Водой отольют – обратно за станок. Ну просто мы были молодые, по-видимому, у нас еще сила оставалась, какие-то внутренние резервы... Даже сейчас не представляю, как мы выжили!...

Вот так мы работали на этой фабрике. Сначала нас водили строем, потом уже ходили на фабрику из лагеря самостоятельно. Немцы были очень пунктуальные, каждому в конвертике выдавали зарплату. Конвертик еще и ленточкой перевязан. Внутри распечатка: сколько мы должны получить, сколько высчитали и сколько нам на руки. А на руки что мы получали? Копейки. На эти деньги мы могли только брюкву купить. Брюква, кольраби, а больше нам ничего не продавали. И потом какие-то моллюски..., салат какой-то такой, но я его никогда и не брала. Мы, конечно, жили впроголодь.

А потом, уже начали приспособливаться. Сначала я работала возле станка. Но потом у меня началась экзема: по-видимому от краски, там очень едкая краска была, но и от голода и от всего у меня была такая страшная экзема, что я долго лежала в госпитале. И меня перевели мыть призмы. Нам давали такие метровые штапельные полотенца белые и голубые, и спирт. Так я мыла, можно сказать, водой (смеется), а спирт мы с Леной обменивали на хлеб. Подружка у меня там была Лена, которая сейчас живет в Крыничках, она, когда была на ночной смене, то этот спирт умудрялась проносила через проходную. А потом еще эти белые и голубые куски ткани я проносила в лагерь, а линзы

вытирала тряпками. В лагере у нас была такая хорошая портниха, Яна. Мы с ней шили кофты, юбки... Ну все, что можно было придумать, это мы все шили. Вот так мы жили... Впроголодь... Это когда нас еще водили под охраной из лагеря на завод. Мы ж не имели права выйти из лагеря. Вот привели нас в лагерь – и все, закрыли. И уже мы не имели права никуда выйти. А потом, когда под Сталинградом пленили Паулюса, тогда стало легче... Нам дали свободу. Во-первых, на работу ходили уже самостоятельно. Приходили на проходную, показывали аусвайс, нас фиксировали, и мы шли дальше. А по субботам и воскресеньям нам разрешали выходить из лагеря в город. Покупать, правда, кроме открыток, и брюквы мы ничего не могли, да и денег у нас больших не было.

А вот я читала в письме, что Андрей Иванович Вас настраивал, чтобы вы не бастовали?

Ну мы бастовали, бастовали, конечно... Нас и закрывали в кантину. Кантина – это так столовая называется, кантина. Нас там закрывали и кушать не давали, потому что мы отказались есть ту бурду, которой нас там кормили... Ну что там девчата, что они могут против... власти. Ничего не могут. А хлопцы там были, вот которые у нас спирт покупали, за бутылочку спирта кусочек хлеба они давали. А ребята эти были – сорви голова! Тоже русские, наши же. Откуда они были, мы не знаем. Но говорят, что это была группа ребят, которые вели такую подрывную работу и вредили там кругом, но факт тот, что они начали пить. Они наворовали продуктовых карточек, там же все по карточкам было, и они много карточек наворовали и потом карточками откупались. А потом они начали пить, потеряли осторожность, и их всех поймали. В общем их перестреляли, кого отправили в концентрационные лагеря. Они то были вроде как герои... Но если бы они не пили, может были настоящими героями стали, могли что-то сделать настоящее.

Ну а мы как вредили? Мы линзы эти делали, больше брака чем качественной продукции... Сделал царापину – это уже брак. И мы старались делать больше брака. А немцы уже как-то тоже, они чувствовали приближение конца войны и как-то меньше... обращали на это внимание. Сначала, конечно, было очень страшно, очень сложно решиться на такое, потому что многих отправляли в концлагеря.

Был у нас еще один случай. Там у нас соседка была, девочка одна, очень больная. И вот ей сказали: «Готовься, ты поедешь домой». А

мы так ей завидовали, что лучше б мы больные были, чтобы нас тоже отправили. Оказывается, ее отправили в лагерь смертников, где уже умирают... Писала она нам письма... Мы ей тоже писали. Даже собирали для нее хлеб. Нам дают там капельку этого хлеба, да еще и воровали. Мы сами голодные, но собирали, передавали ей эти кусочки хлеба. И эта девочка, Нина, по-моему, Голубева, она так и умерла. В общем там очень трудно было жить, очень было трудно.

А у вас в лагере, только рабочие этой фабрики были или с разных предприятий?

В нашем лагере только рабочие с нашей фабрики и жили только из Советского Союза. А были еще отдельные лагеря польские, чехословацкие, итальянские – и все работали на этой фабрике Буша. У нас у всех на груди был «ОСТ». Если кого увидят без «ОСТ»а, то били нагайками и... вообще, нечеловечески с нами обращались. В одном лагере жили у нас полячки. Они получали из дому посылки, шикарно одевались. Им платили хорошо... Это только одни русские, восточные рабочие, пользовались вот таким неуважением... Потому что не был заключен договор с Красным Крестом. Сталин сказал, что это у меня предатели. Он не подумал о том, что нас, можно сказать, детвору, бросили на произвол. На... произвол же нас бросили и все. Ну разве мы могли что-то сделать против этой власти!? Не могли мы ничего сделать. Вот загнали нас в эти вагоны, собак поставили – и все, и повезли. Там тоже кругом полицаи, сколько их было! Трудно сейчас судить о предательстве. Какие мы были предатели?! Вот предатели те, которые нас бросили. Они предатели были настоящие. Многие эвакуировались, а людей бросили на произвол...

А как вас освободили?

Ой нас освобождали... Нас опять просто бросили. Теперь уже немцы. Наш городок Рантгенов был недалеко от Берлина. Мы уже слышали канонаду, каждый вечер видели зарево на горизонте – этот Берлин так страшно бомбили... И потом прекратилась поставка газа, электричества не стало, ничего не стало. Нам сказали: фабрика закрыта – сидите в лагере. И мы сидим в лагере. Начались погромы. Там на территории лагеря под конец войны, поставили такие ларьки, где можно было купить хлеб, какие-то продукты, если у тебя есть деньги. Смотрим, уже разгромлен этот хлебный ларечек, высыпана на улицу мука. Делали, конечно, разбой наши ребята, которые еще оставались в лагере. А мы сидим себе. Уже никого нет. Полицаи, которые нами ко-

мандовали, уже уехали. Там у нас подобралась такая компания из Кривого Рога, они себя уже фольксдойчами называли. Потом ушли немцы и их переводчицы, потом те, что нам хлеб резали, картошку варили, которые нас обворовывали, а сами такие все нарядные, красивые ходили. Тоже уехали, по-видимому, сейчас кто в Америке, кто в Канаде живет... Никого не осталось. А мы такие неопытные, трусливые... сидим себе. Пошли, лагерь открытый, там мука разбросана. Мы муки набрали, вода еще была, заварили эту муку. И вот так питались некоторое время. А уже снаряды летят прямо на нас, бой совсем рядом громыкает. Потом, вот я так хорошо помню, со стороны вокзала бегут наши солдаты с винтовками и начинают проволоку эту лагерную разрывать. А мы сидим плачем, плачем... А они говорят: «Что вы тут сидите! Тут же такие бои будут. Уходите!» Как раз в этом городе сошлись американские, советские и немецкие войска. А мы говорим: «Куда ж нам уходить?». «Вот так вот идите, мы вам дырку эту сделали, и прямо вот так идите по лесу». И мы в чем были, так и пошли. У нас же ничего не было с собой, абсолютно... Я забрала письма Андрея, вот эти, которые привезла домой. А больше у меня ничего не было. У меня и одежды такой никакой не было совершенно... Мы еще взяли эту муку. Идем, у каждого по кульку муки за плечами и все. Нас было четверо. У меня сохранилась фотография, где мы все вместе: я, Лена, ее сестра и еще девушка из Белоруссии. Вот мы так четверо жили там вместе в лагере и вместе мы и пошли. А там! Только прошли военные действия – лес черный, все черное... Это «Катюши» так «поработали». И лошади убитые лежат, а мы идем и не знаем, куда идем. Вот уже ночь наступила, смотрим – вроде поселение. Посмотрели – никого нет. Мы зашли – квартира, мы там и заночевали. Вот так мы дошли до... Одера. Там столько могил, там поселений уже никаких не было, все эвакуированы были. Страшные были бои. Одни только могилы, могилы, могилы... Звездочка – могила, звездочка – могила... Вот так вот.. трудно было...

А потом по узкоколейке нас довели до Рава-Русской. Там нужно было пройти проверку через КГБ. Это такая унижительная процедура, такая неприятная, что даже не хочется об этом вспоминать. В этом лагере в Рава-Русской нам кушать тоже не давали. Ну раз в день там кусок хлеба дадут, а то и вовсе ничего не давали. А людей там собралось огромное количество. И все ничего, не возмущаются, ждут, пока их отпустят, даже смеются, ну, в общем, спокойно к этой ситуации относятся. Потому что все ходили в Рава-Русскую, небольшой такой го-

родок, меняли вещи на продукты, и так жили. А у нас то ничего нет! Вот мы четверо, прошли такой путь, а у нас за плечами ничего. Мы потом даже муку эту выбросили, потому что сил не было тащить. И больше у нас ничего не было... Ну, может быть, пару платиц каких-то и форма эта, которую нам выдали на фабрике: жакет и юбочку зеленую... Вот это и все, а больше ничего у нас не было... А там же многие, тоже оstarбайтеры, сколько много вещей везли!.. Награбленного конечно, они тоже грабили.

И тогда мы четверо сидим и думаем, ну как же нам жить. Потом Катя, сестра Ленина и та маленькая белоруска говорит : «Катя, пойдём, украдём, где-нибудь вещи и пойдём, поменяем» А мы говорим, что не пойдём, нам страшно. Мы с Леной не пошли, а они притаскали мешок какой-то. А в мешке оказалось белье. Мужское там, такое всякое белье. Ну ладно, хоть белье. На следующий день пошли по Раве-Русской менять. Выменяли хлеба, молока, сала кусочек. И вот нам этого мешка хватило менять и таким образом питаться, пока мы не прошли фильтрацию. А потом поехали домой. Это ж надо приехать во Львов – там снова фильтрация. Потом в Киеве тоже самое. Потом уже едем домой, едем с радостью. Мы ж не знаем, как и что. А тут наши солдаты едут... Может они тоже по своему правы, потому что никто не знал... Это я рассказываю о том, что я сама видела, что я сама ощутила там. Что оно хорошее или плохое? Вот солдаты кричат нам в окно вагона: вы и такие вы и сякие... Матом на нас, проститутками обозвали. Кто-то из девчат смеется, кто-то в ответ им злобно отвечает... А я сижу и плачу: «Господи, я же отмучилась, разве ж я по своей воле... Я же без ничего еду.., у меня ни пальто нету, ничего нету...» (плачет) Вот приехала я домой. А мама больная... Мама на станции Должанская работала. Станция километров 5, наверное, была от Свердловска. И вот она через день ходила на работу и оттуда уголь на себе таскала, чтобы протопить квартиру. Это уже был сорок пятый год. Осень. А у меня ни обуться, ни одеться... Там и не было много вещей дома, так мама все променяла на хлеб, на соль на что-то еще. А мне говорят, как же так, ты ж из Германии приехала. Вон с Германии как едут у них и одежды полно, у них всего, всего полно. Как же ты так приехала? Иду я на работу устраиваться, а меня нигде не принимают... Вот изгой и все. Вот преступница. А кто не был там, миллионы уложил – те не преступники, а мы преступники оказались. Нигде не принимают – посылают в колхоз, в село одно в Меловском районе, половина которого в Ростовской об-

ласти, а половина в Україні. Вот там я работала целый месяц или больше. Бывало тащим на себе мешок с зерном, ставишь его на весы, а потом снова этот мешок на плечи и тащишь на элеватор, там по ступенькам тащишь вверх, чтобы высыпать зерно. И вот так целый день... Было у меня всего два платишка и те разорвались там. Я так это на живульку их зашила и снова хожу. Хлеба тоже не давали. Нас расселили по квартирам, но у хозяев тоже ничего не было. Ну иногда молочка там дадут. Давали огурцы и мед. И вот я тогда научилась кушать мед и огурцы. Приехали мы, ничего ж нам не дали, и денег никаких не заплатили. В общем вот такие порядки кругом были... Вот такая у нас была молодость...

БУРЕНКО АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

*1925 р.н., с.Чернявщина, Павлоградський р-н, Дніпропетровська обл.
Проживає в м. Прилуки Чернігівської обл. Освіта – середня.*

1942 – 1945 рр. – примусово працював на металообробному заводі у Німеччині.

1947 – 1954 рр. – був ув'язнений у радянських таборах.

Запис інтерв'ю* 4 листопада 2004 р., м. Прилуки.

Розкажіть будь-ласка, як ви потрапили в Фіннов (Марк)?

Я залишився в розподільчому таборі. Першу партію, вірніше групу, де була Галина, відправили, а я ще залишався. Невисокого росту, не могутній у плечах (сміється), на мене увагу не звертали. Залишилося нас чоловік п'ятнадцять... На другий день нас вивели на плац, построїли по троє і на станцію в поїзд. Вже ми їхали в пасажирському поїзді. Вагони такі були із сидіннями, як в приміських електричках. Завезли нас у місто Фіннов... Фіннов (Марк) поблизу крупного міста Еберсвальде. І там було три заводи. Нойверк – прокатний завод, Штанцерай – штамповочний завод, а третій завод називався Фінновіндустрія. Перший готував прокат, з якого на другому заводі штампували шайби, заготовку для патронів, а на Фінновіндустрія закінчувався процес виготовлення патронів: заряджали кулі, засипали порох. Такий процес був на трьох заводах. Робота з шести до шести. В табір під конвоем – туди і назад. Десь до сорок третього року нікуди не випускали. Тільки наприкінці, в останніх місяцях того року нам дозволили в неділю самостійно виходити за межі табору. Тільки не дозволялося ходити по тротуарах. Потім, через деякий час і це скасували. Стали ми виходити. І в неділю ти міг уже піти скрізь по місту. Заборонялося заходити в магазин, в ресторан, в кіно... А на роботу як завжди: с шести ранку до шести вечора. Дванадцятигодинний робочий день

А бараки такі ж, з трьох'ярусними нарами?

Бараки були з двох'ярусними ліжками. Ну в нас були не бараки, а такі невеликі дерев'яні будинки. В кімнаті жило нас двадцять чоловік. Посеред кімнати стояла буржуйка, видавали нам брикети. І так ми

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень

опалювали свою кімнату. Приходимо з роботи, розпалюємо буржуйку, посідаємо навкруги і ото... починаються всякі розмови, всякі спогади.

За роботу вам щось платили?

Перший рік нічого. А це вже в сорок третьому році почали платити. А купити за ці гроші нічого було... Ну що там... найкраще, що можна було – це маринований червоний буряк. Він продавався в банках, потім молюски якісь, такі консерви... Ну і брукву можна було ще купити... А так більше нічого. Сигарети не купиш, тому що у них сигарети були по карточках і тільки для німців. Але ми ходили там у Еберсвальде, це кілометра півтора, мабуть. Там був розквартирований батальйон казахів чи узбеків, одним словом, азіатів. І ми у них купували хліб. Буханка хліба, батон такий, я вже не пам'ятаю, скільки це коштувало, але можна було купити, як гроші є. Ото ми так частенько туди навідувалися.

Як Ви з цією німецькою родиною познайомилися, про яку Ви розповідали?

Я познайомився з ним у дуже тяжкий період, у сорок третьому ж році, зимою. Ще нічого нівідкіль не можна було дістати, ходили голодні, холодні. Я навіть не пам'ятаю, в чому ми ходи, чи були там морози чи не було... Знаю, що в мене не було зимового пальта. Куртка якась була, а з самого початку навіть був польський мундир. Нам видали польські мундири, бо нічого ж у нас зимового не було ні в кого. А потім та німецька родина мене одягла і взула.

Робота в мене була фізично дуже тяжка для мого віку. Я за зміну – 12 годин, повинен був перекидати тони шайб. От двадцять шість станків стоїть оцих от, коло кожного станка ящик металевий..., туди вміщується сто кілограмів шайб. Значить, коло кожного станка, коло кожного ящика сидить дівчина наша – українка, росіянка, і вона лопаточкою набирає з ящика ці шайби і перевертає їх так, щоб усі були гладкою стороною вниз перевернуті, а гострою – наверх. Бо, якщо буде навпаки, то машина розбиває матрицю. І ото сидять дівчата дванадцять годин, і ото перебирають ці шайби. А моє діло, засипати в оці ящики коло станків, щоб вистачило усім шайб. Бо як не вистачить комусь, то місця собі не найдеш.

І от, у цьому цеху працював один німецький робітник, Еріх Руске. Дядько. Не знаю, скільки йому тоді було років, ну я вважав, що він старий уже... І він потихеньку мені почав допомагати... Вони боялися теж, бо спілкуватися з руськими тоді у них строго заборонялося.

Як ото повантажить машина шайби у мій ящик, то він мені допоможе їх насипати у ящики коло станків. Працювали у нас у цеху ще французи. Вони були у більш вигідному становищі, до їх ставилися краще ніж до руських. І оцей німець бувало підійде до французів: „Поможіть хлопцю”. І вони... Я тільки... привезу на тачці ящика... У мене була тачка така на маленьких коліщатках – така низенька, гачком затуєш ящик і везеш. От, привезу я до станка цю тачку. А вони, здорові хлопці, ото скільки залишилося в ящику цього шайб, знімають його прямо, а тоді оцей мій повний сто кілограмовий ящик удвох піднімають, поставили коло станка – і не треба лопатою пересипати. Пізніше, ці французи потім самі часто допомагали мені, вже без прохання Еріха Рушке. Як я лопатою перегружаю, дадуть мені сигарету – постій, покури, а самі завантажать...

Так що цей німецький робітник багато для мене зробив. Помогав. А коли у неділю дозволили забирати додому остарбайтерів, щоб допомагали в німецьких сім'ях, то він став регулярно мене забирати до себе додому. От він приїжджав до мене на велосипеді, в лагерь, забирав мене, і ми їхали до нього додому у містечко Ліхтерфельде. Вдома звичайно, ставилися до мене дуже добре. До мене і зараз пишуть його дочки Гізела і Гертруда, одній сімдесят шість, другій сімдесят, по-моєму. Менша тоді в школу ходила, мала була. Я пам'ятаю, як мати їй зачіску робить, в школу отправляє... А старша вже працювала на Нойверку, на новому заводі, в бюро. Вони в неділю всі дома. Достануть фарби, олівці, альбоми – на стіл... Ще хлопчик був менший, Евальд. Викладуть все на стіл, почіпляються кругом мене всі – я малюю, а вони дивляться (сміється). Мені, звичайно, роботи такої серйозної не загадували. Ну там дрова перекласти.

А як ви наважилися втекти?

А це вже було, коли наші войска Одер перейшли. Наш табір евакуювали і відправили етапом далі на північ. І там було таке місто Іохімшталя, ото нас туди повинні були доставити. Потім, після війни, стало відомо, що в урочищах Іохімшталя – там такі провалля, кручі були – там скільки людей перестріляли. Не тільки росіян, там навіть і поляки пропали і французи загинули теж... І от під час цього пішого переходу ми вирішили тікати. Перша втеча була біля озера... Біля озера зупинилася наша колона переночувати... Нас було троє: я, Сашко Жученко з Харкова і Тимофій Грибов родом із села, що біля містечка Свердловська Луганської області. От ми втрьох ... Ну хтось із хлопців, я

вже не пам'ятаю хто, здійснив розвідку, що там... на озері човен стоїть. І ми тоді в 5 годин ранку, тільки начало світати, це квітень місяць, по комишу туди пробралися до води і там уже побачили, де той човен стоїть. Витягли кілок, а він прив'язаний був до кілка, витягли кілок, у човен кинули, самі посідали... Не знаю, чи з ящиків з-під снарядів, дощечки у нас були такі... Ми ото тими дощечками гребли й попливли. Ми до середини озера допливли, і нас помітили. І німець на човні, лається..., а по озеру так добре чути..., (сміється) і за нами слідом пливе. І тут нас виручив радянський винищувач... чи штурмовик. Над озером низько, прямо до води так пролетів, чергу дав, завернув на друге коло. Другий раз заліта – німець у воду стрибнув. А ми десь метрів двадцять від нього, може й більше. Ми зраділи, що погоня наша зупинилася. А літак залітає і на третє коло, над нами пролетів і чергу дав... (сміється) – і ми у воду пострибали. І тоді вже... Вода холодна ще була, квітень місяць тільки. Тоді вже пливли до берега, а човен поперед себе штовхали. Німець вернувся на один берег, а ми на другий. Мокрі всі, розпалили вогнище там, добре, що запальничка була... Розпалили вогнище, пороздягалися догола, палки повтикали в землю, одержу повішали і гріємося там. І тут група німецьких фольксштурме... Народні штурмовики – це цивільна поліція. Нас оточили. Мабуть їх чоловік п'ятнадцять було... Кудись вони йшли, а потім уже побачили, що гріються „русалки” (сміється). І до нас: „Одягайтесь”. Одяглися. Привели нас у комендатуру, в селище Альтенгоф. Вийшов до нас комендант – офіцер німецький, на мундирі значки про поранення. Почав розпитувати, чого ми тут, хто ми такі. Но видно дядько такий фронтовик, хороший. Ми сказали йому, що ми кілька днів ідем голодні, думали сюди в село прийти, що-небудь дістать поїсти. Він вийшов, а ті фольксштурме стоять, ну стережуть нас. Прийшов комендант, дав нам по бутерброду і сигареті. І каже, що ідіть на Іохімшталь, нікуди з дороги не звертайте, тому що як попадете на жандармерію, вас у лісі і подушать. Так щоб нікуди з дороги не сходили.

І ми так понад озером пішли, тільки в протилежну сторону від Іохімшталя. Ну пройшли може годину, а може й менше, я знаю... І дивимося, а назустріч нам іде наша команда... Та колона, з якою ми вже йшли. Нас там вже окрикнули, і загнали назад сюди, в цю табірну команду, з ними ми пішли тоді далі на Іохімшталь. І дощ... Такий ушпарив дощ. Всі розбігаться, хто куди, під кущі... Там асфальтова дорога, з одного боку озера з комишом, а з іншого ліс... І от ми вдруге тікаємо,

уходимо, і так далеко зайшли в ліс і там залишилися ночувати. Зробили там собі окоп – це вже на другий день, викопали таку штуку. Там неподалік був якийсь сарай чи клуня якась, розібрали, зняли декілька дощок, накрили и замаскували... Дня два чи три ми там пробули... Ну ще там різні пригоди були, ну все ж таки, ми дождалися наших. І тоді зустрілися з нашими солдатами.

Виходить, ви ніякої фільтрації не проходили, а зразу були мобілізовані в армію?

Мене тільки в контррозвідку направили, і там капітан наді мною трошки познущався... А потім уже більше мене ніхто не чіпав. У військовій частині я служив, і вже перевірки такої не було. А в контррозвідці звичайно...

А кому ви оцей.. проговорилися, після чого вас засудили?

Шустову. Співробітники, мої, друзі, з якими я служив разом. Оце ми збиралися... Я ж був комсомольським вожаком. Завжди... ленкімната була в моєму розпорядженні... До мене завжди туди сходилися всі. Хлопці, друзі мої і, як з'ясувалося, недруги. Але Шустов, цей головний... Він талановитий дядько був... Ми займалися з ним художньою самодіяльністю. Я ж займав таку посаду – це ж все на мені було... Ну і бібліотека в мене – це все було в моєму розпорядженні. А Шустов – драматург хороший. Ми переробляли п'єси такі... Чехова, наприклад, ми переробляли так, щоб ми, солдати, могли його поставити. От. І ми весь час були разом. Я, звичайно, не міг на його, навіть, подумати... Що він може написати... Ну потом інші, звичайно, теж підтвердили, що дійсно, я там хвалив німців, розповідав як вони добре жили... Що в мене такі свої поняття, які не співпадають з роллю партії. От... Одним словом він гарний драматург, драму він влаштував добру...

Розмова під час огляду „Північної серії” акварелей А.І.Буренка, присвячених перебуванню у таборах ОЛП – 3 „Лесная”.

Запис інтерв’ю 4 листопада 2004 р., Прилуки.

Біля малюнка „На лісоповалі”.

Розкажіть будь-ласка, як була організована робота на лісоповалі.

Лісоповальні бригади поділені на „звенья” ланки, в кожній по п’ять лісорубів. Старший у ланці, часто, вальщик, крижовщик займається розпилем стволів, тральовщик підкочує колоди до місця вантаження, потім ще був обрубник сучків і возчик, у якого кінь. Усе „звено” працює на колектив, на виконання загального плану. Коли я в п’ятдесят другому отримав перепустку, то я працював на лісоповалі возчиком, возив ліс. Оце на малюнку й показано.

А до того, в бригаді, ким ви працювали?

В бригаді я переважно працював тральовщиком.

Тральовщик що робить?

Підкочує колоди... Крижовщик і тральовщик – підкочують колоди ближче до дороги по якій прокладені поката.

А чим підкочувати, палицями?

Палицями. Кілок такий був...

То це ж можна надірватися...

А хто там дивився (сміється). У нас був, один капітан, ветлікар, доброї душі людина... Там трапилася така біда. Коняка зламала ногу. А він замість того, щоб мені додати строк, забрав мене до себе.

А... а я думаю, при чому там ветлікар на лісоповалі, а там же все на конях було.

На конях.

А... то ви на конях отак теж підтягували?

Да. Так працює тральовщик. Вантажать колоди на вагонетки, потім їх там уже по колодках, якщо це літом або на санях, якщо це зимою, везуть на лісобіржу, і до селища Створ, тут жила вся обслуга табору.

А то селище (посьолок) – це і є табір?

У селищі жили наглядачі, охорона, конвой. Оце (показує на картину)... ведуть тебе на роботу, конвой тебе супроводжує... Така колона йде через ліс..

Це вас ведуть назад, у табір?

Або в табір, або на роботу. Ну це я намалював, що на роботу.

А що над кожним „звеном” був один наглядач?

Чого один. Там зона. Зона... Ставили оцеплення навколо цієї ділянки лісосіки... ділянки великі дуже. Там і дороги проходять, прорубають дороги, щоб здавати ліс. Отак як літом, значить роблять такі рейки – жерді такі тонкі і на них ставлять спеціальні вагонетки, у яких колеса круглі такі з жолобом, щоб не злітало з рейки...

Ага зрозуміла...

Такими вагонетками вивозять ліс. Це зона... просіка зроблена. Просіка, а тільки по чотирьох кінцях цієї зони вишки, а огорожі ніякої немає. Там є такі пости усередині зони, по кутах стоять „попки”, їх називають, вишки такі. Одному охоронцю з вишки видно другого... кожен з охоронців один одного бачить. Якщо хтось вийшов на просіку, по ньому будуть стрілять. А крім того там є ще посередині... пости.

Біля малюнка „Втеча”

Ну от ви „звеном” працюєте, що ви не можете піти в ліс? Можете ж.

Так я, як тільки попаду на просіку, мене ж уб’ють. Там у мене є малюнок один такий. Зараз я покажу. „Втеча”. Я був свідком цього випадку. Оце от вишка, а в лісі там де лісосіка, там огорожі немає, а просто стоїть ще одна вишка, і є просіка. І от цим хлопцям-втікачам вдалося перескочили через просіку, їх не вбили. Стріляли, але не вбили. І вони втекли у тайгу, за межі цієї зони. Але їх все одно впіймали тільки на другий день.

В населеному пункті там впіймали?

Ну ще там в лісі, тут немає близько населеного пункту. „Сорок дев’ятий квартал” – це приблизно 25-30 кілометрів від населеного пункту. Так що там немає близько житла... І вони в тайзі, мабуть, вибилися із сил, не знаю як. От догнали їх. Конвой, значить, із собаками...

А собаки знайшли...

І їх так били... І притягли їх і положили біля воріт табору. Один ото покалічений, чорний увесь був, так він не міг стояти., а другого на коліна ото поставили... Вже сніжок падав от. Він в одній нижній сорочці порваній. Собаки порвали. І коло воріт їх покладали. А ранком із зони виходять в’язні на роботу, і щоб бачили, що їх чекає, якщо вони втечуть.

Чим не Німеччина?

Хе... (гірко посміхається) Оце таке...

Біла малюнка „Нижня Дергачка”**Це населений пункт Дергачка, чи просто табір Дергачка...**

Держачка це там селище невелике. Їх там два Верхня і Нижня Дергачка – два табори такі... страшні. Туди потрапити – смерть. Для простої людини вижити там неможливо.

Біля малюнка „Кезіл”**„Кезіл” – це ви були там теж?**

Комендантський ОЛП-9, місто Кезіл. Це комендантський пункт самого Кезіллага. Там управління Кизиллага і табір сам – там у місті жили місцеві жителі, цивільні. Там за містом був табір. На роботу ходили в місто і там будували будинки для начальства.

У вас друзі з'явилися там, було з ким поговорити? Тобто близькі по духу люди були там?

Були. Звичайно були друзі близькі по духу. Після звільнення ми довго листувалися. Микола Плавінський – білорус, історик і поет. Федір Федоров родом із Смоленської області, художник і поет. Вадим Басов, москвич, художник і теж пише вірші. Семен Мовчан, теж із Москви, філософ. Микола Ваняткін – лєнінградець, чудова людина, Андрій Ярошенко, українець, – композитор і музикант. Зараз уже залишилося їх тільки двоє: з Білорусії Микола Федорович Плавінський та Семен Самуїлович Мовчан з Москви, там у мене є його листи. Там є його вірші.

Так вони теж оце по такій дурниці попали в табори, як і Ви?

Так. Миколі Плавінському було 15 років, менший на рік од мене. От він там працював на конюшнях при німцях. Це було розцінено як злочин, він був засуджений як зрадник.

І що, село відправило його в тюрму?

Так, і десять років дали. „Пособнічєство” є така стаття Російського Кримінального кодексу 58-3 за „пособнічєство” ворогу. Іще один Федір Федоров. Ну той талант величезний, там є його вірші... у збірнику „Шаг вліво – шаг вправо”, я їх туди всі дав. Він жив під час війни у селі в Смоленській області і возив коменданта сільського, німця. Тоді ж транспорту ніякого не було. А в нього була коняка та якийсь чи фаєтон, чи що. Оце його злочин такий був, а йому 25 років дали. Уже немає в живих його, але такий талант, художник... Там у мене висять дві його картини маслом, і оце вірші його.

А ще була Вікторія. Вона якийсь час, а точніше, більше півроку, була для двох будівельних бригад і листоношею, і медсестрою, і продавщицею і просто доброю людиною. Через неї був зв'язок зі свободою

поза цензурою, поза охороною, тобто поза режимом. І хоч їй і перепало від конвою, та вона продовжувала робити людям добро. Отака Вікторія Євгенівна Власова, дівчина з міста Кізел, міста шахтарів і зеків.

А як ви з нею познайомилися?

Будували житло для якихсь великих начальників у таборі. Ну які там начальники – полковник, майор. Будували їм житло. І вони зайняли таку територію для будівлі, яка захопила город цієї Вікторії. Вона жила із сім'єю в цьому місті Кізел, і оце їх город захопили. Вона підходила до нас сюди. Огорожі не було, по кутках стояли по-одному „попки” – і все. І лаяли її, що вона близько підходе, а вона все одно підходила, розмовляла...

Молоді хлопці...

Так, ну всі ж такі були... я правда, не знаю, як сказати... такі трошки пригнічені, ну молодість, вона брала своє... Ну потім їй давали завдання, щоб вона купила, кому що там треба.

А вам гроші платили?

Платили, тільки більше платили з дому. З дому висилали, а так там стільки виплачували грошей, що за них нічого купити не можна було. В усякому разі довго. Один день, два дні можна було щось там поїсти там купити. До п'ятидесятого року не було взагалі в таборі ніяких ларьків, ніяких магазинів. В п'ятдесят першому вже поставили такі ларьки, в яких можна було купити цигарки, хліб, навіть булочки, пряники там і цукерки можна було купити... А далі Вікторія виконувала таке – ліки купувала, ходила в аптеку там, кому треба було ліки. Я надсилав сестрі... вірніше вона надсилала сестрі „Не оконченный роман” – календарики такі, які я малював.

А... тут цензура була. Виходить, що не можна було відкрито написати, чи тільки на поштових картках можна було написати листа?

Були такі спеціальні бланки листів, які можна було відправляти з ОЛП. Одним словом користувалися всіма її послугами.

Вона молода була?

Так, десь їй двадцять років тоді було. Двадцять восьмого, здається, року народження. Їй там було багато неприємностей, конвой сердився, що вона тут ходила. А вона не звертала на них увагу. Її город (посміхається) мол, залізли до нас, ще й командуєте тут. Бойова була дівчина. Ми з нею до сих пір листуємося.

ГОЛОВАТЕНКО ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ

Олександр Головатенко. 70-ті роки.

1925 р.н., с. Тарасівка Покрово-Багачанський р-н., Полтавська обл. Проживає в м. Бровари Київської обл. Освіта – середня.

1942 – 1945 рр. – примусово вивезений до Німеччини. Працював на залізниці, азбестовому заводі в Дрездені. З вересня 1942р. до квітня 1945 р. – в'язень концтаборів Бухенвальд, Барт.

Запис інтерв'ю* 1 квітня 2003 р.,
м. Бровари

Починає знайомство, показуючи свої документи, які підтверджують перебування у концтаборі Бухенвальд.

Я декілька разів тікав у Германії... Не получилось... мене ввіймали в концлагер, у Бухенвальд завезли, після суду. У Дрездені суд був. Три місяці держали мене там у тюрмі. Народу багато...

В тюрмі Дрезденській?

В тюрмі Дрезденській, да. Там кімнатки на чотирнадцять осіб... у федеральній тюрмі, а нас було сорок чотири в одній камері. Вже пороздягалися догола і піт отак тік... поту було по кісточки.

Це літо, мабуть, було?

Вобщем, хай Бог милує, хай Бог милує!... Ой...

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

А після суду, то відправили вже Вас у Бухенвальд?

Так. А потім з Бухенвальда відправили у Равенсбрюк спершу, а потім у Барт. А концлагерь Барт – у Східній Пруссії. Там виявляється ув'язнені німці були, самі німці ув'язнені. Так вони... поставили мене до одного німця як помічником. Допомогати, він старий такий..., політичним в'язнем був.

Так, а що ви робили?

Літаки клепали.

А... ви на заводі працювали.

На заводі. Гнали нас... там недалеко завод... Короче, хай Бог милує! Хай Бог милує!

А таких молодих як ви, багато там було?

Таких не багато було, а оцих більше, що вже сорок років, сорок п'ять, п'ятдесят... Я оце згадав, у Барті вже сидимо на нарах, а я якось піднявся чи на вулицю вийти, чи що, а вони сидять, старики вже наче, старики... Ну їм років по п'ятдесят було чи що. Сидять, кричать, плачуть... (стримує сльози): „Прощай Україна! Прощай Дніпропетровщина... все таке”. Хай Бог милує! Я сам собі думаю: „Добре що я молодший, я ще не кричу, не плачу, терплю оце собі мовчки. Ну чого вони виють?”. А сам собі зарубав на носі, що звідси мені більше не виходити. Все. Життя моє закінчилося. А як я залишився живий? Двадцять сьомого квітня сорок п'ятого року повністю весь лагерь евакуйовували своїм ходом. Хотіли вже нас гнати своїм ходом до міста... забувся... Ростов. До міста Ростов. А в місті Ростов уже посадить нас... на баржу і хотіли відправити американцям чи куди, чи потопити хотіли.... Ми п'ять кілометрів не дійшли до цього ж Ростока, а німці вже звідти їдуть, уже із Ростока, на мотоциклах, на автомобілях офіцери... (телефонний дзвінок)

[...] Ото як моя доля склалася, дак то є стаття в газеті. Ото дякую, що хоч гроші мені трохи дали. То я дочці віддав, вона положила в банк і ото дає мені – п'ятьорку, десятку. Перевела мені в долари. Ну пенсію, отримується, що так вистачає, а в другому місяці трошки і не вистачає. Я ото до неї звертаюся, кажу, Люба, ти мені дай десятку чи що, щоб я дожив до пенсії.

А як вас годували там у концтаборі? Що давали?

В основном кольрабі, суп з кольрабі, така кольраба кругла, жовта. А в суботу чи неділю по п'ять картоплин у шкурці дають. Раз в тиждень. Ну хліба нам давали, але питання в тому, що хліб такий, як

тирса. Ото їси, воно в роті шамкотить. Ну одним словом, я ще не знаю, чи я ще ото так виховувався... в бідності такій, що й голодний ходив, під парканами спав...

Вийшло так: мати з батьком розійшлися, так я тільки народився. Він десь найшов, батько покійний, царство йому небесне, якусь іншу. І головне, сходу оженився! Матері моєї, а я остався в люльці у мачухи. Мені розказувала тьотка покійна: „Ми ж тебе чуть не розірвали. Мати прийшла через дві неділі, да каже: „Отдайте мого синка”. А я ні. То вона за руки його, я за ноги да, каже, чуть не розірвали”. Отакий я. З цього й почалося. Вже мені й два, й три роки і п'ять, вже і в школу начав ходити...(плаче)

То ви і в батька і в матері жили?

Ну так. І там, і там я жив. Там такий батько був, у матері моєї, вона теж заміж вийшла. Не дай Бог! Так він мене не бив, бо я ще ж малий був, ну такий трошки підріс. А мати, оце тільки прийду, бачу мати в синяках. Кажу: „Що таке?” Каже: „Оце ж через тебе, що ти приходив вчора...” А мене не чіпає. Словом, скандал... Горе велике... Я дивуюся сам, як я оце все пережив, отаку жизнь.

А в батьковій сім'ї теж?

А там же ж мачуха. Там мачуха сказала: „Я цього і те, і інше”... Як я став ходити уже в школу, три дня ходив в школу в них, шматочка хліба не дала, не то що там їсти чи що. Я на третій день прийшов, чую, що я слабкий уже став. І замерз, це зимою було. Так я... кажу: „Ти думаєш мені їсти дати, чи не?” Розсердився, думаю, чорт, хоч убийте мене! Став їй казати, а вона: „А, так ти собака, ще й їсти хочеш!...” Ага. Ну, кажу: „Раз я собака, так ти сука”... Вона бере, ото в селі є кочерга... Та отою кочергою, ота, що хліб совають... А я сидів отак під комином, отак руки грів, так вона по руці як упорола, отак все і почорніло. Я вискакую з хати... босий і до сусідів. Там же сніг і лід іще був. Питають, що таке, а я кажу, що так і так... Ну, короче кажучи...

А батько не захищав?

Батько... пішли ж у сільраду, батько був головою сільради...

У батька така посада, не бідний був.

Пішли в сільраду, сказали так і так. Він прийшов: „Що с тобою трапилося, чого ти до сусідів прийшов?” Кажу, отак і так. Ану пішли додому, пішли. І я ото з ним босий... Хай Бог милує, с твоєї жизнью! Да... Так він мачусі каже: „Що тут таке? Ти йому, каже, їсти давала? Ні. А що ж ти собі думаєш, він три дні не їв, розказує?” Откриває ком-

нату, а ну йди сюди. На неї. Вона пішла туди, закрилося, чую кричить, взяв качалку (посміхається)...

І туди прийдете б'ються через вас, і сюди прийдете, сварка.

Так. А я потім сам думаю, ну що таке – все через мене.

[...] Мені однаково було куди мене, хоч у тюрму, хоч вішайте. Мені однаково було. А як я потрапив у Германію? Староста із Тарасівки, село Тарасівка, а у нас хуторок був такий невеличкий, на хуторі ми жили. Староста приходив ввечері і каже... Я в той час жив у матері. Каже: „Олешко, якщо ти завтра ранком не відправиш синка в Германію – сама поїдеш. Вона ото шиє, розказує все мені ото. Кажу: „ Не плачте, одвезете мене у Лубни, отправите, а я через два тижні буду дома”. І ото так вийшло. Концлагеря, пішли і пішли...

То ви до Лубнів поїздом їхали?

Мати одвезла в чотири години ночі підводою. Цей батько, нерідний наш, поїхав запрягся... Це ж наказав староста, а раз наказав староста, якщо я не поїду... Я назад уже тікав, декілька разів тікав...

А це ви вже не перший раз їхали в Лубни?

Ні. Мене вже не перший раз хотіли забрати, не перший раз, але я все тікав з дому. Все тікав з дому і ночував там, де мене ніхто не знайде. Я вже звик. Я все дитинство то в соломі ночую, ну там де тільки не ночував. Ніде мені ночувати, не в рідного батька, не в рідної матері місця немає.

А батько ваш на фронт пішов?

Ні. Він не ходив на фронт, він в Тарасівці був до останнього головою сільради. Там вже як німці пройшли, туди на Полтаву пішли, хтось доповів, що він комуніст, голова сільської ради... Поїхали, забрали і в Кременчуг. В Кременчугі там така яма, говорили, яма така, де кірпіч...

Ну табір для полонених...

Ага. Там він був. Розібралися з ним. А в Тарасівців питали, місцевих, як він себе вів. Вони сказали, що він ніколи паганого нам не робив. Випустили його. І що вийшло. Він з Кременчуга з якимсь чоловіком йшов, я цього не знаю, це вже мати розказувала. Зайшли до якоїсь тьотки, вона нагодувала його якимись чи пиріжками, чи що... Потім вони йшли вже так, на капустняк зайшли, понарізали собі з капусти качанів, понаїдалися – й заворот кишок.

Правильно, вони ж голодні були, не можна було їсти.

І заворот кишок, і там батько вмер, я даже не знаю де це село, яке село, десь в Кременчуцькому районі. А вона потім за своїх дітей да виїхала на Далекий Схід. Приморський край. І по сьогодні не знаю, чи вона жива. А брат мій один, її син, ну він мені брат по батьку вважається, в Кривому Розі живе. Я навіть з ним познайомився, приїздив до його, і по сьогоднішній день ми з ним спілкуємося. А мати його як дізналася, що він зі мною дружить – все, не стала йому писати, не пише нічого.

То ви не раз тікали, а на цей раз уже сказали, що от не поїдете, то маму заберуть. То вам уже тікати було не можна?

Я вже... мамкі сказав: “Не плачте, одвезіть мене, правда, в Лубни, завтра ранком, а я через два тижні буду вдома.” Бо я ж таки ото жив, бачте як жив... як безпритульник закончений. Я думаю, все одно вискочу, через фронт проберуся, все. А воно ні ... У лісі мене в Полтаві, у польському лісі раз упіймали, то якось відпустили поляки, а вже на чехословацькому кордоні я заблудився в лісі...

То ви й з поїзда ще не раз тікали?

Да. З поїзда не вдалося мені втікти, мене ж як привезли у Дрезден, аж тоді я попросився у туалет,

Тільки привезли?

Тільки привезли... Я ото попросився, кажу: „В туалет хочу”. Ну то німець: „Бігом, бігом! Шнель! Шнель!”. Я як рвонув шнель...

А куди ж йти? Боже мій...

Ну от куди йти, так я не думав... куди? На схід буду пробиратися, і дійду якось до своїх же, до матері...

То де вас впіймали, після Дрездена?

Після Дрездена, значить, як я зміркував... оце ж хожу, хожу там, тут же вагони... сортують – ото станція така. Потім бачу, пасажирський поїзд – ага, пішов я туди. Хай ще один прийде, а сам сиджу у куцах. Думаю, ще один прийде, сяду... почеплюся на вагонах пасажирських і десь поїду, кудись поїду, а потім я... От іде ще один пасажирський поїзд, чіпляюся ззаду, зі зворотної сторони, на ходу через дах заліз у вагон. А тут... кондуктор. А вони ж усі такі, ходить народ такий...

Ну а вас же зразу видно, звідки...

Ну звичайно (сміється)... А на мене глянув, посміхнувся, підійшов – „Документ”. Нема в мене нічого, нічого нема. Пішов. Пішов,

коли з поліцаєм приходять... Забрали мене. Розпитали. Там, у них перекладач із Росії є. Я – отак, отак, із поїзда відстав. Наш поїзд прийшов у Дрезден, а потім кажу, я вийшов із туалету, а поїзда нема, поїзд пішов далі. Що я йому буду казати? Викручувався, як тільки міг. Я побув там тиждень, в поліцейській дільниці, а потім мене в “чорний ворон” і – в дрезденську тюрму. І отам почалося слідство сумашедше. Там така слідча кімната і сидять ці слідчі, і б’ють як попало! Що-небудь не так сказав, і по голові, і по плечах! Палки такі резинові!... А потім уже слідство те закінчилось, через... Три місяці слідство тривало. Мене ж виявляється, я там документи бачив, що вони звірялися, чи я з Лубнів, отут десь написано, що мати Оришка. А, думаю, звідки ж вони знали... (показує документи).

Ну, короче кажучи, із під Дрездена я потрапляю у Бухенвальд, і там ото каміння тягали. А там той камінь береш, трохи менший камінь узяв – б’ють страшно. Щоб більше ж перенесли. У них десь будівництво там було, чи що. Одним словом переніс я дуже, дуже важко. Ну я вже спокійний був, бо, думаю, звідси мені вже не вийти. Оце думаю, все – оце вже труба! А воно що, бачиш, ще й на сьогоднішній день.

І слава Богу. То це перший раз ви попали в Бухенвальд. Через півроку вас отправили обратно у Дрезден на азбестовий завод?

На азбестову фабрику. Там тоже я побув з півроку і відтіля тікав і вже забрали мене з кінцями. Вже відкривається така квартира у дверях, де ці вахмани, і дають хлопцям, у кого там є судовий лист... Усім білий, а мені червоний. А я кажу, що ж це таке, у хлопців питаю. Це всім білі, а мені червоний. То, кажуть, тобі вручили ... раз червоний – це все. Там у документах значиться, що я втікач. Так мені оце червоний документ і до кінця війни. І стали тягати оце і в Равенсбрюк відправили мене, потім у Бухенвальд, Барт. Із Барта я вже нікуди, до кінця війни робив на заводі з тим німцем.

А як німця звали, не пам’ятаєте?

Віллі. Хороша людина... (плаче). Нехай собі... та хай Бог милує! ... Мене оце як починають питати, так я кажу: ”Не питаєте, бо воно мені, кажу, так перевертає все в душі, як я згадую все те”. Сума сойти! (схвильовано). Да хіба ж таке людина може таке пережити! А я ж оце пережив.

А звільнили вас американці чи наші?

Да, ото ж, докажу. Цей німець говорив значить так. Давай, Олесь... Він мене Олесь називав, давай відставати, відставати... А 170

тисяч нас гнали, жінок і чоловіків. А він каже, давай відставати, відставати будемо... і в самому кінці будемо йти. А тоді, каже, може оця підвода с кулеметами, каже, може, вона трішечки вперед вирветься... А поряд ліс – ліс такий, непрохідний. Ми в кювет попадаємо...

Коли із Ростока їдуть мотоцикли, машини і німці, військові і все. Та кричать цим, вахманам, которі ззаду з цим кулеметом їдуть же: „Куди ви їх гоните? В Ростоку Іван вже командує”. (Сміється). А я ж чую, що кричать ото „Іван, Іван”. А я в німця питаю: “Вас іст лос?” А він говорить: “В Ростоку Іван уже.” (Сміється)... А ми відставали, відставали, вже метрів на 15 відстали. Тоді німець – це ж торба в його, там нам на дорогу ж видали ковбаски потроху, хлібця ж – з цією сумкою туди впав... А я думаю, що ж я буду йти? І теж за ним. Попали у кущі, і хто зна – чи буде стрілять, чи не буде. Ми бачимо поїхали наші, поїхали...

Таки поїхали на Росток?

Таки поїхали. Вони до Ростока не дійшли все одно. Вони оце... сто сімдесят тисяч – багато народу. Вони як почули..., вони почали нападати, оці в'язні всі, нападати на вахманів. А ті – хто втік, а хто не втік. Так розказували, один там... вахман, такий був, Флік, такий німець... за вахмана був, есесовець. І так він бив! На кожному кроці, бив і прямо!.. Оце у нас монашки, ми їх називали, вони тут чередою з лісу йшли, ти йдеш, а він підбігає, і так ледь-ледь не в колії йдеш, вибиває цю і по голові як ударить! Кров так і пішла... Вони цього вахмана піймали, це ж розказують, отак налетіли! Вже, кажуть, його нема, того есесовця противного. А що ж він, де ж він? Дівчата каже, піймали його, ув'язнені, а ті вахмани порозбігалися, і оце весь народ, сто сімдесят тисяч по лісах... Ох... Дівчата піймали і нап'яли між молоденькими ялиночками, пустили і роздерли... Мені аж страшно стало, як це так... Да...

[...]Тихо. Тихо, немає нікого. Ніхто ж нічого, не стріляє, не балакає, не людей немає. Ага. Ми з німцем пішли там, знайшли будівельну будку, там будівельники щось робили. І там окупіровалися. А я йому кажу: „Ти тут будь, а я піду подивлюся що там на дорозі”. Та пішов, дивлюся – нема ніде нікого. Із Ростока, чую на коні хтось їде, бо кінь же коп, коп, коп, коп. Став придивлятися – їде якийсь офіцер, бо й пагони є. А я із села як поїхав, пагонів не було ще. Пагонів не було. Нічого, думаю сам собі, буду стоять, поки не під'їде. Думаю, американець мене не троне. Хе (сміється) в цій формі... підїжджає: “Здрасьте”, “Здрасьте!”. “А хто ви?”. Кажу, руський – там українців вобще не називають...”

вали, українців не було, руські, всі руські. “А що таке?” Да я, кажу, оце ж в концлагері були, так всі пішли, а в мене напарник німець, тоже в’язень, так, говорю, він там лежить у лісі. „Ага, ну хорошо. Значить, сейчас из Ростокa будут ити пленные немцы, и там смотри, что там у них – бинокли, ножи там все – отбирай”. Да я, кажу, вони мене не послухаються. Я ж іще такий худющий... (сміється). „Не бойся, не бойся. У нас сейчас пойдут телеги, разведка, все”. Да, почали йти німці, ну я нічого так, кажу їм, щоб здавали зброю... Я там собі за годину назбирав кучу... А сам цей офіцер поїхав. Я, каже, скоро повернуся і дам тобі тоді команду, що ще робити. Ага. Він через години півтори вертається, а я чекаю його. Вертається – „Ну що?”. Та, кажу, тут дещо тут кинули, он туди в куток. „Ага, ну хорошо. Сейчас будет телега ехать и тебя заберет. А тебе, значит так, иди в село, ты парень молодой”... Оце мені скільки ... в сорок п’ятому році було..

Двадцять років.

Ще й не було, у серпні місяці двадцять... „І візьми в селі... У їх продуктів – отак! Бери собі, що на тебе дивиться. Візьми того, напарника свого... А звідкіля він?” Кажу, з Гамбурга. „І возьми добрий велосипед знайди, і хай велосипедом їде додому. Я йому напишу довідку російською, щоб його ніхто не чіпав. І він цю довідку буде пред’являти і велосипедом потихеньку додому й доїде”. Я йому (Віллі) розказав, він засміявся... заплакав (плаче)... Я йому привіз велосипед, костюм, він переодягнувся. „А куртку, скажи, хай не знімає, там номер. Так в ній і буде їхати. А ти отут два тижні поправляйся, їж. Тільки багато жирного, такого м’ясного не їж, бо вийде заворот кишок, і ти помреш.” Нажимайте, каже, на молочні продукти, на кефір, отаке все. Він каже, щоб ми живі осталися. Через два тижні, каже, заберем тебе в частину. Забрав він мене в частину, через два тижні. Привіз він мене у частину... А в частині мене теж відділ кадрів реєстрував, хто такий? Направили мене в табір, де перевіряються.

Фільтраційний лагерь?

Отам написано, що я проходив (показує довідку з архіву). “Держперевірку проходив по липень 1945 р.” Ага, держперевірку пройшов. Півтора місяця я проходив.

Не чіплялись до вас?

Ні, вони, помімаєте, вони чіпляються до тих, хто був поліцаєм або старостою. А там не збрешеш, там у їх отакі книжки, і оце розказуєш, ага, я сказав щось не так, або не сходиться з цією книжкою...”Ні,

ні, ви не правильно говорите”. Там ніяк не збрешеш! Ніяк (емоційно), ніяким способом не збрешеш! Він каже: “ О, от этот человек правду говорил, значит он остается в этой части”. И залишили мене при частині. І не знаю, чи рік, чи може півтора, розбирали електростанції і вантажили на платформи й відправляли в Росію. Потім у нас постачання було дуже погане, все зруйноване було. ... І потім, потім цю частину відправляють у Росію, в місто Калінін, на будівництво шовкового комбінату. Закінчилася вже війна, значить....

Да... Працювали теж не мало. ... Митя приходить до мене в палату, Митя: „ Пойдем, тут через забор девчата...”. Погуляли ми, а хтось і сказав начальнику, що ми пішли туди і туди (сміється). Він стукає... Зима... Кажу дівчатам щоб не відкривали бо може хтось сторонній та п'яний, знаєте.

Дак Ви як? Були на казарменому становищі?

Казармене. Казарма, а поряд через паркан дівчата, такі будинки у них були свої. І от ми туди пішли.

А ви вважалися воєннозобов'язаними?

Так, так. Я вже кажу: „Мітя відкривай, бо буде скандал”. Відкрили двері дівчата, відкрили, бо кажуть, що ми вже не можемо. А стукають і стукають. І в двері, і у вікно. Приходить командир часті... Йолкі зельоніе! Це ж ми не сподівалися – а командир часті, взимку, в шинелі... Так розкричався! Та я вас! Та я вам!... Нас же тільки двоє. Що він робить? Посадив мене... Посадив на гауптвахті. Ми з Мітею сидимо ото, а посильний, це ж перед Новим роком трапилося, нам каже, що це він нас лякає. Ага, лякає! А потім з нового року подав у суд. Та був суд, так дали щось по два, чи по три роки тюрми! Після концлагерів! Отето, думаю, заробив! Йолки! Ну нічого, це можна ще й записати...

Ну дак, а чого? За що вам дали? За те, що до дівчат...?

За те що порушили дисципліну..

Так два-три роки тюрми дали?

Дак він що... Ми ще й в тюрмі були.

То ви що, й відсиділи три роки? Чи ні?

Ми ще й в тюрмі були, ще до суду, до всього... Коли отримали документ, що нас амністували.

Отаке-то моє життя!.. Не дай Бог комусь таке пережити!..

КОРОБЕНКО МИХАЙЛО МИТРОФАНОВИЧ

**Михайло Коробенко.
Німеччина, 1944 р.**

1923 р.н., с. Бурти, Кагарлицький р-н, Київська обл. Проживає в м. Бровари Київської обл. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працював в сільському господарстві Німеччини.

В неволі

Народився 10 жовтня 1923 року в с. Бурти, Кагарлицького р-ну, Київської обл. в сім'ї селянина. В 1930 році помер батько, мати, Улита Сергіївна, виховала сама двох синів. Старший, Василь Митрофанович 1919 року народження загинув на фронті у квітні 1944 року в Румунії.

На початку серпня 1941 року німецькі війська наблизились до Буртів. До цього часу значна частина чоловічого населення Буртів була призвана в армію. Було евакуйовано значну частину техніки, коней, великої рогатої худоби на схід.

В 1941 році був хороший урожай зернових. Частину врожаю, яку не вдалося зібрати до приходу в село фашистів, люди змушені були знищити, щоб не дісталось фашистам. З жалем палили колгоспники плоди власної праці, але іншого виходу не було.

2 серпня 1941 року на підступах до села зав'язалися бої. Вони тривали два дні. Під натиском переважаючих сил ворога радянські війська змушені були відходити на схід. 4 серпня 1941 р. німці увійшли в село.

Прикривати частини, що відходили з Буртів, залишилося кілька воїнів на чолі з молодшим лейтенантом, прізвище якого так і зосталося невідомим. Воїни вибрали зручну позицію і відкрили по німцях шале-

ний кулеметний вогонь, 38 фашистів знайшли собі могилу на підступах до села. Воїни загинули смертю хоробрих. Молодшого лейтенанта, що стікав кров'ю, німці закололи штиками посеред села і декілька днів він лежав у кюветі. Хоронити німці не дозволяли, і лише коли вони пішли з села, селяни похоронили героя в саду біля школи.

Після приходу фашистів, за наказом німецького коменданта з Кагарлика, був скликаний сільський сход. На нього допускалися лише чоловіки. Німецький комендант через перекладача оголосив про встановлення "нового порядку".

Німці встановили в селі жорстокий поліцейський режим. Створили сільську управу, призначивши старостою колишнього царського жандарма М.О.Коробенка, а синків, колишніх противників радянської влади, які хтосна звідки з'явилися в селі, – поліцаями.

От і почалося з цих днів життя при "новому порядку". Селяни проводили саботаж всіх міроприємств, що запроваджували німці. Спалили молотарку за селом.

Одним з таких міроприємств була агітація за добровільну поїздку на роботу до "квітучої Німеччини" (так німці писали на плакатах, які скрізь вивішували).

Але на цю уловку ніхто не попадався, вся молодь села старалася уникнути відправки. Ховалися по лісках, в скиртах соломи, утікали в інші села, де їх ніхто не знав. Деякі батьки викупували своїх дітей у поліцаїв за горілку. Так були викуплені М.Г. Коробенко та Є.Я.Рибак.

Був у селі навіть такий випадок, що батьки Василя Рибача його замурували в запічку і пустили туди дірку, щоб він міг вилізти по потребі, а також поїсти. Але не судилося Василеві залишитися живим. Провокатор видав Василя поліцаям. Хлопця зловили й відправили у 1942 р. до Німеччини, але по дорозі ешелон був підірваний партизанами. Багато людей загинуло, в тім числі і Василь.

Навесні 1942 року фашисти почали забирати молодь на німецьку каторгу. В управі староста М.О.Коробенко, начальник поліції В.Я.Антошко і писар І.І.Іванченко склали списки до відправки. За списками викликали до управи і під конвоєм поліцаїв відправляли на збірний пункт у Кагарлик, а звідти в закритих вагонах (телятниках) відвозили у Миронівку, де формувався состав, і далі – на Київ. З Києва до Німеччини. За час окупації з села було забрано в Німеччину 288 осіб. Брали дітей 14-15 років. По дорозі до Німеччини зупинялися в Польщі у містах Тарнув і Краків.

Привезли нас у Німеччину 22 квітня 1942 року спочатку в м. Магдебург, а потім в м.Бернбург. От тут і почався торг невільниками. Представники підприємств і фірм та бауерів ходили вздовж вистроєного ряду і вибирали собі рабсилу.

В Німеччині нас не рахували за людей. Нас могли побити, відправити в табір, зовсім знищити. За працю зовсім нічого не платили 2 роки, з 1944 року почали платити по 4 марки в місяць.

Годували бруквою, шпинатом і давали кусочок ерзац-хліба.

В 1943 р. я попав у штрафтабір м.Бірштейн крейс Гельнгаузен.

Причиною було те, що я не витерпів і відніс на кухню хазяїна похльобку з брукви й вилив її у помийне відро.

На другий день хазяїн визвав поліцая, той мене віддубасив гумовою палкою й відправив у штрафтабір. Там ми працювали на лісорозробці. Заготовляли ліс на залізничні шпали.

Після визволення був призваний польовим воєнкоматом у Радянську армію в 1945 р. 14 квітня.

Тяжкої неволі не винесли мої земляки. Загинули в Німеччині і не повернулися додому: Михайло Антошко, Федір Матьора, Антін Савченко, Ганна Пасічна, Одарка Захарченко, Олександр Бондаренко, Микола Ткаченко, Сава Бацан, Марфа Мельник, Іван Бобровіцький, Василь Білека, Дмитро Капітоненко, Ганна Машуренко та інші.

Ще хочу звернути увагу й на таке. Нас, українців, німці ділили на дві категорії – східняки, і західняки.

Хто був з Східної України, тих клеймували знаком OST, а хто був із Західної України, то не носили ніякого знаку. Вони користувалися правами так званих „привілейованих”. Їх не обмежували правом пересуватися по Німеччині. А також вони мали право в пивнушці пити пиво разом з німцями. Нам усе це було заборонено.

Два наші хлопці із с. Бурти, Кагарлицького району, Київської обл. Бордюг Микола і Савченко Іван втекли з табору, перебралися через кордон у Чехословаччину, там вступили в партизанський загін, а потім до кінця війни воювали в складі Радянської Армії. Микола Бордюг вернувся з армії після закінчення війни інвалідом (не було правої ноги).

Спогади написав Коробенко Михайло Митрофанович, бувший остарбайтер.

Рукопис, 2003 р.

Запис інтерв'ю 29 вересня 2004 року, м. Бровари.*

У квітні місяці сорок другого року, нас забрали в Німеччину. Багато. В Миронівку привезли, там уже стояли ешелони з Донбасу та Кіровограда. Сформували состав і повезли на Київ. У Києві нас, на станції, розгрузили і на вулиці Комінтерна помістили в будинку колишнього обласного військкомату. На другий день ранком, нас знову під охороною поліції привели до залізничної станції „Київ” і повантажили у товарняки... І у кожному вагоні був поліцай, охоронець. Нас там набили у вагони дуже багато..., ну просто страшно!.. Я не знаю скільки... як оселедців. І привезли нас у Польщу у місто Гарнув. Там у Гарнуві нас... погнали в баню для санобробки. Проти вошей і різних інфекцій помазали нас чимось таким вонючим. Знову повантажили у вагони і повезли в Німеччину. Привезли нас у місто Магдебург, де розмістили нас у будівлі якоїсь школи. А на другий день вже Паска... Дзвони дзвонять, а нам здавалося це так дико... Рано-вранці нас привезли на станцію і поділили – хлопців окремо, дівчат – окремо... Хлопців привезли у місто Бернбург. І там на станції нас построїли і приїхали німці-покупці, почали забирати нас. І я попав у село... я забув як воно називається... від міста Бернбурга десь кілометрів 12, до хазяїна. Зі мною там потрапив ще один хлопець з нашого села. Я ж до війни був студентом, встигнув закінчити три курси Маслівського сільськогосподарського технікуму. І цей хлопець, мій односельчанин похвалився господарю, що я студент. Хазяїн мене не злюбив... Він вважав, що раз студент, то буде антинімецьку пропаганду проводить, і так далші, розумієте? І от одного разу... Принесли їсти нам брукви... Ви знаєте, що це таке?

Всі розказують, що їли брукву, ну я не уявляю, що це таке. Як буряк?

Ні, не як буряк. Це таке, як зимова редька. Ото якщо її зварити, то жовта така юшка виходе. І гірка, як ото редьку їси, то гірке таке. З нами там обідав ще й поляк один, також працював у нашого господаря. Цей поляк і мій односельчанин мовчали, а я не витримав, взяв та й відніс оцю їжу на кухню і вилив у помийне відро. Хазяйка похвалилася хазяїну. І на другий день той визвав поліцаю, поліцай одлупцював мене гарно і забрав у Бернбург, у тюрму.

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

Це сорок третій рік уже?

Да, це в сорок третьому році було. Це десь було у червні, чи серпні місяці. І тоді... Не тільки я один, там багато такої братії назво- зили в ту тюрму. І з цих хлопців, що проштрафилися, сформували та- кий состав і відправили у табір на лісорозробку.

А, то це не виправний табір?

Лісгосп. Це державне підприємство. Нас везли вночі, американ- ці сильно бомбили. Проїде трохи і стає ешелон, тут же й охорона, щоб не попали під бомбардування. Перебомбили ці союзники... Бо нас туди на захід до Швейцарського кордону везли, так званий Шварцвальд.

А, знаю, Шварцвальд.

Перебомбили і знов ми їдемо. Ну я запам'ятав такі міста, як станція Фульда, Кельн запам'ятав, кудюю нас провозили... Був у нас за наглядча Николай Шмідт, руський німець із Новгородської області. Він добровільно приїхав в Німеччину, і в нас був за наглядча, окрім поліцає. То він казав, що там недалеко від нас місто Франкфурт-на- Майні і місто Нюрнберг.

Ми там працювали у лісі. Що ми робили? Робили повалку лісу, різали ліс, обрубували гілля, розрізали стволи на такі плахи: 2,5 метри на 1,5 метри. Для чого – нам цього не пояснювали, ми тільки робили... Потім корчували пеньки... Також заготовляли чурки для газогенера- торних автомобілів. У них були такі автомобіли, що по боках такі баки, туди завантажували дерево, дерево те тліло і на тому газу ті автомобілі й робили.

Табір був розташований біля міста Генгаузена. Це місто від та- бора було так кілометрів може чотири, чи що. Така споруда, наверху грати на вікнах, і... нари трюхярусні стояли...

А скільки в лагері бараків отаких було?

Один був. Але що? Нас же як привезли ото багато, то не всіх в одне місце. Наша група потрапила оце в Генгаузен, а інших – в інше мі- сце... На ніч нас закривали... В тамбурі стояла параша для всього. І з лісу як їдемо, то кожний ніс із собою декілька полін, щоб протопить цей барак, бо там серед кімнати стояла така буржуйка... Ранком відкривали нас і командували: „Ауфстретен!”, значить, „Виходь!”. І знов, нас вели чотири німці і цей Николай Шмідт, у ліс... Там ми робили до вечора.

А годували де ?

А годували тут, на нижньому поверсі, де кухня та інші підсобні приміщення. А на другому поверсі був барак оцей...

Двоповерховий?

Да. Там чоловік сто було, у цьому таборі. Я не знаю скільки... Ну чимало нас було... І оцей же, з нашого села, Письменний Микола Опанасович, що про мене розповів нашому хазяїну, теж був!

То він з вами попав і в цей же лагерь?

Туди попав, теж.

А одяг який був у вас у цьому таборі? В чому приїхали, в тому й були?

Да, в чому приїхав, в тому й був. У мене, наприклад, був такий піджак, цей український, ото пошитий, чоботи ще з дому. А тоді, наприклад, я рубав оце сокирою гілля і розрубав собі чобота одного... то тоді дали нам... так звані гольцшуги. Дерев'яна колодка, а зверху із парусини набито...

А потім, в сорок четвертому році, десь в кінці квітня місяця, нас вивезли з цього лісгоспу. Тоді американці сильно бомбити там почали... Коли вони вже висадилися там у Франції, то нас в середину Німеччини почали перевозити. Було, бомблять оце де-небудь, то ми розбіжимося. Нас поліція половить і знову нас у такі групи сформує. І ми працювали на розчистці населених пунктів після бомбардувань.

Це десь в кінці сорок четвертого вас стали перевозити?

В сорок четвертому році, в кінці квітня місяця.

Просто десант американський висадили у червні, і я думала, що Вас десь влітку мали перевозити десь.

Ні, ні. Вони ж мабуть знали, що будуть висаджуватися.

То ви в цьому таборі десь рік пробули, на лісорозробках?

Ні, я в цьому таборі... виходить так :листопад, грудень, січень, лютий, березень і квітень... – півроку.

А потім до визволення ви постійно в цих групах по розчистці міст працювали?

По розчистці... А тоді, значить, хто... куди хотів, той пішов. Той пішов там у село якесь до хазяїна попросився... – брали. Я пішов до свого колишнього хазяїна, де я зразу працював, як нас привезли в Німеччину.

Він виходить, десь недалеко був?

Не дуже далеко був. Я пішов до нього, він мене прийняв назад. І тоді американські війська визволили нас. Це недалеко від Ельби було, 18 кілометрів... Зразу до нас приїхали радянські представники, офіцери, забрали нас... на територію, в зону окупації Радянської армії...

То там був і фільтраційний табір, і вас в армію забрали чи як?

Там був, так званий 388 фільтраційний табір НКВД СРСР. Де перевіряли. Провірили нас. І потім мене у цьому таборі залишили працювати. Я писарем робив. Було привезуть оце вночі ешелон дівчат, що були в Німеччині... десь із американської зони. І ми їх перевіряли. Одним словом, офіцер сидів там допитував, а моє діло було анкету заповнювати. Ну там, прізвище, ім'я, по-батькові, коли забрана, де була, де батьки і так далі.

А розкажіть, який цей табір був, де жили люди?

Оцей фільтраційний? Фільтраційний табір – це, наприклад, був такий фільтраційний табір у місті... Косвіг, це десь кілометрів шість от Ельби... І в місті Дессау – це над самою Ельбою. Розташовувався він у колишньому німецькому військовому містечку, де колись німецькі льотчики жили. Були там казарми, і ми в них жили. Було робітників цього табору фільтраційного... десь приблизно вісім чоловік.

Було всього вісім чоловік?

Да. Було вісім чоловік, офіцерів, вісім кабінетів. От. І в кожного ж був писар, такий як я. І привезли, наприклад, там тисячу осіб, за одним разом. Кожний визивав, і... швидко ця справа йшла. А потім, дивилися, деяких дівчат направляли на підсобні господарства, у військові частини, або санітарні госпіталі, деяких додому... Виписували їм посвідчення громадянина СРСР. Бо ті, що були в Германії, вони були позбавлені громадянства СРСР. Їм довідку таку ми виписували... І вони, коли приїжджали додому, йшли в органи НКВД, з цією довідкою, їм уже й паспорта тоді давали.

А де жили в цьому фільтраційному таборі. У вас окрема кімната була, чи як?

Я жив із офіцером, капітаном Зімовейським, тим, що допроси робив.

Скільки років ви там були?

Я був у цьому фільтраційному таборі... Аж у сорок шостому році, ну це десь узимку, я звідти демобілізувався.

Це вам зарахували як службу в армії?

Тут така справа... Це... називалася, організація така була в армії СМЕРШ. „Смерть шпіонам”.

Я знаю СМЕРШ. То це ви в СМЕРШі були?

Оце я в СМЕРШі був. То нас зарахували, як учасників війни, ну як учасників бойових дій нас не зарахували, тому що на передовій ми ж не були. Розумієте. Знаєте що таке СМЕРШ?

Знаю, знаю.

А в армії інакше їх називали – „особий отдел”. Вони не підлягали ніякому командирі... ні піхоти, ні артилерії... при кожній дивізії було декілька таких відділів. Оце я там робив писарем.

А потім вам розрішили додому повернутися в сорок шостому?

А в сорок шостому році мені виписали документи..., і я повернувся додому. Став на облік.

А потім ви пішли далі вчитися в той самий технікум?

Ні. Я... закінчив у Київській області Ржищівський педагогічний технікум... Мене туди прийняли відразу на третій курс, так як я до війни закінчив Маслівський сільськогосподарський технікум. Я закінчив три курси цього технікуму, але державних екзаменів не здав – війна перебила. То мене зарахували на останній курс у Ржищеві. Я його закінчив. Після того я пішов працювати в школу. На молодших класах рік попрацював. А потім... я поступив у Київський вчительський інститут, був на Татарському провулку такий двохрічний інститут. Теж закінчив. А потім на заочний відділ педінституту Київського нас прийняли таких, хто закінчив вчительський інститут, на третій курс без екзаменів. І його закінчив.

Скільки років ви в школі пропрацювали?

Я в школі пропрацював... з сорок шостого... по вісімдесят шостий рік. Сорок років.

А скільки ви директором школи були там?

Я з сорок сьомого по сорок восьмий рік у сусідньому селі, там таке невеличке село Гороховатка було... То я там рік був директором семирічної школи.

А в Буртах, ви хіба не були директором?

А в Буртах я був завучем у школі. А потім я працював рядовим вчителем.

І створили шкільний музей?

Цей музей я своїми пучками стягував, з учнями... Учні мені допомагали. А тепер, здається, я так відчуваю, що він там... вже пропав.

То ви перед війною сільгосптехнікум закінчили?

Да Маслівський сільгосп технікум.

А вас не мобілізували в армію, ви ще не підпадали під мобілізацію, це двадцять другий рік, а у вас ?

Двадцять третій. А двадцять другий... до війни робили тільки майський набір. А двадцять третій чи двадцять четвертий ні.

А у вас братів, сестер у сім'ї було скільки?

Оце я і брат. А була в мене сестра, то вмерла в голодомор 1932-1933 років, а був ще старший брат, то він помер у цей голодомор, що раніше був у 1922 році.

А ви мені колись так цікаво розказували, як німці у ваше село прийшли?

Я можу вам багато дечого розказати про Германію. Багато цікавих різних випадків траплялося.

То розкажіть мені як ви були у цій тюрмі?

Назбиралося нас там багато люду: той проштрафився, той те, той те...

Скільки вас там тримали, декілька тижнів тримали, в тюрмі?

У тюрмі? Тиждень усього. Били, їсти не давали. Спати – цементна підлога, такі стіни чорні і потьоки течуть. Страшне діло.

І на нарах спали?

Прямо на полу, хто де примостився. Оце таке. А тоді нас всю братію непокірну зібрали... і – на лісорозробки.

Як для вас почалася війна?

Я вам скажу. В сорок першому році перед державними екзаменами, нас, хто був уже на випускному курсі, направляли на активну практику по колгоспах. Я потрапив у Ржищівську МТС, тоді колишній Ржищівський район Київської області, колгосп “Ударник” село (Демівщина). І коли німці вже підходили до Білої Церкви, тут уже близько були біля села... Стави, вже до Узина підходили сюди... Поступило з райкому партії таке розпорядження... евакуювати все: скот, свиней, техніку, а зерно роздати людям, щоб німцям не досталося. А голова сільради і голова колгоспу... „змотали вудочки”, а мене оставили, щоб я оцим питанням займався... Там ще шістнадцятирічні хлопці погнали скот і через Дніпро в Гребенях плавом їх переправляли. Корови пішли і свині плавом... А техніку перевезли аж у... Канів і по мосту переправили через Дніпро і далі аж вглиб Росії. Я залишився сам. Ну що робити? То я бабам кажу: „Беріть, хто скільки подужає хліба”. Вони з комори брали. А кури були, так я поставив одного діда, щоб він їх порізав. Бо баби як будуть глядіть, щоб там яке яйце знесла, то німці прийдуть і

собі заберуть. Дід так робив, ножем горлянку перерізував і кидає, а баби беруть собі додому. Кури перерізував на курятнику, розібрали люди, щоб німцям не попали. І я тоді остався сам. Піду – в конторі діти вже рахівницю до мотузка причепили, катаються (сміється) один одного возять... Людей нікого, скотини ніде немає... Оце село од мого села... десь 15 кілометрів. То я тоді що? Ото як кажуть в кіно: „Бери шинель, иди домой”. Я (сміється) забрав свого піджака і прийшов додому. Ще не було німців.

Четвертого серпня німці підійшли під Бурти. ...В Буртах посередині стояла церква. І там наші хлопці прикривали відступ частини. Оставили загін, заградотряд, німців здержувати. І... німці, коли йшли на село, то не доходячи до села півтора кілометра, в полі... їх зустріли із церкви... з дзвіниці... кулеметним вогнем наші ті хлопці. Полягло там німців тридцять чотири, їх там тоді й похоронили. І гробки ті були... І я з Германії тоді приїхав, то гробки ті ще були, могилки... Тоді, коли робили трасу асфальтову, то бульдозер їх розрівняв.

І тепер на місці могил дорога?

Ну так оце дорогу ж робили, а треба ж насип насипати... А поряд могили були... Ну так звідси землю і насипали і звідти, де ці німецькі могили були. Чоботи їхні валялися, я навіть медальйона одного найшов.. німецьку похоронку...

І тоді німці пішли в Бурти з іншого боку... Стали переходити ставок... вірніше ставок випустили, там річка така невелика протікала. То наші як відступали, то місток підірвали, а оці береги замінували. І німці коли проходили, то їхня одна гармата підірвалася на мінах... Так вони тоді що? Вони, тоді послали полонених розміновувати ці береги. Наші полонені там шукали, шукали ці міни і там і загинули. А офіцера того, лейтенанта, я забув як його прізвище..., який керував прикриттям, німці посеред села закололи штиками, і покинули, й не дозволяли хоронить. І тоді бабки... і там один дід Лисенко Семен Андрійович, він уже покійний, цього лейтенанта забрали і похоронили. А... серед оцих убитих, що на ставку загинули, був один Лісовий Петро ...уроженець села Хоцьке Переяславського району, „в случае смерті” – в похоронці було написано – „сообщить сестрі, Лісова Дуня” така. Я вже коли робив у музеї, написав у Переяславську районув газету оце повідомлення. І сестра його, і його батько й мати приїжджали до мене в Бурти, прямо до мене на квартиру... Я їх угостив, пообідали...Тоді пішли до мене в музей, показав їм місце поховання їх сина. Я, потім, як був на

курсах підвищення кваліфікації... я до їх заїжджав, вони мене сильно запрошували. Прийняли мене добре, мене розпитували все...

Тобто полонених, солдат, які загинули, в одному місці поховали всіх?

Поховали їх оцих що загинули... От уже німці пішли, то поховали їх біля церкви. Там їх було шість могилок біля церкви...

А ще такий випадок був. Я тоді вже в музеї робив. Ще такий... Десь я їздив у Черкаси до дочки, коли жінка каже: „Тут до тебе приїжджали”. Як і що до чого. Прийшли в музей, питають де ти живеш, я сказала, що тебе немає дома, то вони поїхали в Київ, а завтра приїдуть. Виявляється що? Один німець... загинув під Буртами. І в Німеччині там отримали похоронку: „загинув село Бурти, Васильківського повіту, Київської губернії”. Так написано. І фамілія, ім'я, отчество. „Похований біля церкви”. Точно, був такий похований німець біля церкви... Я на другий день прийшов у музей, приїжджають вони. Виявляється, два хлопці з Чернігівської області в НДР служили в армії, це ще війська радянські там стояли. І вони самі шоферами в авіачастині служили. А там працював один німець-технік вільнонайманий у воїнській часті... І коли розговорилися.., він розповів, що дід мій там і там похований. Де? Дак він зняв ксерокопію з того повідомлення німецького і дав їм. Хлопці ці із ним разом приїхали – покажіть могилу. А могили нема, бо коли дорогу робили, то згорнули. Що ж робить? Я...

І церкви тієї теж нема?

І церкви тієї теж нема, там магазин уже. Я дзвоню цьому воєнкому... як бути? Кажуть, скажи, що я уточню, приїдьте пізніше і так дальші... Вони мені оставили адресу, щоб я написав, як уточню А що уточнювати. Він хотів навіть забрати останки в Германію, щоб перезахоронити...

Довго у вас стояла ця військова частина, яка захопила Бурти?

Я розкажу, скільки. Ні стояли вони недовго. Отак річка текла, а тут я живу, вулиця так ішла до річки, і через річку такий місточок. І вони на цій вулиці обозом стояли. Вони такі... Їх можна було як горобців передусить. Я було піду до дівчат гуляти на сусідню вулицю. Іду через ті обози години у дві ночі, а ніхто мене не спиняє. Я було перейду через річку, а ніхто мене не спиняє. Так вони приблизно неділь дві постояли...

Ходили, грабували по хатах?

Да, да...”Млеко, яйки...” Ми і слова знали. Один там... (сміється). За німців же було так, як ти колеш поросю, ти повинен скільки-то м’яса здати натурою, а то решта тобі сала. А один зарізає кабана, і не здає нічого. А поліція місцева... були наші там місцеві поліцаї... А хто в поліції були? Люди, які були ображені..., сердиті на радянську владу. В того батько був куркуль, а в того був поліцай при царській владі і так далі. Хто-то доніс. Його жінки брат двоюрідний та був у Німеччині в полоні ще в першу світову війну і прийшов з полону аж у 1926 році. Так він німецькою володів вільно, бо був у приймах у немки. Він йому сказав. А той же з німцями так балакає. Що ж воно, вони ж забирають м’ясо, сало. Так німці цього ж брата їхнього гарно оддубасили, та забрали все. А він вийшов на ворота, та каже, там і поліцаї були: “Хлопці, а ви ж ще забули свинячу голову забрать”. (Сміється).

А тоді вже в Германію як почали забирать, то в нас у селі було багато військовополонених, яких відправили першими. Яким чином? Староста... Тоді ж було, що староста мав право брати на поруки з табору до себе. То у Білій Церкві був табір військовополонених. То староста нашій їздив, цей Михайло Карпович (сміється), завжди п’яний. Німці їхали старосту ставить, а він саме корови пас. Дак під копою п’яний спав. А німці дивляться, дядько такий дебелий лежить. То вони його забрали, сходку зібрали. Жінок – век. Тільки мужиків. І німець цей через перекладача повідомив: “Це ваш староста”. Отак цей Михайло Карпович став старостою. Дак він їздив у табір і багато привіз у село військовополонених. Він і односельчан і чужих – всіх брав. А тоді, в 1942 році ж, як стали давати рознарядку на село, скільки-то в Германію..., то він в першу чергу військовополонених усіх відправив. А тоді вже у сорок другому році, в квітні місяці, почали й нас.

Тоді як відправляли... „тройка” засідала. Як раніше ревтрибунал. Староста, начальник поліції і писар – оце три чоловіки і все. На другий день уранці, поліція прийшла – і з хати. Забрав ти що, чи не забрав – забрали, підвода, на підводу... Мобілізували повозки і в Кагарлик.

Скільки вас тоді забрали за раз, чоловік тридцять? За один раз?

Я вам скажу. Хлопців нас було оце з трьох сіл, бо ми всі попали в одне село 11 чоловік, а три чоловіки в сусіднє село. От. Хлопців. А дівчат... Дівчат їхали з нами... дето дівчат 15. То у Магдебурзі нас відправили сюди до Берліна у місто Бернбург, а дівчат західніше до Гамбурга. Їх туди забрали по хазяїнах. Ну дівчата такі сумирні були, то

їм нічого. Одна й зараз жива. У одного хазяїна була. Хазяїн на фронті був, немка й батько, хлопець там десь років 15 йому було. Землі там щось 4 гектари. То вони навіть оставляли її у себе, як визволили. Як вона вже дома була, то вони їй навіть листи писали, запрошували до себе. А хлопців то цих...

А ви в Німеччину попали, то вас скільки чоловік у хазяїна робило?

Зараз я скажу вам. Оце ж я був, і був оцей же, Письменний, і був ще один старичок такий, він був київський, з Києва – Кухаренко Григорій Федорович. Це нас троє було. Дальші. Було три жінки з Києва: Таїса Шевченко, Марія Нога, Надя Поліщук. Це шість. Дальші. Поляків двоє і дочка, троє – це дев'ять. Далі. Був фольксдойч от із жінкою і маленьке дитя там із півроку. Оце скільки. Дальші. Був із Західної України – Дмитро Тибінь: він, жінка, син і маленька дитина. Оце – 15 і ще два поляки були – Зенек і Янек – сімнадцять.

То у хазяїна виходить було багато землі?

У нашого хазяїна було... на моргелі їх земля числиться. Було 250 моргелів. Було в нього корів штук із 15. Чотири пари робочих коней, одні коні візні. Наші з України, такі рисаки. Був легковий автомобіль, дак він його держав у гаражі, щоб у армію не забрали. А його не забрали в армію, йому було 42 роки. Його жінка умерла, двоє діток оталосся. Карл малий і Еріка, така дівчинка старша. Я зараз думаю, мабуть, зараз цей Карл такий бауер? Бо хазяїну вже більше ста років було б, а Карл, мабуть, ще живий.

А де ж це місто, мабуть, західна зона окупації?

Бернбург? Ні. Це ГДР.

Ну тоді, землю, швидше всього в них забрали.

Хто його знає як його доля склалася... Отак, оце скільки було. Потім оце ж дівчат київських тих, кудись забрали. Оцього Григорія Федоровича, старичка, теж забрали. А поляк один, Янек, він військовополонений був, у цього хазяїна він кучером був. І от хазяїн дав йому урляуб, відпустка у них, і він поїхав. А родом він був з Ровенської області. Він як поїхав, то він і не вертався. І вже мені цей менший Зенек, хвалився, що отримав від Янека листа, що він пішов у партизани оце на Ровенщині. І так війна закінчилася, і він не вертався.

Якою була ваша конкретна робота, чи вас на всі роботи забирали? Постійна наша робота була, це значить, по черзі: ранком уставати і допомагати німцеві, найманому робітникові, який працював

разом зі своєю жінкою полячкою на фермі. Помагати гній вичистити, вивезти, скотині їсти дати. А потім уже і в поле, чи яка інша робота. Всяку роботу робили.

То ви вставали десь у 5 ранку і допізна?

Да...

А їсти хто вам готував?

Спочатку, нас як привезли, то в селі зробили лагерь для всіх, усіх, хто був. У хазяїна не був, в одному лагерьі були. На нижньому поверсі дівчата, а на верхньому поверсі хлопці. А тоді хазяїни почали розбирати. Отак. Не схоче прийти мене у п'ять годин будить. А тут, як я живу у нього в дворі, то він знає, що я встану й піду, бо він перевірить, і пльотка по спині. І вони розібрали по своїх домівках. У нас там була своя кімната така, коло стайні примурована, грубка була, то вже тут варили. А там, як в лагерьі, були самі... То ну що? Копаємо картоплю на полі... Я взяв п'ять чи три штуки картоплі, напарник мій взяв три штуки – от і зварили. Їдемо було, снопи возимо. В їх понад дорогою... не так як у нас. У них фруктові дерева. Їдемо було снопи на возі так аж попід яблунями... Завжди отак, один снопи подавав а другий вкладав. То завжди я вкладав снопи на цій площадці, бо той Письменний, той не вмів, а я як укладу, то не розвалиться. То я там нагорі й лишуся. То їду попід яблунею – я яблука шморгаю. Мак убираю... Наш хазяїн десь сів гектарів 5 маку. Убираю, то вже головки з маку. Ножик у кожного, раз одчепив, і в кишеню. Ввечері так під'їсти трошки.

А годував погано?

Погано. Хліба в їх мало. Ну, наприклад, в їх що? Картопля чи суп, борщу у них нема. А картоплю вони готували... в лущайках. В „мундирах” варили, а тоді обчищали і в суп або піджарювали. Отак. В їх бувало їсти дають картоплю міт кейзе (із сиром) – картопля з сиром. Сир з перегону. Або брюква. Або картопля і муштрік соусе.

Оце не знаю, що це таке...

Не знаєте? Оце соус – подлівка із гірчиці. Ну що ми купуємо в магазині, оце розведене. А хліба мало. Щоб ми себе не піддержували, то ми б подошли. Було удвох за день... У них же молотарка молотить дома, у них так штайні були, стодоли. Попривозимо туди і поскидаємо. А зимою вже, як роботи такої немає в полі, молотимо молотаркою. І зерно те, ми, значить, вивозили державі. Але хазяїн для себе приховував те зерно. Аж на четвертий поверх мішки, по сімдесят кілограм це ж ми таскали, оце такі пацани по 16 років. А там у його зверху стояла

отака дробілка, що виготовляла для корів комбікорм. Як? Пшеницю беруть пропускають по два рази, картопля сушена (возили на фабрику), буряк сушений, вугілля там, солі і так далі – перемішувалися, коровам давали. То ми, чим готує цей комбікорм, то було... із цим поляком, із Зенеком, перекрутимо, разів чотири перепустимо... оцю пшеницю заховану. І тоді принесемо і випікаємо з неї якісь коржі.

То у вас грубка була, де ви готували?

Грубка і плитка у цій грубці. Коли помелене було, було в нас таке ситце – пересіємо і... заколотили і такі ляпасоники, щоб себе якось піддержувати.

А був у Вас якийсь вихідний день?

У їх був такий порядок: перше, друге й третє травня празднували. Це законно. Далі. Вайнахтс (Різдво). І зелені святки.

Троїця?

Троїця.

А так от, в неділю, вас відпускали?

А в неділю не було вихідного дня. Якщо, наприклад, я в цю неділю робив оце ж на стайні, то в на наступну неділю мені давали, щоб я вихідний був.

То куди ви ходили? До дівчат?

Ми ходили до дівчат (сміється).

Не носили ви цей ОСТ?

А як же, ви що? А поліцай як устріне, якого б села він не був цей поліцай, то оддубасить тільки так. Нам же не розрішали. Наприклад, пивнушка. Оці із Західної України, вони ж користувалися правами такими, як німці. Наприклад, нам у пивнушку заборонялося зайти.

Що, навіть пива купити?

То ми як прийдемо, всі у коридорі стоїмо, бармен вийде, гроші забрав і виносить пиво туди у коридор. А ці ж, із Західної України, ідуть за столик, сідають там і п'ють. У них більше було прав, куди хоче – їде. Було так.

...А це історія, стосовно дівчат. Одного разу чуємо через річку Заале такі українські пісні "...Через річеньку, подай рученьку, моє серденько..." Ну, це значить, наші дівчата співають... А ми взнали від бургомистра, там бургомістр такий хороший дядько був, що сьогодні поліцай не буде. Тому безперешкодно переїхали ми через річку, а там лісок такий. Оказується, то болгарки співали. Вивезені на роботу з Бол-

гарії і гуляли, й співали. Їхня мова дуже схожа. Односельчанки були і в нашому селі. Були три із Білої Церкви.

А в цьому таборі, в лісгоспі, що вам давали?

Брюкву. В основному брюкву.

А гроші вам платили?

Ні.

І в сорок п'ятому не платили?

Ні... Сорок другий, сорок третій, скільки я був, не платив хазяїн, а в сорок четвертому почали платити. І в сорок п'ятому, коли я був, теж платив.

Скільки? Марок, двадцять?

Скільки?! Кожен тиждень було дає конверт, і в тому конверті дві марки і 50 пфенігів.

А пиво ж скільки коштувало?

А пиво в їх дешево. Ми було складемося гуртом, було відро наберемо... І гуляй цілий вечір. Та яка гульня, або в карт гуляємо... а що ж нікуди не піти, нічого. Дівчата вийдуть на вулицю, бо вони були в маленького хазяїна... А там хазяйка така... Хвилин десять посидимо, а вона вже "рауз, рауз..." гонить.

І ви до себе не могли запросити, до свого хазяїна?

Ну звичайно, ви що. В пивній не можна було посидіти. Хіба що як тепло, а взимку ніде й притулитись... Ну дівчата що нам помагали? Дівчата помагали. Ну що? Колись гуляли ми над тією річкою. Над Заале. А щавлю там повно... Я нарвав отакий пучок щавлю. Кажу: „Дівчата, а ну зваріть український борщ”. Так вони наварили борщу у себе там. Їх тільки двоє було у хазяїв. Це було в неділю. Хазяїн с хазяйкою десь поїхали дак вони там наварили таку каструлю борщу, ще й картоплі в них набрали. Дак ми з таким апетитом (сміється) борщ український поїли... Багато ой...

А листи ви получали з дому?

Получали. Виходив журнал такий російський "На досуге". От. Видавало власовське командування.

То на село приходило, вам видавали?

Ні. Приходило воно на пошту один екземпляр. А нам начальник пошти пропонував, то ми склалися, то й купляли там.

Ви мабуть страдали, що нема чого почитати?

Я читав книжки... Я книжки отримував через пошту аж із Відня. Пам'ятаю, вони одну книжку прислали Андрія Кашенка "Зруйноване

гніздо” про Корсунь-Шевченківський. Тоді, забувсь який автор, я виписав книжку, про гетьмана Мазепу, я читав.

А це на поchtі можна було побачити, де виписати книжки?

А у цьому журналі “На досуге” було: такі-то книжки можна там-то і там по такій адресі. На поchtі платиш гроші і в село присилають.

Це вже в сорок четвертому році?

В сорок п’ятому роках.

Я не знала, що можна було купувати книжки?

Газети теж можна було купувати... „Нове українське слово”, „Краківські вісті” ми читали.

ОСАДЧУК (СЛІПЕНЧУК) АНТОНІНА ПРОКОПІВНА

Антоніна Осадчук зі своїм чоловіком Григорієм. Київ, 1947 р.

1924 р.н., с. Лобачів, Володарський р-н., Київська обл. Проживає в м. Київ. Освіта – середня. 1943 – 1945 рр. – примусово працювала на військовому заводі в Австрії.

Запис інтерв'ю* 12 березня 2005 р., м. Київ.

Я не виходжу на вулицю, бо я каліка на ногу. Спаралізувало, до я так потіхонечку... В мене ж, спасибі, є дочка і син, і онуки, дак даю їм гроші, приносять там... і хліб і все... Помер мій чоловік оце. Так було добре з ним удвох (зітхає). Він було піде принесе.. і на базар сходить... Ах... (плаче) бідненький. Я все йому говорю... Кажу: „Що ти будеш робити, як мене не буде?”. Кажу: „З голоду помреш!”. „Не беспокойся, не помру” – відповідає. Да... Я все думала, і так і він думав, що я вперед помру. Бо я оце ледве лажу, ночі не сплю, погано мені все... Але отак тягну, та й тягну лямку. Да... Так мені Бог дає. А він, знаєте, до останнього ходив... На базар і кругом... А потім йому погано стало. Каже: „Знаєш, така задишка.” Почав весь час задихатися... Ой Господі, Боже мой! (зітхає). Да... Визвала врача. Вона послухала, послухала... а тоді говорить: „Або в больницю, або дома уколи будете робити” Дома, ну що дома, думаю, один укол зроблять, а там, думаю, провірять його, що у нього там таке... Хотілося ж лучче, думала, що може ж поживе... Да відправили його в лікарню. І відправили на той світ. От... Діти ходили кожний день до нього, а він все задихається, „У мене тут щось таке” – ну в общем, дихати йому не давало. [...] Отак

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

він побув неділку, тоді йому погано стало зовсім, нічого не хотів... Хіба людина буде жити, як не їсть нічого. Та й помер. У лікарні помер і всьо.

[...]

А де ви познайомились з чоловіком?

Ми... з ним з одного села. Він був од мене старший... чи на шість років? Коротше кажучи, ми з одної місцевості, там буду розказувать і розказувать.... Одним словом, вони виїхали із села, після голодовки...

Ви з якого села?

Ми із... Київської області, Володарський район, за Білу Церкву... там село Лобачів, у нас там хутір... Його спалили у війну... Я приїхала із Германії... і нікого не застала... (зітхає) всіх попалили... (дуже сумно). Я не думала в житті, що я їх не застану. В такому захолюсті... Ми там жили на хуторі. Там ліса кругом. Ми в житті не думали, щоб там попалили людей. А получилось так. У нас був староста. Це у війну. Староста був з розкуркулених, Базелюк, фамілія. І як уже війна почалася, то він приїхав. Вони жили отут в Ірпені – це недалеко от Києва, як їх розкуркулили. Вже війна почалася, то він тоді приїхав додому. Тай говорить: „О, тепер уже я буду хазяїн!”. Ну й будь хазяїн. Його поставили старостою... Ну, він так не любив оцих всіх людей... Оце, він такий дурнуватий був: „Сталінські бандіти, сталінська банда” – кричав на людей. Та що ми винуваті, що таке врем’я було, що тоді розкуркулювали, га?... Ну хто винен, що таке було? Ой, Господі! (зітхає) Ну, потім що? У лісі там... Як вам сказати, не справжні партизани були... Бо, якщо б справжні, то вони б до цього не допустили. А таки тоді були як... якісь банди в цю війну. Як зразу війна почалася... воно такі безпорядки були, що ці воєнні там із Росії... узбеки і хто зна, знаєте, ... так порозбігалися хто куди. Ну і там... хто де пристроївся. Там якась одна жінка, я знаю, жила, нема в неї хазяїна. Вона цього візьме, каже, будь у мене. Там помагає їй, там накосити трави, чи що... Отак. А потім почали брати в Германію, вони порозбігалися, ховалися по лісам, хто де. І вони пішли... вночі... Вночі прийшли до цього Базилюка, забрали в нього... Вони в нього взяли тоді, я так чула, одягло... І яйця були в нього, щось там десятків п’ять чи що. Яець набрали. І він тоді як розсердився!.. Розсердився, і пішов до коменданта, це ж у Лобачів, до німця цього, коменданта пішов. І... сказав, що треба знищити всіх. Знищити всіх, сказав. Ну йому ж і повірили... Ну й що? Почали вже в нас там, вже такі розмови, що це вже будуть тут палити, таке все. Оце

ж почали у цю Германію брати. Ні, почали говорити, що будуть забирати у Германію. Ну... ми почали ховатися, молоді дівчата, там хлопці. Ну і я теж. У Лобачеві там в селі, в центрі, маминих три брати жили. Я там сиділа на горищі. Днів два чи три сиділа. А тьотя, мамина покійна сестра, вона в Києві жила до війни, а як війна почалася, то знаєте, тоді тут не було чого їсти, в Києві. Порозбігалися, хто куди. І це тьотя жила там, то в дядьків, то в одного, то в другого, то в нас, ну в нас сім'я велика була. А тьотя... вже були такі, як вам сказати, ходили і узнавали, чи беруть у Германію, чи будуть брать? То я сиділа і чекала. Ну пройшло днів скільки, і кажуть: „Та поки що не беруть. Іди додому, не беруть поки що”. Ну пройшло, я не знаю, скільки часу пройшло, хто ховається, хто не ховається, хто по родичах десь там... Коли... вранцірано на світанку... до нас зайшли німець і поліцай. Це свій був із села, лобачівський, я його ще знаю – Адам. Був такий як я, Матвієнко фамілія, Адам. У його батько був галичанин, то його забрали, арештували... не вернувся. А цей Адам пішов у поліцію. От Адам зайшов із цим, німцем. Зайшли. Ще тільки люде повставали, ще на світанку... Мамі каже: ”Збирайся на Германію, збирайся!” Мама каже: „Ой, Боже! Це ж треба ж їй щось із собою взяти, ще не їли нічого...”. „Ну ладно, пішли ми далше, а ти збирайся”. Ну, вони пішли, а мама каже: „Тікай!” Я тоді отак у нас город униз, потім берег, а там за берегом уже й ліс. Я тоді бігом, та оце берегом і втекла. Йшла берегом, берегом... а тоді дійшла до Лобачева, до дядька, там мамин брат жив. Тьоті все розказала. Цій, київській тьоті, маминій сестрі розказала. Вона каже: „Вилазь отам на гору, і сиди”. У погребі там... То там, то там. То до одного дядька, то до другого. Ну два дядьки то нічого, у третього теж сім'я здорова. Коротше, ото я сиджу... А тьотя наша, наче розвідник. Каже: „Ти знаєш, дочко, що матір забрали”. Матір забрали. А мама була ще молода. А нас було ото, знаєте, скільки? П'ятеро... Це п'ятеро, а я шоста... Кажуть: „Що ж ти будеш робити?”. Їх збирали у Володарці, там школа два поверхи. Їх там збирали в школі. Це з усіх сіл їх зібрали – набор. Потім уже відправляли на Київ. І ми переночували, мами нема. Тітка каже: „Ні, не пустили матір, не пускають”. Кажуть мені: „Іди, дочко, іди та міняйся. Міняй маму, хай мати іде додому. Що ти будеш?” Самій меншій було чотири роки. Це Жені було одинадцять, Гриші було вісім, Володі було шість, Наді було чотири роки. Каже тьотя: „Ти знаєш що, давай удвох підемо у Володарку, матір треба визволяти, щоб ти матір поміняла. А то відправлять матір, а що ти будеш робити з цими

дїтьми?” Каже тьотя: „Що всім – те й тобі”. Ну йдемо ми з тьотею, а це дванадцять кілометрів. Тоді ж не так було як тепер, автобуси да все, тоді пішака ходили. Ідемо ми... Йшли ми туди, пам’ятаю, навпрошки через пшеницю. Пшениця колосилася така ще... зелена була, ото колоски повипускала, так цвіла вона гарно... така рівненька була, і так тепло було, гарно. Це десь в травні місяці, мабуть, було... Ідемо ми удвох з тіткою, ідемо, коли мама навпроти так далеченько. Вона нас упізнала... Та й мама каже: „Тікайте туди, в пшеницю, швидше!” – показує рукою, ховайтеся туди в пшеницю. Мама приходить та й каже, що я втекла. А як? Мама ще була молода, тоді їй було чи сорок два роки, чи... Я пам’ятаю, що ще не сива була, волос ще був чорний. Мама, каже, говорить: „Хлопці взяли ремені, позв’язували ремінь до ременя, і почали спускатися, тікати”. І мама спустилася і втекла... по тих ременях. Мама прийшла... А ви що, записуєте?

Ну а як же, я ж не запам’ятаю все.

А то я всяку ерунду говорю...

Яку ерунду, саме те, що ніде його не прочитаєш. Це саме цінне, саме цінне, те що ви говорите.

...Ага.. Ну мама, прийшла... Мама, значить так, ми дійшли до Лобачева, мама завернула туди, на хутір, додому, а я – на Лобачів із тьотею. Тьотя говорить: „Ти ховайся, поседиш на горі, а я буду ходити, якщо прийдуть знову забирати, і матір заберуть, тоді я піду”. Ага... Я посиділа там, ну днів декілька, поки не набрали набор. Ну не прийшли за мамою, не прийшли. Не за мамою, а за мною. Ну я тоді вже, коли сказали, що вже відправили набор, я тоді вже пішла додому. Я вже пішла додому та й уже була вдома. Потім, я звичайно, не можу сказати, через скільки це було, почали брати, знову набор.

Ну літом це було?

Я знаю? Да. Завжди літом брали. І знову був набор, не пам’ятаю, чи це через зиму, чи як воно вже було? Ну знаю, що було літо. І... вже в цей раз теж, раненько прийшли і ... вже не відпускали нікого нікуди. Все. Прийшов німець, чи їх два було, не пам’ятаю, і так „Шнель, шнель”, щоб швидше одівалися. Одіваємося, одіваємося – всьо. Там взяла ще щось, не пам’ятаю, що там брати було? І вже держать. Там іще позабирали тих дівчат, і нас усіх погнали на Лобачів, а потім на Володарку.

Це пішки все?

Пішки, пішки, тоді не було... А тоді пішки на Володарку, а там уже збирали всіх у школі. Збирали... І навіть не ночували. А потім нас

уже відправили на Білу Церкву. А там на товарняки і до Києва. В Києві нас навіть не вигражали, а ми так там і сиділи, в тих товарняках. Потім, видно, ще причепили, мабуть, ще добавили вагонів. Ми сиділи в товарняках, і в кожному товарняку два німці. Поліцаїв вже видно не було, поліцаї тільки в селі були, а то вже німцям вони здали. Дак на дверях – два німці. Я пам'ятаю, десь ми їхали, а потім став товарняк. Ми вже просимося, що ми хочемо на двір, по-маленькі чи що. Він говорить, от показує мені, отут сідай. Хотілося втекти – а дудки! Заглядає, ти там сидиш отам, пісяєш чи що, хочеш обдурити там нахилишся. Ага! В товарняк, в товарняк! Думаєш, чорта лисого, не втечеш, не можна втекти! Не можна. Так нас затарабанили аж... в Австрію. В Австрію.

Одвезли нас в Австрію... Ой, я ще вам не сказала, ми ж у Польщі були! Розгрузили нас у Польщі. І там нам щось... з пальця відбитки якісь робили. Потім у нас якась баня була така сумашедша, що пекло мов дьоготь, Чим вони нас мили? Ми вже боялися. Щось все так пекло, що хто його знає! А потім уже, з тої Польщі, нас повантажили і одвезли на Австрію. А потім уже нас, сюди на завод. Коло заводу там недалеко були байраки. Я вже тоді не знаю, скільки там байраків? Нас там тисяч зо дві було, а може й більше. Дуже багато. Отак довгі такі байраки построїли. І паркан... такий... з колючого дроту і прохідна. Поліцай там стояв. Потім пропуска були в нас з фотокарточками. І... на завод нас уже призначили, воєнний завод був. Порозводили нас по цехах. Було дві перекладачки із... Білорусії: пам'ятаю одна Галочка, а друга не пам'ятаю. Вона така гарна, коси такі дві. Байрак, ну знаєте, коридор такий довгий, і з одної сторони кімнати, і з другої сторони кімнати. В нашій кімнаті було шістнадцять чоловік, по всіх кімнатах так.

Ого, то це у вас великі кімнати були.

Здорові, але не думайте, там прохід не дуже вже такий великий. І були такі двохповерхові нари, двоповерхові. З одної сторони внизу чотири чоловіки і зверху чотири. І з другої сторони так само...

А там вікно отак, да?

Там, в кінці вікно, а тут двері. І так, я ж кажу, довгий коридор, і кімнати – отак з однієї сторони і з другої. В нас були... і з Білорусії, і з Одеси. В нашій кімнаті було дві літніх жінки.

А, так ви не попали разом з односельчанами, виходить?

Ні, були. Ми всі із свого села, ми всі були в одному місці. Були в одній кімнаті. Ну я кажу, там і чужі були. Тьотя Ніна була, із... Так, забрали дочку і вона за дочкою пішла. В неї одна дочка, Валя. „Ну що

ж, – каже, – „ Її забирають, а що я одна буду залишатися?” Пішла. А друга... Як вона сказала, її покійного чоловіка сестра, вона одинока, така маленька жіночка немолода, вже такі були сивуваті, сиві уже. А та каже, я осталася одна, говорить, у мене немає нікого, ні родичів, нікого. Так вона з ними, разом уже поїхали всі. Оце так.

Всіх нас розподілили на заводі по цехах. Я попала в цех... там бляху рівняли. Там такі здорові станки, такі здорові, знаєте, вали... Вальцювали бляху. Оце я і дівчина з Вінницької області, вона не була в нашій кімнаті, вона в другому навіть байраці, але ми разом працювали... Павліна звали, Ступак фамілія, вона з Вінницької області. Нас обермайстер завів до цього станка каже: „ Арбайтен будете вместе”. Зразу ми робили із чехом. Чех з одної сторони, ну він керував цим станком, там, знаєте, там є такі прибори, чи що воно таке? Він там їх дивиться. А ми з другої сторони оце цю бляху, такі здорові листи... подаємо цьому чеху через такі вали... Господі. Ми рівняли ту бляху. Так ми ото йому туди подаємо, а він нам. Ми йому, а він нам. А потім він рукою махає – все, кладіть. Так ми кладемо. Один раз така легенька, а один раз така важка, листи такі важкі... Знаєте, хоч і молоді були, а так натіпаєшся, що... А в обід, таке, ну що... Там дуже мало було таких місцевих людей, щоб робили. Чехи, французи там... Там два табори були чеських, один французький. Ну чехів, то ще кормили краще, бо знаєте, їх якось не вважали, що вони вороги такі. А французи, вони ж воювали проти німця. Їх теж не особливо годували. Не особливо. А чехів навіть відпускали додому на вихідні. Вони їздили додому, і собі ще привозили харчів. А нас взагалі... Нас вони вважали взагалі нізачо. Ми звичайно, ми..., що ми жили при Сталіні погано, то погано, звичайно. Ми були... нуждалися в цьому барахлі... що дійсно... Ми трохи й брехали. Кажуть: „Що ви говорили, що Росія така багата, а ви такі як цигани”... Мовляв, ви такі... що, знаєте, цієї одежі ні чорта не було. Ми кажемо: ”Це нас забрали із постелі, нас забрали, ми нічого не взяли з собою”. Що то трохи правди, то правда. А те, що в нас ні чорта не було, то, їй Богу, не було і в що одітися. Ох! Да...

Ну ладно, це ми робили коло того станка.... А як ото обід... дивіться там... чехи собі там якісь бутербродіки поїдять. А ми... слинку ковтаємо. Поки зміну одну одробимо.

А що, вас в обід не годували?

Та хто нас там годував? Зміну одробимо, а тоді вже йдемо в столову.

Тільки вранці і ввечері?

А то ще обід (з іронією), обід ще ого... Зміну одробили, а тоді вже йдемо на обід. Оце в столовій – шпинат да брюква. Оце рідко коли, щоб зварили якийсь гуляш. Там такий гуляш – оце трохи картоплі де-не-де, і кусочки того м'яса плавали. Там м'ясо таке червоне. З чого воно? Чи собаче, чи коняче, чи яке воно? Чи якесь воно дохле, але ми й цьому були раді. Я пам'ятаю один раз (сміється) прийшла зміна з роботи і пішли в столову. А в цей раз, щось було добре, якийсь гуляш. А дівчата прийшли зі зміни, да кажуть: „Ви знаєте, добавку давали!” Ми бігом, з постелі, бігом побігли за тою добавкою! В чергу вже стали, стоїмо. А повар говорить: „Ніхт ессен! Ніхт! Ніхт! Уходіть!” А ми стоїмо як дури, ніхто не вірить. Бо буває як скажуть „Ніхт! Ніхт!”, ми одійдемо, а вони починають давати. Стоїмо. До задниці свої тарілки поприкладали, да й очікуємо. Повар: „Нет! Нет! Уходите!”. Не слухаємо. Він тоді (сміється) оцим шлангом, шлангом з водою!.. Ех! Ми порозбігались хто куди! Порозбігалися. Всьо.

Їсти вам німці варили, не ваші?

Німці, я пам'ятаю, якийсь повар старий, мужчина. І наші там були, помагали, там картоплі начистить. Аби ж толк, а то ж нас оце так кормили – шпинат та брюква. Ну брюква, знаєте, ну її як сиру їсти, вона ще нічого. Вона така... така здорова росте... На смак як з капусти качан. Вона нічого сира. А як ото вариться, вона недобра. І шпинату туди ото... Ой Господі!

А хліб який давали?

Хліб давали, отаке я не знаю, може, грам шістсот, чи скільки вони давали, і на скільки вони нам давали його, на днів чотири чи скільки? Я вже й забула. Мабуть, на чотири дні чи на п'ять. Отакий невеличкий так. То ми як почнемо щипати його, думаю, чи це його зразу поїсти, чи це його, як його держати? Щипаєш, щипаєш, з однієї сторони, з другої. От. Хто видержить, так сховає трохи. А хто каже: „А, я зразу поїм, хоть раз, та наїмся”. Поїси, а потім на другий день облизуєшся, дивишся. А... каже, бач поїв, а тепер... Говорить, нащо я дурна поїла, сьогодні так хочеться хоча б трішечки, та нема.

То хліб нормальний був?

Ні. Не дуже нормальний. Мабуть чи з того... з ячменю, ну там щось намішано. Щось намішано. Дадуть вони нам житній хліб нормальний? Да ви що? Тоді що? Пристосувалися... до чехів. Не знаю, хто нам ту дірку під парканом... зробив. Там туалети, знаєте, отако, довгі,

такі великі приміщення. І там за туалетами хтось зробив дірку, прорізав у паркані оцей колючий дріт. Ми годин у чотири, хто хоче попасти на цю кухню їхню чеську, ...то ми раненько, чуть світочок, хоч і холодно, а жрать хочеться – то встаєш. Через ту дірку переліземо – і до чехів на кухню. А там приходить саме раніше той... істопник, чи хто, який розпалює, котли готує, повара ще немає. Дак... приблизно треба там десять осіб на кухню... О. А ми прийдемо двадцять. Дак він тоді каже: “Дівчата, так повар сказав, що... руських дівочок треба десять, а двадцять не треба, уходіте”. Тоді вже, хто раніше встав, той уже остається, а ті вже виходять. Він ото так скаже... Е, то ті остаються, а ми йдемо? То ми бігом, десь він там одвернеться, то ми бігом з котла картоплю – сюди, туди, хоч украсти картоплин п’ять (сміється). Хоч сира, хоч варена, хоч яка... (сміється) Да. А потім він каже: “Руські дівчатка поворовали брамбори! (сміється) Поворовали брамбори!”. Каже, брамбори поворовали. Ну... Другий раз не попадеш, а другий раз, уже хочеш попасти, дак раніше встаєш. Я ж кажу, треба поспати, а мусиш бігом вставати. Та яке те спання? Одіяла в нас були тонесенькі, а там теж зима є. То було так. Я, наприклад, на першій зміні, а моя сусідка на другій. То я беру її одіяло, укріюся, то вже двома одіялами укриваюся. А як я на роботі, то вона моє бере...

А одяг який зимою вам давали?

Що нам давали (обурено)? Нічого зимового нам не давали. Отам, що самі з дому взяли, так і лазили. А там привозили тряпки, ешеленом привозили тряпки витирати ці... машини витирати тряпками. То ми там, як позалазимо в ті тряпки! Вибираємо... (з іронією) наряди собі. Вибираємо, вибираємо, потім шиємо... перемо (сміється). Шиємо блузки, шиємо спідниці... Я, пам’ятаю, знайшла шматок на хусточку. Щось таке чорне, якесь шовкове, дак бахрому поробила. А там дівчата понаходили куски – давай блузки шити, комбінувати – тут таке, тут таке. Рукава такі сякі. Потім нам там уже дали форму. Таке зелене якесь... Просте таке зелене. Юпку і піджачок. І тут написано (показує на рукаві) “остарбайтер”. Такими здоровими буквами: “остарбайтер”. І потім на ноги шуги – такі дерев’яні ботінки. Вони отут таке дерев’яне, ото знаєте, внизу, да такі важкі! Пам’ятаю, аварія була... Один раз, ви знаєте, як почали снаряди вибухати. Ну я в тому цеху не робила. Це один завод, а цехи різні були. Почали снаряди вибухати. Отако: „Тю-у-у! Гу-у-у! Го-о-х!” Ми всі збунтувалися! Хочемо вийти, обермайстер нікого не пускає! Да. А потім таки всі як рвонули, він чогось нічого

не зміг зробити, і порозбігалися, хто куди. Боже! Пам'ятаю, була погода така, сніжок. І такий м'якенький, що сніжечки ліпити, не було морозу такого. Такий м'якенький. А там такі гори! Ми давай тікати – хто куди – порозбігалися. Ми там, з однією сусідкою вдвох, з Настею. І в горах, як поналипало снігу сюди (показує на підшву), поналипало снігу, що хоч бери та качайся, не можна йти. Поналипало снігу. А кругом снаряди так: „ Гу-у-у! Ой-ой-йой! Тью-у-у-у! Гу-у-ух!” Розірвався. Ми порозбігалися!... Боже! Хто куди! За п'ять кілометрів, за... Ми зайшли, забігли в якесь приміщення, там пожежники були. Якесь приміщення для пожежників. Вони нас відразу пустили. То ми там отако перетремтіли й переночували до ранку, де ці пожежники. На другий день прийшли в свої байраки. Там уже приїхали там, потушили. А ми такі раді були. Слава, тобі, Господи! Ми ж знали, що це іде на фронт нашим. А ми такі раді, що це, що воно там случилось, що ці снаряди рвалися у тому цеху. Ой, Боже, мій! Це такий був случай.

А потім ще був випадок... А потім, другий раз... звідкись вода... Десь із гір. Як линула вода – позаливала все! А ми такі раді (сміється). А обермайстер як собака злюча. Одним словом, побігли ми всі. А ми раді, що це таке трапилось знову. Вода! Ми вже... пішли у свої байраки, позабирали своє там, якесь барахло... В гори пішли та й сидимо на вулиці. А дивимося, Боже! Вода! Море! Залила наші станки. Позаливала там же ці станки, а воно замулилося. Слава, тобі, Господи! Не будемо робить не зброї, нічого. Потім наші байраки трохи позамулювало... Да. Ми голодні, як собаки, в горах сиділи. А потім, пішли там у другий лагерь... Дак пішли, а там черга!.. За тією баландою. То були до чехів прийшли, то нас чехи трошки нагодували. А потім, що ж? Нас заставили, щоб ми чистили. Вже вода, ця вже вода зійшла. О... Ну, це я знаю, вона ж за один день не могла зійти? Я вже не пам'ятаю, за дня два-три десь воно вже, ця вода вже осунулася. Не стало тієї води. Не стало води, а як згадаю, як страшно було, ви знаєте... думаєш, Боже, що це робиться! Така вода, як то море! Таке у ній щось там плаває, якесь барахло і все. А потім воно все потихеньку, я не пам'ятаю, за скільки днів, ця вода вже осіла, вже не стало води. Нас змусили... це ж ці станки перечищати. Дак ми так, доки майстер... А чехи були хороші люди. Чехи були... вони були за нас. Чехи були за нас. Це було приїжджають із дому, то ми їх питаємо, що там чути. Бо вони ж і радіо слухають, а ми ж нічого не знаємо. Чех скаже, що, руські ідуть. Руський, говорить, фронт підходить сюди. Ми... Хто приходить із роботи: “Що чути? Хто

що чув?” Ой, кажемо, знаєте!... Кажуть, що наші підходять. Що нас звільнять руськіє. Ой, як скажуть, то ми вже такі (розчулено) раді! Ой! Невже це таке буде! Ми вже не вірили, що вернемося додому. Ми вже вважали, що будемо вічними рабами отам і все. Думаю, Боже, Боже!..

Ну, коротше кажучи, чистили ми ті станки. Станки перечищали. Ми їх там чистимо, потихеньку, не поспішаючи... Цей майстер як ходить – повісив руки, такий в шляпі, ходить, все провіряє: “Кема, кема, шнель, шнель!” То ми так, беремся, беремся. А як він десь пішов, трохи відійшов, то ми тихесенько собі стоїмо, все стоїмо і відпочиваємо (сміється), тільки спостерігаємо... Ага, думаємо, що ми будемо ці станки хоч із місяць чистити, бо ми ж знали, що це іде воно на фронт. А що ми зробимо? Як нас заставляли. Ну потім довгенько ми їх чистили. Довго ми чистили їх. Почистили вже. Потім нас знову заставили вже робить. Почали робить коло тих станків.

Один раз хлопця водили, нашого, українця... І руки, отак, в цепах скуті. По заводу водили, ніхто нічого не сказав. Говорять, що провинувся, що нам показували. Але я почула так, що він десь..., у винограді його піймали, що їв виноград. За виноград, та йому руки скрутили. Боже, Боже... думаю, Боже, Боже!..

А один раз, я пам’ятаю... поляки. Поляки нашого хлопця ножем його... закололи. В лагері, де наші хлопці. Отак дівчачий лагер, а потім руські хлопці були. Українці. Тоді говорили руські взагалі. Тоді говорили руські. Так. І за що вони його, за що вони його взяли ножем закололи. Потім наші хлопці взяли його і там десь його поховали. Закопали. Таке ще було...

Ой багато розказувати...

А випускали вас із лагеря? Можна було там піти десь, погулять?

Випускали? Зразу не випускали, а потім уже випускали. Тільки, знаєте, коли? От я не пам’ятаю, в неділю. Чи це нам вихідний був? Чи це, може..., ми по змінам робили: на нічну, на денну зміну. Ми куди? Ми нікуди не могли поїхати. Отак отам ходили... недалеко коло лагеря. Там виноградники... То ми підемо подивимося, а рвати не можна було. Бо так буде, як тому хлопцю. О... Дак походимо кругом. Ні, правда, пам’ятаю... вже під кінець нам... Вони вже видно відчували, що їм буде амба, клямка... Вони нас випускали... Випускали. Ну, звичайно, у вихідний день уже. Я пам’ятаю, що ми ходили, до баура, до хазяїна, на підробітки. То ми підемо, і там поробимо трохи. Виноград, я пам’ятаю, ми його як то підгортали... То нам дадуть поїсти що-небудь... Та... там та-

ка їжа... Оце, пам'ятаю, супчик... манний... і там шматочок чи два картопельки, трішечки. Отакий супчик. І там шматочок хліба... маленький. Погано вони кормили нас.

Ну потім ще, що я ще згадала... А... то ми ж тікали!.. Ну то... надумалися... Ну, ми тут були вічні раби. А приходять дівчата з роботи і говорять: "Знаєте що, говорили, що наші там повтікали, і вже дома". Така розмова була, знаєш так. Думаю, Боже, Боже!.. Як уже надоїло тут! Господі, надоїло! Давай будемо ризикувати, а, може, якраз куди-небудь зайдемо... Дурні голови. І що ми пішли? Втрюх ми зібралися. Ну куди ми? Ну ми од'їхали електричкою... там кілометрів... я знаю, з п'ятдесят, може. Нас піймали. Говорить не вміємо, по одьожке нас видно, хто ми, що ми... Нас піймали (сміється). Нас знову сюди, в лагерь, оттарабанили. Привели нас у лагерь. Ну що ж... Нам треба карточки на їжу. Нам по карточках там..., по талонах давали їсти, того хліба трошки. Ну що? Перекладачка веде нас до начальника лагерь. Ми пришли. Треба щось брехати. Ну ми брехали... ми сказали так, що ми... хотіли... з нашого села тут десь дівчинка живе і ми хотіли електричкою поїхати до неї, да ми заблудилися... Одним словом, брехали, брехали так. Заблудилися, то нас назад сюди привезли. Ми її не найшли... Отаке от. Цей лагерьфюрер – начальник лагерь, він тоді що? Злючий на нас такий. Він одну вдарив. Мені не попало, звичайно. Він тоді почав лаятися. Це ж перекладачці ми кажемо, перекладачка перекладає йому, що ми кажемо. Так він по морді вдарив її і так лаявся по-своєму... Почав... всякими словами поганими, почав лаяти нас. Дав нам ті карточки і сказав: "Шнель! Шнель! Арбайтен!" Щоб ми йшли, працювати на завод. Ми тоді вже пішли, думаємо: "Хай ти скажишся!" Да.

А Волька була в нас начальник! Ой, Боже, мій! Начальник... вона була... по господарству мабуть, я вже не знаю. Така була товстюча, да такі ноги товсті, отаке... як та качка перекидалася. І... от, наприклад, я прийшла зі зміни, там цим залізом накидалася, що рук не чую, а вона... Я на другому поверсі спала. А вона так, приходить, одіяло скинула і: "Арбайтен! Арбайтен!" – кричить так по-своєму. Вона ходить по байракам, кричить, збирає... Йй, наприклад, треба чоловік... – десять чи п'ять, чи скільки, щоб поприбирали у дворі, щось там поробили та щось поносити, щось позбирати, щось зробити. Так вона ото... не зважала на тебе, що ти прийшла... зі зміни, що тобі треба відпочити... Вона прийде, одіяло отак скине. Да. І що ти? Ідеш. Як почуємо в коридорі, що вона ходить і кричить там, то одіяло на голову і тікаємо бігом, в

туалет біжимо. В туалеті сховаєшся, доки вона не набере. Якщо вона візьме там, скільки їй треба чоловік, тоді уже вертаєшся і лягаєш відпочиваєш. А то вона прийде, одіяло скинула... і: “Арбайтен! Арбайтен!” – кричить. Ну що зробиш? Ідеш.

А скільки зміна була? З восьми годин і до скількох?

Одинадцять годин, по-моєму. Одинадцять годин. Дак ми що... Ой Боже, мій, Боже, мій, Боже мій! Ой Боже, Боже, Боже! Погано було, горе було, що там ще казати.

Платили вам гроші?

Хто там, що нам платили? Я знаю, в других цехах, там де дівчата набивали гільзи, гільзи набивали порохом, їм щось там платили. А що толку, що вони платили! Там же карточна система була. Вони всі на карточках жили. За гроші нічого не купиш. Нічого. Правда... кудись вони їздили... електричкою, щоб десь купити яблук. У хазяїна якогось.

А що, тут де виноградник, яблук у його не можна купити?

Тут де виноградники, тут не було садів. Тут одні виноградники, от не бачила я садів, не бачила.

А це біля вашого заводу, село якесь було чи містечко?

Воно, знаєте, як? Воно знаєте, там же села були, знаєте, будиночки красиві... паркани красиві. Там так. Це в нас Енцисвельдт – це був завод Енцисвельд. А Лібесдорф – то це місто називалось. То дівчата говорять, що наш завод звався Енцисвельд, і місто Енцисвельт. А друга говорить, що ні. Лібесдорф місцевість, а завод Енцисвельт. А Елінойштадт – це таке містечко, це кілометрів там... сорок п'ять, чи п'ятдесят до нього. То так, у кого як була яка копійка, хто там уже отримував, дак їхали електричкою купувати яблук. А бувало, що які хазяї і не хочуть продавати, кому там треба вже ті гроші, все було ж по карточках. А як добрі хазяї, то так дасть трошки тих яблук. Як хороший хазяїн. Оце вже як поїде там хто, чи купе, чи дадуть, то коли там привезе, так похрумаєш.

А вранці що вам давали пити, чи їсти?

Баланду якусь давали. Якийсь куліш таке щось там... Не така якась каша там нормальна. Якесь там, якоїсь крупи воно намішане щось.

А пили що?

Воду. Що пили.

Розказують, що каву давали?

Хто там каву нам ту давав? Таке попридумували. Ще й каву їм давати. Ще й чай будуть давати нам (сміється). Ого. Ха-ха. Каву. Оце раз пішли на французьку кухню. А французи, ну французи... вони теж, ну їх

трошки краще годували. Трошки краще. Чехів тоді добре годували. То вони нам оце дадуть якісь у їх такі, другий раз, кнедли такі. Галушки такі. Другий раз там нам і по шматочку хліба дадуть до того. І картопельки там ми трошки вкрадемо десь (сміється). Бо думаєш, рада, що потрапила туди на цю кухню. Це ж попробуй потрасти туди. Бо кожне хоче потрапити туди. Нас поліцей випустить на вулицю. Але він випускає, коли вже білий день, то вже на кухню не потрапиш. Тільки через ту дірку можна потрасти.

А милися де Ви? Була у вас...

Милися? Милися. Було де. Милися якось там. Щось навіть якось там і прали... було там і мило давали нам. Порошків не було. Порошків не було... Потім я пам'ятаю, як байрак згорів. Це його розбомбили, мабуть... Ага, біля нашого заводу... Байраки наші недалеко від заводу. А там водопровід головний... проходив. І видно хотіли розбити... Одним словом, самольоти налетіли. Один раз... "альярм" – тривога, гудки гудуть. "Алярм" – це видно самольоти вилетіли бомбити. Ну в нас були дівчатка віруючі, вони були у вірі такій – євангелісти. Єсть такі. От вони поставали... стали на коліна молитися. Моляться. І ми коло їх уже: "Господи, поможи! Господи, помилуй!" Да. І вони вже кажуть... ми не тікали, кажуть: "Що Бог дасть". То і ми там осталися. А один раз було так, що самольоти пролетіли і не бомбили наш завод. Не бомбили. Слава Богу! Другий раз, пам'ятаю, налетіли самольоти, а ми теж там осталися. Як ми там осталися, як ті самольоти почали гасити... Ми оце... Боже мій! Ми тоді як та хмара! Ми теж не одні. Нас же там багато байраків, і всім треба через прохідну перейти. А там у тій горі такий бункер був. І ото туди тікати можна. Туди розрешали тікати, як бомбить. Коли думаємо, а раз пройшов номер, другий раз пройшов номер. Самольоти так перелітали, перелітали, кудись далі летіли бомбити. А третій раз ми не втекли. Боже мій! Як налетіли самольоти, як почали бомбити! Боже! Ми як хмара, як ті мурав'ї. Прохідна ж мала. А ми... отак держишся, думаєш – все. І це туди, у цей бункер, в бункер, в бункер. Позаходили. Зайшли уже туди, у той бункер, тільки чуємо "тух!", "тух!", як ми в бункері сиділи. Коли вже перебомбили, вилізли ми. У нас байрак згорів один. А там були діти, і потім, хто хворий, старухи були там. Всі наші люди були там. Байрак згорів, валяються обгорілі качанчики – погоріли люди. Погоріли люди, погоріли всі – і старі і малі – всі погоріли.

А заводу вони нічого не зробили?

А заводу... Вони тоді трохи перелетіли, трохи побомбили, побомбили... То я й не знаю, що вони бомбили тут? Куди вони хотіли потрасти?

А тоді вже почали ці ракети, ракетами обстрілювати, збивати самолёти вже ці, що бомбили. І один раз, самолёта збили нашого... Чи американського? Збили самолёт, гул, дим пішов такий, і він там у виноградниках, недалеко од нашого лагерьа й упав. А ми дурні туди біжимо.

Дивиться.

А ми туди біжимо, бо це ж наш. Біжимо, коли тут... ці німці, з машинами і нас прогнали. А ми туди ще не добігли, а вони почали нас лаяти. Ми тоді вернулися. Що ми там хотіли? Щоб нас на самолёт забрали і нас додому завезли (іронічно).

А то пам'ятаю, вночі один раз на заводі щось не стало світла. Не знаю, чого це не стало світла. І така була ніч... Ну ще не літо було... Це весна була, посаджено все було, але ще не зійшло. І так тепло було, гарно. Така ніч була тепла... і такий місяць світив гарно. А ми с Павліною вийшли на вулицю коло заводу. Кажемо: "Оце ж цей місяць він світить усім. І нашим світить. А вони ще не знають, а ми отут на заводі... отут робимо на цьому заводі, дивимося на цей місяць... чи вони знають, як нам тут погано, яке нам горе тут." От. Да (зітхає). Так говоримо собі, так говорили, говорили. Так тепло, гарно... І так і задрімали трохи. Одна на другу посихлялися... Коли вже тут чуємо... Обермайстер нас уже шукає (підвищеним тоном). Злиться як собака, бігає тут по цьому! А ми перший рік робили з французом, а другий – із чехом... Ні, перший рік з чехом, потім із французом... Да. Тільки ми заходимо на завод, а той чех... чи француз чекає... Станок уже тарабанить, треба робить, а нас нема. Ну ми недовго там задрімнули..., не довго. А цей же, обермайстер, бігає як собака, злий. Ідем... Кажу: "Павліна, іди вперед". А чого я її... знаєте, що. Вона забрана була в Германію, на рік раніше. І вона попала в місто, до військового, офіцера. Вона там дитя мале гляділа. Каже, як мені було погано. Їй дуже погано було там. Вони теж жили по карточках. Я каже, як собака, голодна. Пелюшки стірай, виварюй. Чистота там теж. Знаєте, як ото в городі. Я, каже, так замучилася, що я рішила втекти од них. І вона втекла. Як вона втекла, то її піймали. І вона сиділа в тому, як вона казала. Місяців три сиділа вона. Її так оті, покусали ті... клопи, клопи. Клопи покусали. Місяців три сиділа. Каже, мене все допитували, допитували. Потім її відправили на завод сюди. Вона збрехала, вона каже, я не знаю, як звали хазяїна, де живе. Вона збрехала теж, що до своїх дівчат їхала. Вобщем, вона збрехала, вони їй звичайно не повірили... потім її на завод до нас відправили і оце я з нею робила. Павліна її звали, Ступак прізвище її. То що я хотіла сказа-

ти. Вона там майже рік робила, у того хазяїна, вона навчилася трохи говорити по-їхньому. То мені з нею було добре, то я її вперед уже послала, бо думаю, зараз мені по морді теж дасть (сміється). То я її вперед... Дак вона тоді почала з ним розмовляти. Що пробачте, по-їхньому, пробачте. Говорить, що мені погано стало, мені погано, я рвала. Я вийшла за територію, мені погано, я рвала, було погано, через то, говорить, пробачте... А він, говорить їй уже: “Ну ладно, “ Шнель!”, “Бистро!” “Арбайтен!” Ми бігом побігли до того станка... Хай ти скажишся! Одним словом... Навідпочивалися, короче кажучи. Ой, Боже, мій! Згадувати й згадувати... Ой, Боже! Боже! Боже!

А раз наїлися того глоду, теж, пішли та глоду наїлися. Знаєте що таке глід?

Да.

Його ж багато не можна. А ми наїлися, та почали рвати. Це було десь уже... повинні були нас звільнити. Може, ще місяців два, чи що. У військовій формі у німецькій, офіцер, і гарно так говорив понашому, проруському. І він прийшов наш цей лагерь, перевіряв, як ми там живемо..., ходив по кімнатах. І він нас питав, як вас годують? Ну все він нас розпитував. І в нас там тоді одна чи двоє тоді рвали... Кажемо, оце понаїдалися, бо нас погано годують. Шпінатом да бруквою нас годують. А як уже, хто має прийти, то нам там трошки краще якусь баланду там заколотять. Трошки, чуть-чуть краще, якесь таке, трошки туди картопельки положать... Ну, він все позаписував, позаписував все... І пішов. І в той день ото ж краще нас погодували, якусь баланду кращу зварили. А хто він такий, Бог його знає? Чи поляк, чи хто його знає... Приходив усе записував. У німецькій формі одітий, офіцер. Оце таке було.

А додому пісьма ви писали?

Які пісьма?! Ви що (обурено)... Які пісьма?! Ніхто нічого, глухо! Ніякі пісьма, нічого. А ми, дурочки, хотіли втекти. Ну? Хіба ж ми..., куди ж ти втечеш? Як? Впіймали зразу. До фронту п'ятдесят кілометрів від'їхали, і вони нас піймали одразу. Да і все, і знову сюди оттарабанили. Потім співали дівчата, що ховаються од роботи, бо погано кормлять. А там були такі дівчата, що ой-йой-йой! Із міста... І лаялися здорово, страшно. Потому що таке життя у нас було. Особливо там такі міські були, знаєте, дівчата. Із Одеси там... донецькі, все. Такі були босячки, що ... І матом крили оце всіх, а вони не знають, що вони їм говорять. А така німка ходить, там “А-га-га” – галакає. “Чого ти гавкаєш? Пошла ти к такій матері!” – вкриє. “Вас?” – питає, “Вас?”, “Вас?”

(сміється). Дак ото такі дівчата, ну що ж. А там такі умивальники довгі... Дак оце ж оцю брукву, оцей шпінат – воно таке, знаєте, що його б свині, може б їли, а може б і ні. Воно таке, така баланда, знаєте, шпінат, бур'ян цей шпінат, і та бруква, то воно таке знаєте – погане. Ти його в рот, а воно тобі назад. Але мусиш через силу ковтати, бо їсти хочеш. Ото трошки поїмо, а то повикидаємо... Викидаємо, умивальники позабиваються, тарілки залізні плавають... Так ці дівчата порозкидають це... ці, що лаються, туди порозкидають ці тарілки, позабивають умивальники – все. Німка прийде, за шкірку нас – ану прибирайте (сміється). „Ану прибирайте, наробили тут...” Ну вона по-своєму говорить. Іди, каже, що тут понароблювали! “Це ж не ми, це ж другі, це ж ті поробили!”. А ніхто, з тих, що понароблювали, не буде прибирати.

А умивальники були в одному місці на всі бараки?

Умивальники були у кожному байраку. Байрак, а потім отак в кінці барака, такі, знаєте, умивальники... такі довгі умивальники, не то що, знаєте, окремі. То цією бруквою, знаєте, як позабивають! Трохи поїмо, а тоді залишається, бо вже ніхто не може їсти, то повикидають... Ой, на свою голову, на сміх... А потім співали дівчата, що на роботу не йдуть, поховаються десь. От... А лагерфюрер поймає – так співали...

Лагерфюрер нас поймає,
На роботу посилає,
А за ето ходим с фонарями...

От роботи прячемся под нари (співає)
Не одна, а три-чотири пари.
Лагерфюрер нас поймає,
На роботу посилає,
А за ето ходім с фонарямі.

Полупить, поб'є, то й ходить с фонарями (сміється). От.

Потім ще співали такі пісні. Я трошки пам'ятаю: “Згадай мене мамо хоть раз на годину...” Не. (Співає):

Згадай мене мамо, хоть раз на годину,
Я тебе згадаю, сім раз на хвилину.
Згадай мене мамо, до церкви ідучи,
Я тебе згадаю, дрібні сльози ллючи.
Це трошки запам'ятала. Потім ми ще співали:
Ой війна, війна, війна, війна
Сколько горя ти нам принесла.

Всех ти нас в лагерьа посадила

Ах зачем ти, мать, нас на свет родила...”

Ой отаке...отаке вам набазікала...

А з хлопцем ви не зустрічалися? Не ходили до вас хлопці в табір?

Ні. Глухо... як у клітці. Тільки раз я пам'ятаю, якесь свято було... чи то травень, перше травня, чи що? Бо було тепло. І хлопцям на нашій кухні давали щось по три сигарети..., і вони стояли в черзі. А той противний начальник лагерьа... Такий високий, такий... фашист... яскравий такий, здоровий. І шланг у його в руці. Отак ходить він, руки за спину і той шланг держить... І все спостерігає. А ті дурні ж... Воно звичайно, йому ж хочеться курить. Ну що їм там, щось по три чи по п'ять цигарок давали? Я точно не пам'ятаю. Та думає, стану ще раз, та й ще візьму. А той як замітить! Начальник лагерьа, як замітив... Боже, як він лупив! Я думаю:” Боже, Боже!... Нащо тобі ця сигарета?” Отако! Цей шланг, тільки знаєте..., резиновий такий, труба така резинова... І він оце його по чом попало, по чом попало гасить! А цей бідний упав... Думаю: “Хай ти тямися зі своїми сигаретами! Нащо ж ти? Нащо ж ти став другий раз? На чорта ти ставав другий раз?” А вони ж хлопці, знаєте, їм же хочеться покурить.. А він палкою...

Один раз собаку пустили... я пам'ятаю теж. Ми за добавкою пішли. Щось було таке... трошки більш-менш. Теж хтось сказав, що добавку там дають. Ми й побігли за добавкою... Сказав повар: “Ніхт есен! Нет! Ніхт есен!”. А ми не віримо. Так він що? Собаку відпустив, то ми як ці, хто куди порозбігалися! Собаку! Ну він його так, звичайно тримав, розумієте, на повідку. Він якби відпустив... вівчарка собака. Він якби відпустив, собака нас звичайно порвав би. Ми не захотіли вже й добавки, пішли собі, та й все. Отаке ще було.

А свята у вас були? На Новий рік, на Паску святкували?

Нічого в нас не було! Ніхто нічого не давав, ніхто нічого не святкував... Ні...

А самі собі? Нічого не влаштовували?

Як ми будемо влаштовувати. Оце що дають ще й гавкають, як ми будемо влаштовувати!? Ну так згадували собі, як там дома кутю варять... і все. А тут ми сидимо на брукві. Хто нам що? Ніхто нічого.

А як вас визволили?

А, визволили нас. Визволили нас... так... Я пам'ятаю, встали ми рано... Дивимосся... У нас так... шосейна дорога, недалеко од нашого лагерьа, від наших байраків. Дивимосся... Боже, що це робиться? Вже

кухня не робила, вже повтікали всі наші. Порозбігалися все начальство. І, дивимося, що... Вони так боялися чогось руських, ці місцеві. Дак вони так, хто на підводі, хто на велосипеді, на підводі навантажено все і “Га-ла-ла-ла!”... Ще вночі ми почули, щось таке робиться, що і гала-лакають, і підводи їдуть, і машини їдуть, і на велосипедах... А то вони тікали. Десь вони тікали, в гори чи куди. Де вони тікали?. Потім чи то чех, чи поляк... на велосипеді попід наш лагер їхав. А вони злючі були як собаки, ці, що відступали... Проїжджав цей француз, чи хто, чи чех, чи поляк проїжджав на велосипеді, а він [той австрієць, що відступав] як дав йому, що той аж кров’ю залився. Перекладачка каже нам: “Сидіть і нікуди не виходьте, тому що вже наші скоро будуть”. Вже, каже, наші звільнять місто скоро. „А вони всі такі зараз злучі, можуть вбити, прибити. Сидіть і нікуди не ворухіться”. Ну ми посиділи..., посиділи ми ніч, потім на другий день: давай будемо десь тікати... А вже почали розбігатися наші... хто куди... От. Хто куди. У кого є де місце... Була одна дівочка... Ну їй повезло, звичайно. Вона в другому цеху робила... Тоді, як рвалися снаряди, так вона і білоруські дівчата, їх було щось п’ять дівчат... дак вони забігли до чехів. Дам був чеський лагер, так кілометрів за два чи за три. Так вони туди забігли. І чехи їх узяли на кухню робить. Їм повезло. От. То ми на другий день, кажемо, давай підемо туди, до Каті, до Катерини нашої, до чехів. І от ми рано зібралися... Скільки нас було?... Чотири?.. Наче було четверо... Йдемо ми туди до Катерини, до своєї. А це було теж... поля вже посіяні, ну ще нічого не зійшло. Я пам’ятаю. Зібралися і вже йдемо. А вже... трохи переїхали, ці місцеві, десь вони тікали, тікали ті люди місцеві. А ми там переночували і на другий день перелізли попід проволоку, та до Катерини пішли, в лагер. Ідемо ми полем, ідемо. Німці відступають: танки їдуть, солдати пішки йдуть “Гала-ла-ла!” Ми, дурепи, йдемо, вони ж могли нас побити. Ну, слава Богу, що не побити. Ідемо ми. Приходимо в цей лагер – нема нікого. Ну чехи всі, видно, додому поїхали. Вони вже знали що наші їдуть. Чехи виїхали. А наші дівчата де? Вони в лісі сидять. Вони ховалися в лісі. Нема нікого в лагері. Зайшли на чеську кухню. Кажемо, візьмемо щось поїсти і підемо в ліс. Будемо чекати, доки наші не освободять. Да. Ми зайшли на ту кухню... Що ми там узяли? Картошка якась у мундирах була – ми забрали, потім в банках там повидло, якісь кусочки хліба... Що було, ото ми взяли. Потім зайшли німці воєнні. Декілька їх було, три чи скільки? Зайшли і питають звідки ми. Ми кажемо, що Київ, Україна, Київ... „Ого! Гут, гут, гут!

Ферштейн! Ферштейн!” Говорять: „Руські шнель, шнель ідуть”. Що наші швидко йдуть. „Но кріг”, – говорять, – „Ето не хорошо”. Мол, війна – це погано. Ви не хочете і ми не хочемо. Ніхто не хоче. Ну, заставляють нас. Ну, говорять: „Руссїш шнель, шнель, завтра будуть тут”. По-своєму говорять, що завтра будуть тут. Ох... Ну один... хотів пошуткувати... Там кіт був, а він взяв ножа і говорить: “Капут!”. А потім говорить: “Не треба” – улибається – “Не будемо чіпати його, ні”. Ну, і що? Вони пішли собі. Пішли. А ми теж, взяли оце продукти, і пішли. Треба пройти полем до лісу. Ми взяли ці продукти свої трошки щось там... і пішли до лісу. Пішли ми до лісу. Там якась така скеля торчить, камінь як стіна так. З однієї сторони скеля, стіна, а з другої, – лоза. І ми сховалися під ту скелю в лозу. Посідали там. І вирішили, що будемо тут сидіти, доки наші не прийдуть. Відступали німці. Вони відступали і йдуть і йдуть, і їдуть, і машини, і танки – все, а нам треба десь сховатися. Можна було б і сидіти в тому, в лагері, чеському. А хто його знає, різні німці є? Тому що є такі, що уб’ють – то ми пішли в ліс та й сховалися. Там же десь і наші дівчата були. І білоруські там дівчатка були... То ми там заховалися у тій скелі, розташувалися там, для нас трошки місце було... Але ми ще... я пам’ятаю, з Марусею, вона не з нашого села, але з нашого району була. Ми вдвох кажемо: „Пішли ще в чеський лагер, ми ж там не забрали все, ми ж не знаємо, скільки нам треба буде тут сидіти. Там ще в них картошка осталась... пішли позабираємо все”. Пішли ми. Пішли ми на ту кухню, взяли ми там ще. Картошки у мундирах, щось понабирали та вже йдемо полем. Як ми йдемо, а тут перестрелка... ну ми йдемо, а тут снаряди “ф-ю-у-у-у!”. По-моєму наші стріляли. Снаряд так “Тю-ю-у-у-ух!” недалеко од нас... Але він не розірвався. І так у землю “Фю-у-у-ть”, така пилюка пішла, але він не розірвався. Щоб він розірвався, нас би на кусочки!... Боже! Ми злякалися! Боже! Все покидали, отако голови вниз! О-о-ой! „Біжимо, – кажу, – назад. Давай тікати звідси. Нічого нам не треба. Чого ми бігаємо, дурні! Тут перестрелка, зараз почнуть стріляти, те туди, те туди”. Боже мій! Покидали все. Туди! Прийшли і вже, кажемо: “Сидіть тут і не ворухіться!”. Почалася перестрелка, почали стріляти. Ви знаєте, отак вчором, пам’ятаю, надвечір, тільки сосна шумить. Снаряд тільки летить, отак: “Шур-р-р! Шур-р-р! Фю-у-у-ть! Бу-бу-х!”. Ті туди, а ті туди. Боже мій! Ми сидимо. Так страшно... А сидимо, куди ми дінемося. Ну вже перестало стріляти. І ми тихесенько сидимо. Сидимо до ранку і гадаємо, що це вже буде ранком. Сидимо ми. Коли вже, десь у годин

вісім, чуємо щось наче танки якісь, якісь розмови “А-ла-ла”. А ми боїмося вийти, нас страх якийсь узяв. Хто ж це там уже? Було тихо-тихо, стріляли, стріляли, а потім стало тихо-тихо вночі. А потім рано вже почали їхати танки, аж ця стіна двигтить. А ми не зрозуміємо мови – хто говорить? Чи руські чи німці? Боїмося вийти. Коли Настя, вона так тихесенько вилізла, взялася за цю лозу і слухає розмову... Каже, поруські говорять – це наші... Ми тоді виходимо, всі потихеньку вилізли... Підвода стоїть, на підводі цукор і дядько сидить. Ми до його прийшли, ми так плакали (розчулено), ми такі раді. Боже! Боже, мой! Що це вже наших дождалися. Ми ніколи не думали, що це ми вже будемо вдома. Да... Ой, Господі!.. (зітхає) Він каже, ви голодні, каже, у нас є й цукор... Ми вже нічого не хочемо, в нас стільки радості!... Ми тоді пішли туди в лагерь, в цей, чеський же, лагерь. І ті дівчата прийшли, що там робили. Ми всі посходилися... Чехів не було, чехи, видно, вже додому уїхали. Ми вже зійшлися всі. Тут уже... почали наші солдати туди теж підходити. Наш уже командир каже: “Дівчатка, ми вас осовободили, ви побудьте, допоможіть нам”. Ми згодні, будь ласка. Він каже: “Отак, вкладайте оці... матраси отак на підлогу”. Ми поклали матраси, і ранених вони привезли туди. Наших ранених вони привезли туди. І ми там помагали... І прали там... Боже! Прали таке – одна кров. Поранені бідненькі, Боже! Є тяжко поранені, кричить... Ой, Боже! Той, кричить: “Добийте мене!”, той кричить: “Дайте води!”... Ой, Боже, мой! А то треба водички, то губи треба їм мазати. Сохнуть губи, так трошки водички їм, багато не можна давати, говорить, потрошку. То папіроси треба. То таке, то сяке... Але ми там побули тиждень... Побули тиждень, а потім уже нас відправили... Правда нам сказали, що ви ідіть, заходьте до їх туди, і забирайте, тому що в нас усе позабирали, пограбили в нас усе, так що ви приїдете і будете голі й босі. Я думаю, ми й так були голі й босі. І правда, він правду сказав, бо в нашій сем’ї було п’ятеро дітей, і забрали кожух, один кожух був на всю сем’ю. Так вони, що ті німці казали? “Крік” – “Війна”. Ви й так можете бути тут, а нам треба на фронт. І одіяло забрали – все позабирали. Їм плювають, що в тебе діти голі осталися. Да. Це ще зразу, як ті німці...

Перша зима була.

Ще перший раз... як вони тільки в село... розвідники зайшли в село. Я пам’ятаю, розвідник на мотоциклі в’їхав в село і став, і книжечку витяг, і питав, куди дорога на Білу Церкву: “на Кійов, на Кійов”.. І одна там, одна там..., Стефа її звали. Вона думала, що це ж німці щастя

принесуть нам. Будемо добре жити за тих німців. І вона винесла вареники із вишнями... Вона винесла ці вареники, хотіла вгостити цього німця, а він: “Найн! Найн!” Він думав, ти хочеш мене отруїти, і не взяв. І покійний батько говорив... це він мамі говорив: “От сволочь! Га! Вона їм вареники винесла! От обожди, обожди, будуть тобі вареники!”. Правда. Це перші були розвідники. А потім як пішла піхота, як почали їхати такі, знаєте, йти пішки, й кіньми... такі коні німецькі, здорові. Прив’язали ці коні коло... криниці. Прив’язали ці коні, і як пішли оця вже, піхота, по хатах... почали грабити! “Млеко! Яйка!” – всьо. Боже! А в нас же немає нічого. Тут своя сем’я, дітей, он скільки. „О, – каже, – крік” – і рукою махає, що тьху твої діти, кому потрібні твої діти. Боже! В нас телятко було маленьке, отак у саду було прив’язане... Він узяв те теля, взяли те теля – чик-чик – зарізали його. Мама говорить: “Пан, у мене ж дітей он скільки...” А він: “Крік, зараз війна... кому потрібні твої діти”. Зарізали те теля, зтягнули його до криниці, там його оброботали – і всьо, забрали те м’ясо. Потім ще відро... Я пам’ятаю відро. Відра ж у нас не було лишнього! Взяли відро, мол, коней напоїти. А мама послала брата цього, що двадцять восьмого року, каже: „ Біжи, забереш відро”. Напоїв коні, забрав відро, сів на коней, і... Це й же брат біжить: “Отдай відро!...” Еге! Забрав відро – всьо, поїхали. Потім в одних там, в кого поросся яке – всьо, понакидали кишки, все оте, що різали. Заріже там, кишки покине, забрали м’ясо і поїхали. Покійний батько говорить: “Ага, тепер уже не виносиш вареники”. Ну він не їй таке говорив, боялися. Це так, у сім’ї. А тепер, каже, утекла. Десь утекла, уже вареники не виносить. Бо вони по хатах ходять, їсти шукають, у піч заглядають... і кругом... Вже нема нічого. Оце мама рано встають, що-небудь зварили, дітей накормили і... всьо. Таке було страшно... грабили, страшно що робилося. Ой, Боже! Боже!... Це зразу було, зразу як вони тільки зайшли...

То ви пішли в ці німецькі будинки, до баєрів, коли вам військовий казав: ”Ідіть по будинкам, беріть”?

Ні... ми не пішли, бо це страшно. Бо це вб’ють там. Отам може сидить хтось у підвалі. Не треба нам те барахло, ми вже нічого не хочемо. Тоді що? Нам тільки дали трошки. Я пам’ятаю, вийшли ми так на дорогу... чого вийшли, я вже не пам’ятаю... Там машина їхала із солдатами. От вони зупинилися, питають звідки ми. Ми їм сказали. Дак там офіцер каже: “Дай їм там трошки того... барахла”. Із мішка витяг – їй одно, мені одно, їй одно, мені одно. Ну мені там теж, щось із платтяч-

ків троє попало, якийсь платочок, я пам'ятаю, юпка... дві хустинки... Отаке от, барахла трошки. Якась наволока... троє чи четверо платтячків було, я пам'ятаю. А дівчата вже нам позавидували. О-о-о! Ми дурні похвалились, що нам дали. На другий день, бачу, вже вкрали платочок... Такий гарний був платочок, вже хтось украв (сміється)... Отак, одні дають, а другі вкрадуть. (сміється) А самі ми не ходили, ми боялися... страшно було ходити, ми такі були ще дівчата, що страшно. То ми підемо за барахлом, а вони там ще нас десь уб'ють. Повбивають і всьо..., і ніхто не буде знати і хто, і де що... Повикидають десь. Нащо нам те барахло...

Потім нас відправили... в Угорщину. Там ми переночували в Угорщину і нас відправили...

Вже поїздом ви їхали?

Да, вже поїздом. Потім із Угорщини у... Белгород. Белгород – це столиця... не Белград, Югославія. Я вже позабувала. Ну вобщем, там нас якраз збирали... Боже мой!... Тут уже нас зібрали!... Так багато... з усіх кінців... стільки нас уже зібрали там! І вже нас там розподіляли хто звідки. Як нас брали в Германію, допитували. І хто з якої області. І відправляли нас вже на Родіну... Відправляли на Родіну...

Ну я вже думала, як доїду, то може тата й немає... Десь там на фронті... А так, за сім'ю, ніколи я не думала, що я приїду і нікого не застану... Да. В такому захолюсті. Ну... приїхала я додому... (зітхає). Я їхала так, до Білої Церкви, а потім з Білої Церкви... машиною... чи... якось я добиралася, вже й позабувала. Словом, ми всі... нас відправляли не разом... Якось так вийшло, що я приїхала вже додому... з Володарки... і люди їхали. Чи то з базару, чи звідки вони, я знаю? Ну коротше кажучи, вони то знали, що там нас попалили, знали. І кажуть: "Ну вас там попалили трохи..." А не кажуть, що там уже людей немає, що всіх попалили, не хочуть мене розстроювати. От. Кажуть: „Ти б заїхала до дядька, там дядько розкаже... за батьків... Там щось вас палили, не знаємо..." Ну я приїхала в Лобачів... в село... Я правда, заїхала до дядька... Я заїхала, а мені кажуть, дядьки: "Ой дочко, дочко... (дуже сумно і повільно) ...ти приїхала – нема нікого... всіх спалили... нема в тебе ні сестричок, нікого немає... всіх попалили, живими попалили..." А тут і тьотя моя, ця... київська, каже: „Батько ще живий... на фронті. Було пісьмо. Писав, що освобождаємо чужих, а своєї не зустрічали". Ну я пишу татові пісьмо. Я пишу пісьмо, ожидаю ответа... Ото ж уже не повезло. А получаю, що „погиб на фронті” – ізвіщення ...

Похоронку.

Да похоронку. Що „погиб”, в Польщі погиб... І ще як вийшло. Що оце в мого чоловіка брат, вони разом воювали. І це ж війна вже закінчувалася... Набирали сержантів на три місяці, на молодших командирів, на три місяці на курси. От. Татові треба було піти. Батько каже: “Яша пішли, поки повчимося, може вже й війна кінчиться”. А Яша йому: “Ви знаєте, я не піду. Я не дуже такий і грамотний...”. А батько мій був такий грамотненький. Тато мій взяв і пішов... Треба було йому?.. Пішов на ті курси. А там видно банда на їх напала. І він був дуже тяжко поранений. Так він погиб... Ми як з чоловіком вже жонаті були, ми писали туди в Польщу пісьмо, і нам прийшла відповідь, що він „скончався от ран”. То брат мій, це що з двадцять восьмого року, зі своїм сином їздили на могилу батька. Їх везли туди по путівці, і він взяв батька із собою. Туристична путівка. Так він і батька взяв. Каже: „Давай поїдемо і найдемо, де наш дід похований”. От вони приїхали... Говорять, електричкою їхали, нашли те місто. Похований на такому здоровому кладовищі, де руські солдати похоронені. Ну, говорить, так доглянуто, так під гіркою, і свічки горять, і так чисто і гарно. Дак вони побували там на кладовищі. Потім говорить, недалеко там поляк той жив, що купляли у нього цвіти. І він дивиться щось там... Ну от брат мій зняв годинник, віддав йому і каже: “Я тебе прошу, що може коли й квіточку покладеш на могилу”. Віддав йому годинник. І каже, просив, щоб каже написав... Він так і не написав. Він так по-руськи так погано... Ну можна розібрати. Він говорить, що й гроші там тому поляку дали... Батько вийняв гроші, каже, ще й випили по чарці. Говорить, батько і гроші і годинник віддав... за тата, каже, пом’януть, і щоб квіточку коли поставить. Хоч хто його знає, як там? І землі взяв, привіз і, каже, свічечки так горіли на могилах. Да...

А цей брат, Женя, теж в Німеччину попав?

Ні, ні, він не був в Німеччині, його не взяли.

А як так вийшло, що мама загинула, а батько залишився живим?

Що оце попалили? Його не взяли, він теж, видно десь ховався. Його не взяли. Як попалили? Як попалили мені розказували, звичайно... Цей брат, що ховався, цей з двадцять восьмого року, його не було дома. А мама з дітьми... діти ж малі, всі малі були. Це Женя, йому одинадцять років було. А Гришкі було вісім, Володі шість було, а Наді чотири роки. І ще на горе, ще одно вродилося. Як мене забрали в Герма-

нію, ще Таня вродилася. Ще Тані було шість місяців, це мені розказали. Отаке. Діти родилися, та й більш нічого. То я було ото сварилася... Було... я вже була здорова дівка. Було мамі кажу: “Ще одно, то вже не буду няньчити їх”. Сварилася з мамою. “А! Це ти будеш мені вказувати?!” Кажу, щоб так було як в других, по двоє, по троє, а в нас ціла купа... Ага (сміється). Да... Ще там була одна сім'я... Це там була одна дівчина, ми з нею були в Германії, а в неї була сестра Марія. Вона десь переховувалася, її не забрали. Їх було скільки? По-моєму, чотири було дівчинки. Ну й що? А батько хотів сина. Дівчата вже повиростали, а родилася знову дівчинка. От мати: “Це вже вишкребок. Це вже вишкребок...” (сміється). А ця Марія: “Ще не один буде вишкребок!” – матері. (сміється). “Це ще не один буде вишкребок”. Ой Господі!.. Отаке нам було. Як цигани ті. Да.

Ну і... це мені розказували. Чоловіки всі повтікали. Тоді забирали вже чоловіків і кудись відправляли. Чи в Германію, чи куди вони їх відправляли, чи розстрілювали, що вони робили? Не знаю. Така була сім'я, Микити. Так в їх такі були дівчата, що в Германію, так вони всі разом, геть уся сем'я, хату закривають і тікають. Прийшли, що-небудь схватили і тікати. Сиділи ж, бо боялися, щоб батька не забрали. Ой Господі... То чоловіки, всі повтікали... а хто остався, то загинув. Ну й що? На світанку, чуть світ – стрільба. Розказували мені так. Стріляють, таке робиться, страшно! Собаки виють, все. Пішли... по хатам, якийсь карательний отряд, німці, карательний отряд і підпалюють. Чи сільські, чи чужі з району там, не знаю. Чужі це були бандити, не знаю. Поприходили і: “Собирайтеся на допроси!” Гонили людей, на допроси, сказали: „Собирайтеся на допроси!” Ну, ви знаєте, мама ж думає, малі діти, кому я там, куди нас відправлять? Ще там навпроти нас жінка жила бездітна, треба було їй, вона прийшла взяла... Вигонили ж на двір уже всіх, водять, потім коло нас теж була сім'я, дітки маленькі теж були, троє діток маленьких одне за другим. Та жінка теж... Всіх збирають: “Собирайтеся, собирайтеся на допроси”. І вони ж ідуть на допроси. Ідуть і думають, які допроси, що вони роблять? А вони їх на смерть повели... Да... Та жінка прийшла, Надю взяла на руки... Вона ж думала, що це буде помилування, що це ж з дитиною. З дитиною, то нікуди не відправлять. От. Ідуть вони з цими дітьми, зібрали всіх людей... Скільки їх загинуло? Сто... почекайте, чи сто п'ятдесят шість, чи що? Чи сто шістдесят чотири? Щось забула... Ну більш як сто. Оце їх зібрали всіх, всіх позбирали... І повели у... і в одній хаті, і в другій хаті – і давай їх

палить. Кого вбили, а кого... взяли дітей тих... хати запалили, і діти там погоріли, попалили всіх... Да...

А потім чоловіки на другий день... Коли вони запалили, людей тих попалили, так. То давай, всі хати палити. Запалили хати... І це було два тижні до Різдва. Два тижні до Різдва. Да. Двадцять четвертого грудня. І тут... Боже! А скотину забрали в сарай. Позабирали кури, все позабирали. От. Да. А люди не подумали, що це їх будуть вбивати. Ну забрали вже, й корови забрали і кури забрали, що в кого було. Позабирали все. Ну кажуть, ну що тепер уже? Як будуть палити хати, вже вийдемо, то хай вже й палять. Що схочуть, то зробилять. Да. Ой Господі, Боже мой!... Ну... і їх ото туди... завели туди їх і хати запалили... Хати горять, мені розказували, що з других сіл... тоді був дуже сильний вітер... Хати горять, а люди як побачили, що таке робиться, то з других сіл давай тікати, бо думали, що й їх будуть палити. Там було Ровеньки село, дак каже, ми каже... Боже! Хати горять, собаки гавкають, виють!.. Ми, каже, давай тікати у ліс теж... покидали хати, все покидали, давай тікати! Боялися теж, щоб їх не запалили.

На другий день... О... А за цього брата і не розказала! Боже, така голова та... За того братіка, Гришу, що остався, що мені пісьмо з Росії прислав. В Росії живе зараз. Він вискочив... попісяти. Вони ж тоді почти голі були, ті діти бідні, не було їм в чому ходити. Мама їм пошила із якоїсь... таке полотно, знаєте, саморобне, що самі ткали. Та їм пошила штанці, та пришила по карманчику. То вони такі раді були, такі довірливі, що це їм карманчики. Це зараз барахла того скільки, а тоді... Ой, Боже, мой!... Да... І цей Гришка вискочив попісяти... А через дорогу там жили... цього старости, Базелюка, куми жили. Кум жив через дорогу, навпроти нас. Так він йому сказав, що тікай, бо будуть вбивати. Так та сем'я втекла. А в них була Аня, вона їм якась родичка, але її батьки в голодовку померли. Вона їм дітей гляділа. Вже їй було вісімнадцять років, здається, чи дев'ятнадцять. Горбатенька. Таке вже, вони всі втікали, а вона вже остання. Да почали стріляти, а вона вже через наш двір тікала туди вниз, на ліс. А Гриша якраз оце і вискочив. А тут стрільба така, він тоді злякався. А вона, каже: „Гриша тікай, тікай Гриша!” І він за нею побіг. Побіг за нею і ви знаєте, чудом осталася дитина жива! Остався живий. І його там у лісі до лісника завели. Одтерли ноги, бо він був босий і голий почти. Дак вони його там одтерли, він остався живий. Остався живим чудом. Вісім років йому було... Тридцять п'ятого року народження, здається.

Потім на другий день уже мужчини всі посходились. Посходилися. Хати догорають. Хати догорають. Ну де ж наші сем'ї? Десь же наші сем'ї. Коли там чоловіки, що в їхніх хатах палили... Кажуть, не шукайте, ось вони, тут догорають... Да. У хатах, каже, діти порозповзалися, під піччю там... такі пообгорали трупи. Ой, Господі! (зітхає) Так вони зібралися ті чоловіки, поридали... Кажуть, так плакали. За що їх, каже, побили? Ну й правда, за що!? Ті діти, молочка, хліба й куска не з'їло такого як треба, білого. Вони, ж голеньких, і босеньких їх погнали... Нащо, нащо ви їх побили, за що? Щоб воно не жило на світі. На світі не жило. Да. Поплакали, поридали...Ох! (зітхає). А тато мій покійний сказав: "Хоч погибну, але відомщу за свою сім'ю. Піду і відомщу!" За що він і погиб. А того Базелюка... він же втік. Утік у Германію, поїхав. А потім, як уже наші там у Германії зайняли, дак його... Тоді був такий приказ, хто звідки, на родіну їдьте, щоб на родіну їхав. От він і їде на родіну, на свою, їде на родіну. Шляпу одів, всьо. То було, не дай Бог на нього скажеш "товариш"! Було: "Всьо, ваші товариші вже, тепер пани!". Обтріпані штани! Їде додому, їде з сем'єю додому... приїхав у Володарку. Їхав у Володарку, мол: "Здрастуйте, товариші!" А там люди були... словом, доказали сільським, що Базелюк приїхав... Він боявся їхати в село. Боявся сюди їхати. Кажуть, що Базелюк сюди їде, он з Германії приїхав... Базелюк. Люди тії, мужчини, которі осталися, дак хто на чому, хто на велосипеді, хто так сяк поїхали туди у Володарку, його зустріли, почали його бити... там десь його знайшли, почали його бити... Там такі крики, розказували мені, такі крики. "Ох ти бандит! За що ти! Через тебе всі наші сім'ї загинули!". Ну тут міліцію визвали. Міліція його забрала, арештувала. А сім'я його... вони й тепер живуть досі. У нього, по моєму, було два сини і дві дочки. Так вони там, у Володарці, десь вони собі влаштувалися, десь там хату купили, там вони й осталися. А його следователь, приїжджав туди на місце, де... Зараз там братська могила, така черешня вже, така вона стара, стара, стоїть там. Братська могила... І такі... Ох!.. Пам'ятник гранітний зробили, так жінка і дитя таке, матір обняло – перелякане таке, знаєте, перелякане. Да. То приїхав следователь, вів слідство, і сказав: "Ви не могли самі з ним розправитися? Не треба було на нього нападати. Він дурний був їхати в село. Хай би він приїхав на місце... взяли б з ним та й розправилися... Взяти б його повісили на цій черешні, що коло братської могили, і хай би він... Взяти його і спалити. Повісити і спалити живцем". А так, каже він нам попав у руки, каже, нема права, так щоб

вам віддати в руки. Будемо судити його. Йому дали двадцять п'ять років. Дали двадцять п'ять років і я не знаю, вернувся він, я не знаю. А сем'я його десь там у городі так і живе... Да...

А дітки, бідні, їх попалили живими... А тато мій, так сказав, що я хоч погібну, ну відомщу за свою сім'ю (зі сльозами)... Ох. Так він, бідненький і погіб. Хоч би він був остався. Ну вже він погіб, тьотя каже, ну що ж, батько вже погіб, ми чекали батька, що хоч батько буде цих дітей якось глядіти... А то так, Гришка цей в Умані був, у сестри двоюрідної, цей самий менший. Цей брат, що з двадцять восьмого року, – у дядини, у маминого брата корови пас. Як я вже приїхала з Германії, то тьотя каже: „Ну що ж, вже ми ждали батька. Що батько приїде... може оженився, може хатину постройть, щось буде з вами робити... А так уже батька немає, треба щось із вами думати. Ну що? Цього Гришку пристроїли в інтернат, у Києві. Там на Артема, здається, там був інтернат. Здавали туди дітей, у кого батьки загинули. Я вже в Київ поїхала сюди. Дякувати, двоюрідна сестра тут жила, то вона мене взяла, прийтила... То я в неї жила, влаштувалася на роботу. Да... Потім Євгеній цей – у селі у дядини залишився... От. І так уже нас... розподілили. Потім цей... Ой, Господі, Боже мой! Цей брат, Женя, його ще не треба було женити. Ото його женили... в Києві йому найшли. Не було де дітися... Дядина не захотіла, в неї дітей не було... А вона така була: „А... нащо він мені, аби це дівчина!.. Нащо мені цей хлопець!” Хворобу найшли йому, в прийми туди його всунули. Ще до армії, в прийми його всунули. А цей Гришка, дак він... закінчив там десять класів, потім в Умань поїхав. Там ще тьотя та жила, мамина сестра і дочка тьотіна... Тьотя каже: ”Сину, ти приїжджай до нас”. Я вже вийшла заміж, не було де нам жити теж...

То ви приїхали в Київ, вже були замужем?

Ні. Це я вже в Києві вийшла заміж, в сестри двоюрідної жила. Поженилися ми. Він бідний, він теж, ми з одної місцевості.

З Лобачева.

Да. У його убили сестру і хлопчик був, років п'ять. Теж пішла туди, та вбили їх. А мама його... (плаче) Взяла на горе, це ж треба було... навпроти хати, так недалеко, була в їх скирта соломи, вона пішла сховалася в ту солому. Мама, сховалася. Не пішла, щоб її там спалили, а пішла заховалася в солому. А батько, він, сімдесят п'ять років чи сімдесят вісім, уже майже вісімдесят, пішов у ліс. А він десь у ліс пішов, десь у ліс пішов. А мати пішла в ту скирту. А сестра пішла з цією ди-

тиною, думала що це з дитиною, що це ніхто її не... пішла з дитиною, щоб спалили... Да. Ну і що? Як запалили ті хати, то мати побачила, що хата горить, це моя свекруха, теж вже була старушка така. Побачила, що горить хата, та думає, хата горить, може спасу що-небудь. Та й ви-йшла з тієї скирти... а вони ще, бандити, не виїхали... Він її побачив і... вистрелив, і вбив... матір. І вбив. То вони похоронили її на кладовищі...

Чоловіка як звали вашого?

Гриша.

Він з армії прийшов?

Гриша воював. Він був інвалід. Мій чоловік воював, весь час воював. Він на фронті був весь час, потім був поранений. Розказував покійний: „Я як получив пісьмо, що попалили... О!.. Я поранений, вже мене повинні виписати з госпіталю.” Він в ногу був поранений здорово. Каже: „Як получив пісьмо, я такий був злючий!... Я командир говорю, що піду на костилях, але відомщу за свою сім'ю!” Знаєте, таке зло в його було. Командир його каже: ” Ні, Гриша, куди ти підеш, тебе вб'ють теж. Ти он ще не можеш ходити, заспокойся. За твою сім'ю, будуть інші воювати...” Він чотири роки, чи може й п'ять воював. Як почалася війна, так він весь час на фронті був, весь час... Ой! Бачте, он фотокарточка його. І він був інвалід другої групи. А як ми просили. Я кажу, Боже мій, хоч якогось змилювання. Тут у нас взимку ще нічого, а літом! Тут же не можна форточки відкрити... Тут же оці машини... Ой! Просив, дайте мені хоча б кімнату одну. Одну кімнатку дайте, квартиру, однокімнатну квартиру. Еге. А бандити тепер собі беруть, бачте які собі строять дома, да все. Та просив, як він страдав. Просив, дружина учасник війни, я учасник війни, я ветеран труда, в мене є книжечка. О. І того... Скільки він писав, скільки він жалоб писав... Та... куди... “От люди живуть, так і ви будете жити. А що вам дати, так і другим треба буде дати”. А вони що інваліди? Вони здорові, молоді. А він все життя працював. В мене сім'я постраждала вся у війну – шість чоловік! От. Вся сем'я у війну погинула! І його сестра із дитиною, і маму убили... Та ніякого вніманія... Ніякого вніманія і все... Ой! Як ми строїлися тут...

То це ви самі строїли дом?

Самі. А як ми намучилися!.. Це ж ми поженилися... Ми поженилися так. Ніхто нам не допомагав. Мої батьки погинули. В нього що – один батько і такий був старик. Що він нам допоможе. Було приїде, привезе... Як згадаю (сміється). Редьки мені привезе. Принесе в тому, в мішечку мені... Думаю, що він мені привіз. Редьки! Кажу, що ви мені

цю редьку трухлу... “А... яка різниця, трухла чи не трухла, вона в одно місто йде все рівно” (сміється). Отак. В нього город маленький був, бо він вже не міг на ньому робити. Дак картошки собі посадить. І кілограма два-три картоплі надовбе трішечки. Оце тобі така допомога. Ну це ж ми як построїли цю... времянку, там у нас времяночка маленька і сарайчик. Ох! Ну що? Поженилися і нема де жити. Він робив... в лагері у цьому, де оце військовополонені. Це ж після війни були військовополонені на будівництві... То він у них робив якимось начальником, на будівництві. Там де вони, який дім ремонтували чи що, там ми й жили. Тільки дім відремонтували, зробили, то... Нам командир, начальник обіцяв: “Дадім, дадім, но не щас”. Бачимо, що ніхто нічого, не дають цієї квартири... Не дають. Тьотя покійна, теж, його тьотка, матері його сестра, цієї що вбили, жила отут на Чоколовці. Каже, що Гриша, ти... А він по будівництву розумів, він до війни ще вчився на ... плотніка, вікна робити все, на столяра. Каже, тьотя: „Ти знаєш, Гриша, що... бери участок, та помаленьку постройш якусь маленьку времяночку... Ну що ж, нема вам де жити”. Він таки рішився. Ну ми теж не щасливі... Як прийшлося... Пішов взяти кусочок землі. Так вони нам оцей участок – тут сім соток... Так раніше давали і по шість соток, і по вісім соток, а потім... забудовників більше стало, – давай ділить і по чотири. Не дають по шість, треба взятки давати. А нас було тих грошей чорт ма. Так оце участок цей був. А тоді, знаєте як, тоді якимось людям було байдуже... Що нам та земля. Тоді картошка була дешева, тоді картошка була по чотирнадцять копійок кілограм. До магазину привезуть із поля отакенної картошки по дев’ять копійок, а зимою вона була по чотирнадцять. Буряки були по дев’ять копійок чи по п’ять... Усе було дешеве. То кому там була земля треба. Ну таке. Пішов він, так дали цей участок на двох. Ну, звичайно, як би він пішов до начальника та сказав: „ Знаєш що, я п’ять років воював, і що не заробив щоб мені окремо...” От. Погано, що оце на двох. Погано. Потому що, знаєте, що там казати. То те, то те, щось не так... Ой Господі! Там стукають, то все чуто...

Оце такі ми щасливі... Трохи розказала, натарабанила... Повні вуха натарабанила.

А ким випрацювали після війни, яка у Вас професія була?

Ой, де я не робила, чим я не робила!... (сміється).

Ви вчитися далі не пішли, ні?

Та що я закінчила? Я кінчила в селі... скільки я кінчила чи шість класів чи сім? Щось таке... Шість класів, сьомий коридор... (сміється).

Да. Ой, де я не робила, і в банку, і в ... робила в цьому... Коротше кажучи, я на пенсію пішла, я робила – перфораторником. Ну я на газу робила, опалювали... на заводі робила...

Ой... такі діла наші!.. Отакі от.

Боже мій! Що я вам наплела... Боже мій!

[...] До війни у 1939 році, мене батько віддав працювати у Київ, я жила у тьоті на Красноармійській. Тьотя мене рано будять, займають чергу. Там був гастроном, на розі Хрещатику і вулиці Леніна. На розі був гастроном.

Він і зараз є.

Є. На розі там Хрещатика і Леніна. Тьотя ... іде спочатку тьотя, а потім будять і мене, і ту дочку. Другий раз мене не будять, її будять. Я зайняла чергу за маслом. Масло брали по триста грам, по-моєму, по-фасоване було в бумагу, по триста грам. То візьмемо удвох. Потім там цих работніц там було... Боже мой! Скільки там цих работніц було! Сільські дівчатка. Там така п'ятнадцять років, чотирнадцять – до євреїв ... у ту...

В найми?

Наймичкою, до дитини. От. То я пам'ятаю, як мене привіз тато, так Вера ця, сестра двоюрідна: “Куди ж тебе влаштувати? Горшки носити до євреїв?” (сміється). Ну водила вона мене... на хлібзавод. На хлібзавод на один, на другий... “Нет, нет, не надо нам...” Звичайно, як би такий дядько якийсь, здоровий, грузчик, чи що? Знайомства нема. Тьотя каже: „У мене знайома дворнічиха є, може я її спитаю, може тебе туди”. Спитали. Ну що та дворнічка? Спитали – ні. “Ну куди ж тебе всунути, куди ж тебе...” От знайшли, де ці одіяла шили. Була учениця, повчилася трохи, а потім же ж навчилася вже шити. Було все добре, на тобі війна почалася. Війна почалася, всі повтікали – хто куди. Всі пороз'їжджалися. І так воно все накрилося.

То ви собі шили після цього щось?

Одіяла, нащо мені те одіяло?

Я маю не увазі, з одягу. Ну наприклад в Німеччині вам пригодилося це вміння шити?

Ну як я... звичайно. Там в Німеччині такі були портніхи, що куди там. Руками ж шили, що звичайно. Підемо, десь випросимо у когось і ниток, у чеха, чи ще в кого, тих ниток візьмемо да то да сьо... Я ж розказувала, в тих тряпках риємося, воюючих. Там тих тряпок! Боже!... цілий ешелон. Привозили. То ми як підемо... вони свіженькі, ще не пе-

ребрані, ще в них ще вибираємо кусочки шматочки, а потім шили блузочки і юпочки – а що робить.

На роботу одягати, да ?

А ще й на роботу! На шпацірен, на прогулянку (іронічно). Ні, і на роботу звичайно щось одівали. Куди нам на прогулянку було ходити. Боже, мой!.. Правда були дівчата... були такі пройдохи... Що вони находили... Одна з французом... Де вона, хто її знає. Вобщем, дитятко придбали... І у тому бункері сидять..., а він військовополонений, француз, а її Ніна звали, я пам'ятаю. От вони сидять в тому бункері, дитя плаче... а він там щось до неї... Не вміють розмовляти. А дитятко придбали... І вона його матом криє!.. Що там вона говорила!.. Як вона його всяким глухостями!.. Боже, мой! Да. Вона на нього сердита, що це дитя... А думаю, а де твої очі були? Чим ти думала? Він щось їй говорить. Вона його лає, а він: “Вас? Вас?” Він же не розуміє. Чим воно закінчилось, не знаю. Чи він її забрав із собою...

Вижило те дитя, не?

А хто його знає... Я знаю, що було те дитя, а хто його знає, як після війни... Там же були такі старухи, що їх заставляли, щоб вони дітей гляділи. Вона на роботу побігла, а за дитям дивилися там старухи... А наша Кася була вона вагітна... Вона з дому завагітніла. Ховалася десь от Германії, десь там у погребі, до неї гармоніст ходив, до неї так, як то кажуть, залицявся. І... ховалася, ховалася... і завагітніла. Потім приїхали у Германію, то ми не знали, що вона вагітна. Бачимо, що вона така вже... Ми теж, звичайно, на чужині, все не так, погано кормлять, все... Боремося, що ж робить. А вона так засумувала, все лежить, все їй погано... Боже, кажемо, хоча б не померла. У неї налив на груді утворився... Ми вже її... ходили на кухню, на чеську, там що-небудь – то вже ділилися. Давали, хоч по шматочку там приносили. А потім okazaлося, що вона вагітна. Але воно... Воно померло дитя при родах. Воно було слабеньке, і воно померло, те дитя.

Конечно, там ніякої їжі не було...

Та, а що? Вона сама, почті весь час голодна була.

Було той чех, що у фартушку, замітав на заводі. Територія здорова, а він замітав... А ми вночі, француз пішов у туалет, а ми стоїмо коло станка. Ну я ще не така була слаба, а Павліна стоїть і спить, спить отак уже. Станки гудуть, спати хочеться... А чех підходить, та їй на вухо: “Пауліна, спацерувала з камарадом?” – кричить їй на вухо. Твоя

подружка, мол, не спить, а ти спиш. Десь гуляла з товаришем, то і спати хочеш. Ми й не spacerували. Де там будеш spacerувати?

Ви раз в нічну, раз вдень робили?

Ну отак – неділю в нічну, а неділю вдень робили. Я пам’ятаю, ще зразу як приїхали, вже там були і робили разом. Але чехи вони кушають, там бутербродики беруть якісь на роботу, кушають в обід... А ми? Сидимо собі... А чех один приніс мені кусочок, бутербродика, приніс і пожив... А мені так соромно... Боже, Боже! До чого ми дожилися, що б це мені кусочок хліба давали. Ай-яй-яй!.. А ті дівчата, що там уже давно: “Тю-у-у! Розтаку, отаку! Бери!”. “Аби давали, бери, жри!”. Такі, що там уже давно були. Сумашедші! Лаються по всяки. “Тут нема чого стісняться! Тут нема чого стісняться! Бери!” Ой... Боже! Боже!

Оце ви мені перша розкажете за матюки серед остарбайтерів. А більшість просто упускають ці моменти. Вважають, що це неважливо.

Я говорю про те, що було – то було. Були там дівчата такі, пройдохи. Сільські не такі. Наші не ругалися, нічого. Це все в нашій кімнаті були всі хороші, такі, що не ругалися. А в других кімнатах були такі пройдохи, що Господі!.. Ото по всякому лаються, ото тарілкою кидають там. Не хоче: “Отакі роз сякі, чим вони нас кормлять, свині його не будуть їсти, а вони нам дають!” Що ти зробиш.

А посуду це вам видали, чи своя була?

Який посуд – тарілочки залізні. Так ото розсердяться, дак кидають ото туди... в умивальник. А там тою бруквою позабиваються... плавають ті тарілки...

Щось мені паленим пахне..

Що там? Щось згоріло?

(Википіла вода із чайника, який поставили, щоб випити чаю.)

ПОКИДЬКО АНАСТАСІЯ ФЕДОСІЇВНА

Анастасія Покидько (ліворуч) з подругою. Німеччина, 1943 р.

1923 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживала в с. Пухівка. Освіта – початкова. 1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині в сільському господарстві.

Запис інтерв'ю* 11 листопада 2003 р, с. Пухівка Броварського р-ну.

Розкажіть будь ласка, про ваших батьків, про вашу сім'ю.

Батька мого звали Федос Іванович, а мати – Ганна Карпівна. Я була старша дочка, Анастасія, а тоді Софія Федосівна, а тоді Петро, а тоді Коля в сім років у війну помер, як я в Германії була. Четверо нас було, дітей.

Як почалася війна, зразу ж позабірали всіх чоловіків на фронт. Забрали і мого батька. Осталось четверо дітей, два хлопці...

А тоді батько потрапив у полон і був тут у Броварах у лагері, і я носила сюди їсти, а тоді їх вигнали на Германію, і в Германії, видно, їх попалили.

А... так ви і не викупили його, не ходили?

Ні, ні, ні, ні. Захватили, і поки ми прийшли сюди в Броварі, дак уже, кажуть, вигнали і нехто не мог нечого зробити, забрали й вислали в Германію. Із Германії було із концлагеря пісьмо, що там він у концлагері. А тоді не стало не пісем, нечого і так ніхто й не знає, де він. Нема. Їх видно попалили, побили там усіх...

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

А я під війну у сорок другому пошла замуж. Оце ж за Кременя за Дмитра. Дак нас забрали обох у Германію.

В сорок другому році?

У сорок другому році. Дак мене тоді вернули, я була вагітна, дак мене вернули.

А, Ви ще й з Німеччини повернулися?

Ні, не з Німеччини, з Києва, з медкомісії, я була вагітна, дак мене не взяли. Я пришла додому, да пошла да зробила, дурна, аборт і поїхала. На другий раз як брали, і мене забрали знову в Германію. Я ж думала, що буду там де чоловік... Да, якраз попадеш ще. Це наче дома.

Боже...

От. А нас привезли... А чоловік мій робив на заводі, шпали там носив – важка робота. Дак нам сказали, що хай вас розберуть хазяїни. І мене взяла хазяйка. А хазяйка молода. Я прийшла, дак вона вагітна ходила. А чоловік на війні ж був. І не було нікого. Тільки я.

А пам'ятаєте, як її звали, хазяйку?

А от хазяйку... не здумаю, як її звали. І не було ж некого, я ж балакати не вмію. Дак прийшли ж там поляки і українці, що вже робили у великих хазяїнів, трохи допомогли мені поговорить з хазяйкою.

У мене було дванадцять корив, і бичок... Корова і бичок такі, що запрягались, і дванадцять корив дійних. І оце телята з кожної корови. Дак телята вона здавала... А оце я встану вранці, подою корови. Порося велике одно таке було, годувала для себе. Курей дуже багато. А тоді на поле. Оце на поле, та подоїла, молоко здала...

А поля скільки, городу було?

А поля багато було. Поля багато було. І пшениця і жито й овес, і всячина, картопля, буряки – все отаке ж. Дак хазяйка наймала таких, щоб помагали їй. А я оце поїду, дві години там побуду, що загадає, до полю, пороблю оце приїжджаю і починаю доїть оце в обід корови. Подоїла, попоралась, пообідала, поїхала знов на два часа, а тоді знов приїжджаю. А взимку у ліс ходили заготовлять дрова... Дрова рубали такі невеличкі в плиту, у їх газу ж не було, дровами топили. У них взимку не холодно, так як у нас оце.

А де ви були, як місцевість називається?

А місто... город Нойбург, а село Вунтершталь...? Вунтершталь...

Це в Баварії?

Не знаю, я знаю, що це город Нойбург, ми ж ходили туди в город. Оце як виходний день, дак вони гроши нам дають. Дак як підеш,

купить нельзя нечего, а можеш тільки сережки, таке... украшеніє їхне. Підем походим, подивимося, а щоб купить що, дак нечего не можна... Не продавали нам нечего...

А знак „ОСТ” треба було вам носити?

Обязательно. Пришивали, носили. А оце в суботу, дак ідем оце заготовляєм коровам. Дівчата кажуть: „Не вчися косить. Бо як научишся косить, дак будеш косить цілий день. Ото як скаже, що косить, возьми зажені косу і не коси”. Кажуть: ”Вона найме”. Дак нам дід, помагав косить. Поїхали (сміється)... там така гора... Поїхав дід той накосив, а ми поїхали вдвох з хазяйкою: корова і бичок запряжені у воза... А міста таки... Гори і долини. І по тий стороні ровчак, і по другій стороні ровчак. Я ж не знаю і балакать, і мови не знаю. Вона втомилася, бо клала ж траву. Взяла вилізла на воза на траву і сіла зверху. Я кажу: „Не сідай, я не понимаю, що їм робить, цій корові та бичку”. А вона не послушала, бо злізла да сіла (сміється)... Я стала йти да з гори та корова... і той бичок молодий як побігли... Я бігла, бігла за ним, бігла, бігла, дак я не зможу. А він біг, біг да й перевернув оте все...

І вона вагітна впала?

І вона вагітна впала й усе на неї (схвильовано). Те, що ми наклали на суботу: там зелені, клеверу, а тоді його січуть же. Дак вона перевернулася і її присипало, і я не знаю, що робить. Корови побігли і я за коровами побігла. І біжу і так кричу (схвильовано)... А дід той, що косив нам, живе ж там недалеко коло нас у селі. Вискочив і кричить: “Вас істен? Вас істен?”. А я ... кажу, що хазяйці капут. Капут. “Перевернулось” – кричу. “Перевернулось” – голошу. На все горло кричу, я ж злякалася. Кажу: “Хазяйці капут”. І оце і все. Більш нічого. Він захватив корови, біжить з коровами. І я за ним біжу (сміється). Прибігли, откидали. Дак руку поламала, ногу поламала... На другий день забрали її в лікарню (сміється) і там узяти її в гипс і вона там і дівочку привела.

А... народила?

Ну народила там.

І все нормально там з нею було?

Все нормально...

І це вона на останньому місяці..?

Мо вона й останній ходила, я не знаю. Не пройшло може неділь дві, може й більше. А мене саму покинули. І оце що хочеш, як хоч так і хазяйнуй. Я оце встану, подою корови, викину на вулицю молоко... А молоко забірають, тоді на другий день батони привозять і привозять

масло... Привозять за те, що здають вони молоко. І так була я сама... більш як дві неділі. Довго не було хазяйки, поки позаростало все. Ну думаю, як прийде хазяїн, вони мене розстріляють... Ну хазяїн приїхав, дак, мо, він уже трохи розумів по-українськи балакати.

А, в отпуск він приїхав?

В отпуск приїхав. В отпуск. І я вже сижу... говорю: „ Все, що будемо робити?” От, хазяїну ж говорю, хазяйка ж побилася. Так... добре, довго боліла. А по-своєму ж їй кажу (схвильовано): „ Якої ти хвороби виперлась, я ж не розумію все”... Дівчата так регочуть (сміється), тії, що вміли балакати. Дак вже ж як прийшла вона, дак прийшли до мене і кажуть їй: “Чого ж ти полізла, ти ж знаєш, що вона не розуміє балакати і не розуміє як управляти коровами? Чого ти злізла, вона зовсім нічого не виновата, це ти виновата, що вилізла на воза”. Дак вона каже: “Я втомилась, я поки наклала трави, то мені треба було тільки відпочити. Дак я думала відпочину”. Дак якби ж вона розуміла. Вона каже, що там єсть таке, щоб закручувати, щоб загальмувалося. Дак вона мені отак показує, я ж не розумію. Якби ж вона наперед розказала... Ото вона кричить на тому возі: “Ейшпен! Ейшпен!” А я не розумію нічого. Я кричу “Ніхт ферштейн! Ніхт ферштейн!” Ой... (сміється) ...Боже мій, милостивий...

А скільки ж Ви перед війною класів закінчили?

Я у шостий клас походила, і не схотіла. Було Максим Романованоч ото прийде і стукає мене оце по голові: “Дурноверха”. Я пошла на постійну роботу. У колгосп пішла, на парниках робила, з дідом, з Кременем, покойним. Дак вирощувала, ягоди... гурки, помидори... Я пошла працювати і не схотіла ходити у школу. Наша Софійка, дак училася, до учительки вивчилася, да вчителювала. “Я не пойду. Як не важко, а я буду вчитися”. І вчилася, і робила ж учителькою. А я не схотіла вчитися, дак усю дорогу в колгоспі проробила. А сорок другому році виїхала ж у Германію, і була тамочки аж до сорок п'ятого, три роки була.

Так це ви вже літом поїхали?

Літом, приїхала додому, дак хата... Тая ж, що була хата згоріла, тільки кучу баба почала робити. Боже мій, милостивий!... Той хлопчик умер [рідний брат, Коля]...

А чого, захворів?

Якась така хвороба напала, що задушила. Такий був гарний хлопець, так співав... Оце як вийде, да як заспіває: “Ой ви поля, ви ши-

рокіе поля, наша кавалерія, сідає на коня...” І оце ходить і співає, такий уже ж умів ходить. А тоді встав вранці і каже: “Сьогодні я умру”. І помер. А жили в той час у діда, у Петра, у Домахи покойної. А наші хати ж погоріли. А тиї хати ж осталися. Там повиходили баби стари і стали просить, тих що палили... І упросили, і той край села остався непалений. А наши отут от попалили.

То це ваше обійстя, батьківське?

Да оце, батьківське. А тоді Дмитро прийшов і не схотів мене.

А Дмитро ж приїзжав до мене... угості в Германії. І приїхав отак перед тим, як іти додому, і я знов завагітніла. І приїхала додому... І Кремені прийшли і так, як треба, прийняли мене. А тоді в одну душу... А що ж, конечно, бідні ж ми.

Конечно, землянка...

Оце четверо остались ми, і ніде ж нема нічого. І не хати нема, нечого, і я гола була. Де ж воно що буде?

Ну да, нічого з собою не привезли Ви?

Да, ну що ти привезеш? Ну те, що я брала з собою, я й привезла назад. Дак він не схотів. Почав гулять. Гуляв, гуляв... І нагуляв городянці дитину, Марійці. Може, ти і знаєш її, отам на селі вона жила. Дак на їй тоді ж і оженився. А в її була хата, на хату бруссе, і свиня порисна, і корова... Дак він за все це хазяйство узяв її. Дак вони поставили хату, ото гарна вона, стоїть і зараз та хата. А свиня опоросилась, дванадцятро поросят привела, дак поросята попродали, і корову, а тоді взяв і вигнав її. Сам пошов на Київ, і як почав жениться, дак женився поки і здох... Мо, двадцять жонок було. А в її ще одна дєвочка родилася, а тоді трохи пожила, да вмерла. А вона з однією осталася... А він було, коли не приїде, і йде сюди... Помагать нічого не помагає, а приїде й гавкає сидить. До я вижену возьму, і так і осталася сама.

Да, після війни, попробуй знайди чоловіка... Повбивали ж усіх ровесників.

Чоловіки находилися. Дак за чоловіка як пойти, дак хлопець у мене ж. А тут брат був, уже дорослий. Дак до мене прийнять, приймака у хату, дак не могла я, того що брат був. А тоді брат помер у двадцять вісім год. Заболів і вмер.

Після війни помер?

Да. У... я забула у якому... у 58 році. Парубок, у двадцять вісім год.

А, то ви так із сестрою вдвох і залишилися?

Дак ми залишилися вдвох, а тоді прийшов із Германії брат двоюрідний... У нас була тьотка, мачина сестра... замужем, жила у Троєщені. Дак у її син був. З армії прийшли, воєнного привели... Привів, товариша свого. А Софійку направляли, щоб їхала в Западну, одробити, щоб вона там вчителювала. Дак оце ж Онися Заїчина і Сончина свекруха, тоже ж училася з ними, і оце Тимофіївна... Їх багато тоді дівчат дожно було їхать, чоловік двадцять... Ви що. Ну, дак вона ж собіралася їхать. А він (цей воєнний): „Я тебе виклопочу, і ти не поїдеш”. А він командір же якийсь, начальник був... з пагонами. І поїхали на Київ. „Я поїду, я за тебе попрошу, і ти не поїдеш”. І поїхали. І тоді приїжджають та кажуть, що ми розписалися, ми чоловік і жінка. Поженилися. Поїхав клопотать, а там кажуть: “А хто ти такий, що ти клопочеш?” „Я знакомий, я знакомий”... „Ти можеш її забрать? Ти зможеш, якщо будеш її чоловіком”. Там так сказали. Дак вони там, у Києві розписалися і оце приїхали, кажуть: “Поздравте нас, ми вже чоловік і жінка”. А тоді його направили у Заворичі... Софійка ще вчителювала у Погребях три годи, а він бігав начальником якимсь там був... на залізниці. А тоді направили його... Колись партійці ж були. Дак по партійной роботі направили його в Заворичі, дак вони в Заворичах жили. А тоді в Броварі, а тоді у Дарницю. У Дарниці там дали квартиру і вони жили на квартирі там, а тоді у Києві дали, дак вона і сьогодні там живе, у Києві.

То вашу сестру в Німеччину не забирали?

Ні. Мене ж як забрали, дак вона і осталася. Як би я не пошла, її б забрали.

А ви двадцять четвертого року народження?

Ні, я двадцять третього.

То у вас у цьому році юбілей буде?

Вже був. Я родилася насправді, двадцять другого числа, як розписувалися з Митром, то поставили двадцять третього і всі документи з двадцять третього поставили. Дак оце ми ж як празднували в цьому році юбілей, то я кажу, що я ж з двадцять другого року...

А з хазяйкою як ви? Не сварила Вас?

Ні.

Ви нормально з нею, стосунки як...?

Я не зла, я не знала ніякої лайки. Оце тільки отаке, як случилось. Приїхав хазяїн, погукали мене, я пошла. Не балакаю ж по-німецьки

ж тоже. Я кажу, я не понімаю нічого. І нечого я не виновата, хазяйка, кажу, виновата, що застала. Отак. Дак я ж по-своєму ж балакаю (сміється), одне слово по-німецьки, одне ж українське. Дівчата тиї, що робили довше, дак вони ж училися через теє, що їх гурт. Гуртом, по чотири, по п'ять дівчат – великі хазяїни. А я ж одна, дак хто ж мене научить. Як я в поле пошла, подоїла корови, сама дою. Пошла на город, чи полоть, чи садить чи що, дак пошла і пришла. І там сама і тут сама, дак де ж я научуся балакати по-німецьки.

Ну да, як би ви в школі вчили німецьку мову, тоді б у вас уже база була...?

Да. Да я трохи знала, так деякі слова, но мало знала, мало.

Хазяйка вам з одягу щось давала?

Давала. Давала. Одежу. Вона ж таку одягу давала, простеньку. Щоб було ж у чому робить. У їх тоже все по бецугшаях було. Оце пальто на три годи дають. І обув, і все у їх, не так, як оце в нас, що як схочеш і гроші є, дак пойді й купи. В їх не купиш, нічого не купиш. Гроші нам давала хазяйка, дак що я за гроші куплю. Нечого ж нельзя купити за гроші, нечого нам не продавали. І вони не купують, не можуть купити. Тільки тоді, як дійде врем'я, оце і купували одягу ж і все.

А дитина як появилась у хазяйки, ви за дитиною тоже дивились, чи вона сама справлялася?

Вона сама. Вона ж на роботу не ходила, а тішила дівочку.

А хазяїн повернувся живий?

А хазяїн, після війни я не знаю. Як прийшли американці, як нас освободили, дак я вийшла на вулицю, а всі так біжать. Тиї, хто робив там. Біжать: “Їдем! Їдем! Їдем! Будем їхати, нас повезуть зараз додому усіх!” І всі побігли у город. І я пішла і кажу, що я вже тепер поїду, я вже робить тепер не буду. Чого я буду робить тепер, як всі йдуть, щоб додому їхати. І я пошла в город. У городі там ми може й місяць жили чи скільки? Нас вивозили тими... партіями, партіями вивозили.

Це в квітні місяці вас освободили десь?

Да. Літом.

А приїхали ви коли?

А приїхала додому, дак тоже ж були жнива.

А чим ви їхали?

Поїздами. Кудюсь повезли, не прямо на Київ, а кудюсь повезли, дороги ж побиті були здорово. Дак кудюсь повезли, оце приїде, де дорога побита була, дак назад іде поїзд. Я в дорозі дуже довго була.

Рано забрали звідтиля, довго їхала. Вже як приїхала, дак уже дівчата поприїжджали усі. Тиї, що оце були на фабриці, де і мати [бабушка інтерв'юєра] ж була на фабриці, всі чисто. Вони писали пісьма мені, і ми їм писали.

А ви не забрали додому ті листи, які вам дівчата писали?

Я й пооставляла, і ті, що забрала, попалила давно, вже й сліду немає. Хата горіла, дак усе погоріло.

Подружки у вас у селі були? Ви зустрічалися у вихідні, там у Німеччині?

Ну було ж отако, у вихідні як ідем же в город подивитися, походить по лавках... Тільки подивитися, у нас же нічого нельзя було купити, дак таки дівчата ж тії, що у селі робили, було чи п'ять чи шість польок було, а то українки... З Западної України була... старушка така, не молода. А то... таки всі дівчата. Вони було зразу як приїхали, дак писали пісьма, а я нікому не писала. Я нікому не писала. Приїхала, як приїхала і всьо.

Додому не писали пісьма?

Куди з Германії?

Да.

Писала. Чого ж не писать. Додому я писала.

А, Ви маєте на увазі, як приїхали сюди на Україну...

Оці подружки, що з Німеччини. Як я приїхала сюди на Україну, дак дівчата мене розиском найшли (сміється). Шукали, чи я жива? Жива. У сільраді сказали: „Жива вона, негде не ділася”.

А ви не пам'ятаєте пісні, які там у Німеччині співали?

Ні. Ні.

Не складали там у вас дівчата пісні, не ходили там у вас вірші?

Ні, ні. В церкву ходили.

В церкву ходили?

Ходили в церкву. Там у церкві... не так же як у нас. У нас же стоять, а у їх сидять.

А, то ви в католицьку ходили?

Не, я так на службу не ходила. Ходили так, для інтересу. Ну на Паску, примерно, ходили. Ходили ж подивитися. Хазяйка іде і каже, як хочеш, дак іди. Ходили ж. Дак там, як оце Ісус Христос родився, так усе ж показують. Таки малі діти співають. Орган грає, а вони співають. Хлопчики, так як під шнур, усі ривні. А тиї ж сидять усі на партах. І це на руку хрестик і маленька книжечка і вони сидять.

А ви, дівчата там же сиділи, біля хазяйки?

А ми рядом сиділи. І нас пригласають, дак і ми сиділи... А красиво правиться, а батюшка дак виступає, а тоді і речь таку докладає. Балакає, не так як у нас тики поправить і усе. А там ні. Там виступає, розказує... Оце як були на Паску, як родився Ісус Христос, так інтересно, І дитя, і ясла... і все, все, все показують.

А на Різдво ходили?

Ні. На Паску ходила, а на Різдво ні.

А жили ви як, у Вас окрема кімната була?

Обязательно, своя.

А їли ви разом?

А їла з хазяйкою разом. Вона була ж одна, нас тики двоє, дак от чого ж ми. Чого ж ділитись. Хазяїн як приїжджав, так він не довго був. І видно, що він був у карательном отряде. Вони поїхали в город, а я думаю: „Ану ж побачу, що ж воно”. Нагору, до їх у кімнату прийшла і бачу – лежить такий здоровий альбом, так як ото півстола. І там у альбомі... стала ж дивиться, як вішали, як розстрілювали...

Да ви шо?

Еге ж. Такий альбом на столі лежить. Дак я подивилась...

Може він фотограф був?

Не знаю.

А форма якав нього була?

Да я там знаю... не звернула уваги. А в їх отак жили, як оце ми і Любка (сусідка), були брати. Дак у братив сім дітей... і всіх побито на війні. Сім братів убило...

А... він живий.

А він живий був.

Ну, може, він не на передовій був?...

Не знаю де він був. Ну я подивилась, дак оце ж таки все карточки оції, що страшне. Дак я подивилися, да побоялася ж хазяйці казать, що як прийдуть да побачать альбом, дак вони тобі дадуть, що так іздівалися з людей. І все карточки ж.

Да вона, мабуть, той альбом спалила.

Дак пришли ж зовсім не красні, не наші ж пришли, а американці. Американці пробігли вулицею, я вдома була, якраз обід отак був, я корови доїла. Дивлюсь, біжать біжать, біжать, а літаки як застрочать, да застрочать. Сама зачинилася в хліві, перестояла, вишла, кажуть у сусідки дівчину убили. Із літака стріляли, а вона в дворі була, і вбило.

Я ходила й дивитися, дак на ліжку лежала, така дівчинка молоденька, така що тики в школу ходить... І стріляли. І пробігли ці солдати і хазяйка прибігла, принесла мені усі дорогоцінності: „Оце заховай, щоб ти знала, де ти заховала”. Я кажу: „ Так і ховай, це ж твоє, дак і ховай”. „Ні, ні, Стасю, ти заховай, ти заховай”. Я однесла да загребла у картоплю, да поставила, да картоплею закидала. Це ж думали, що будуть заходить да грабувать... То мабуть і хазяїн їй казав, що ось прийдуть красні, то вони дадуть вам. Як іздівалися... Коли американці пробігли і оце нехто нечого... не робив. І оце пробігли, так дівчинку заховали і кажуть, що оце кончилася війна. Американські літаки і війська їхнії вулицею йшли.

Цікаво, а в чому ви їхали, в чому ви везли свої речі з Німеччини? У вас торба була чи чемодан?

Торбинки. Торбинки полотняні... і все полотняне. І сорочка полотняна... Я не знаю, я приїхала, дак хазяйка каже, що тра помиться. „Стасю, тобі треба вашен”. А я кажу: „У мене вошей нема”. (сміється) По-своєму. Я кажу: „У мене вошей нема”. Вона „Ні, ні, не воши”. Помиться, помиться показує.

Ну да, ну ви ж в дорозі, тижня два були, мабуть?

Да.

То приїхали які ви, ясне діло, що помиться треба.

Еге, помиться, помиться. „Вашен” – я і сьогодні не забуду, як вона сказала. А я кажу, у мене вошей нема. Сиджу, тоді ж не було... У Києв їздили ж да купили солі, да брали сухарі там якісь, і сіль чорна така, як земля. Я сиджу й перекладаю сіль у руках... хазяйка дивиться, регоче да каже: „ Викинь, Стасі, то не добре”.

Вона вас Стасі називала?

Еге, Стасі, або Наті. І дівчата тії всі мене Надею називали. Не кажуть, Настя, а Надя, Надю.

А назад в чому, теж полотняну торбинку, чи вже чемодан якийсь знайшли?

Ні, вже чемодан. З чемоданом. Да в чемодані нема нечого.

А їсти вам шось дали на дорогу?

Ми довго були у лагерьх, а в лагерьх годували нас там, і масло давали, давали ж і хліб, і все чисто. А хазяйка що? Що вона може мені дати? Вона як їхала, дак вона мені і масла пачку дала. Дак воно вже давно зіпсувалося, доки йти в дорогу.

А їли з хазяйкою ви що, на сніданок, на обід?

А вранці оце... Їдять без кінця у їх. Уранці оце каві, кожен ранок каві. Подоїла корови, на поле йду, оце або бери сітро, або бери пиво бутилку, або копчене сало з м'ясом ото, або ковбаса, або з маслом помазаний хліб – це підобідок. А тоді у дванадцять я прихожу, дак скільки ж ми там побули, і знов – обід. Обід – або борщ, або суп – отаке все. А тоді, тільки їдеш на поле – і знов дають підвечерок. А тоді ввечері знов... Їли добре. Добре годували.

А готувала хазяйка чи ви?

Ні, хазяйка, я коло корив.

А в Німеччину скільки ви часу їхали, тижня два, не пам'ятаєте? По яких станціях ви їхали?

Не знаю, не знаю. Я знаю, що в Мюнхені нас забрали і з Мюнхена ж мені прислали ці документи. А наш город, як оце прийшли так село Унтершталь, а город Нойбург.

А на Бровари пішки Ви йшли, як везли в Німеччину?

Пішки, ще й так давали тим... таки пруги тиї резинові, дак як упорили, дак у мене отут по всій спині і лопнула й шкура. Як гонили. Прямо гонили гоном.

Свої ж поліцаї?

А хто їх знає, чи вони свої, чи вони не свої? Свої, а який чорт. Свої ще хужі як чужі...

А поверталися ви там не проходили перевірку?

Ні, ніхто нечого не питав. Понагнали стільки, що вони толку не можуть дати.

Ні, я маю на увазі, сюди в Пухівку як ви повернулися, додому.

А в Пухівку повернулись, дак кожне прибігло додому до свого. Хто нас буде тута встречать. Кажна сім'я свого стрічає.

То ви їхали парохомом з Києва, чи як добиралися з Києва?

Я знаю, що вже тоді, як їздили, так ходив у нас такий „лапоть”, усе ходив.

А „лапоть” це поїзд?

Ні, катер ходив. Оце вечором отак як забере, дак на ранок ледве приторохтить на Київ (сміється). Довго їхав в дорозі. Так довго їде, що страшне. Оце було як приїхали, були ягоди. Дак баби ягоди з молоком везли продавати на Київ... Оце на нич ідемо на пристань, а він приходить як стане смеркати. І забірає і везе. Дак на ранок ледве привозить. Торохтить і на місці. Ми човном їздили у Київ, дак набагато швидше.

А тики назад горе було. Оце туди поїдемо... Тоді так риба ловилася! Дак оце наловим риби, да повеземо. Дак у нас заберуть і рибу і пиріжки з квасолею... наробимо, щоб грошей вторгувати. Грошей же не було. Не було за що взять, щоб уторгувати. Дак заберуть, а назад як станеш, так трудно тягти човна проти води. Ото пішки... Неможна їхать, як станеш гребти, ото гребеш, гребеш – і на місці. Одна сидить у човні да править, а одна тягне. Отак.

Оце тобі й Германія...

СУЛИМА ВАСИЛЬ КИРИЛОВИЧ

**Василь Сулима.
Німеччина, 1944 р.**

1924 р.н., с. Пухівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживає в с. Пухівка. Освіта – вища.

1942 – 1945 рр. – примусово працював на алюмінієвому заводі в Німеччині.

Запис інтерв'ю* 30 червня 2005 р.,
с. Пухівка.

Василь Кириловичу, розкажіть нам про своє життя.

Дак це коли я родився? Народився я тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року, село Пухівка, Броварський район, Київська область (пауза). Ну, до війни я закінчив десять класів. У тридцять першому році поступив, у сорок першому закінчив. У сорок другому році забрали мене в Германію. Робив я в алюмінієвому заводі, город Швандорф, Баварія... Баварська область. Робив я зразу лопатою, а потом робив у цеху – крафтверк називався, силовий

цех (пауза). Ну там нас робило три чоловіки позмінно і два чоловіки – внизу шлак вивозили. Так. Ну і так робили до сорок п'ятого року. В сорок п'ятому годі нас звільнили американці (пауза) в тому городі Швандорф. Да, робило там багато людей. Нас, я не пам'ятаю там скільки було, мій номер був чотириста п'ятдесят шостий. Пухівців там було сімнадцять чоловік. (пауза) Ну деякі там повтікали, там були і воєннопленніє. Там усякі були люди. Ну нас осталося, должно, шість чоловік пухівців (пауза). Потім я в армію попав. В сорок п'ятому році забрали мене в армію. І ще один там, Коваль Петро і Шевченко Степан. Ну (пауза) так я поробив, потом в сорок шостому годі я демобілізував-

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

ся. Приїхав додому. Ну що ж? Почав робить. Поробив дома (пауза) В сорок (пауза) сьомому годі робив у ліспромхозі, Київзаготліс. А потім, там рік поробив, робив у Броварському лісництві, був щитоводом. Да, в армії я ж теж, був там писарем ПХС, писарем був у армії. Ну поробив я тут. Потім мене перевели на лісника в сорок восьмому році. Ну лісник, то лісник, дак я в п'ятдесят першому році поступив до Київського лісного інституту на заочне відділення. І в п'ятдесят шостому році закінчив. Присвоїли звання інженера лісового господарства. І так я як став робить, так робив інженером, техніком-інженером, і старшим майстром у Дарницькому лісопарковому хазяйстві.

Ну це ж у Пухівці, вважай?

Ні, це Броварське лісництво. Воно входило, там було п'ять лісництв: там було Нікольське... Нікольське, Дарницьке, Києво-Святошинське (пауза). Дак оце я розказав (пауза) Нікольське, Дарницьке (про себе). Да п'ять лісництв було! Да. Білодубравне ще! Білодубравне (пауза). Ну. І так я поробив до 1984 року і пішов на пенсію **А хто батьки ваші були? Як батьків звали?**

Мій батько, Сулима Кирило Мусійович, тисяча дев'ятисот другого року народження. Мати – Сулима Василина Артемівна (пауза). Ну робили вони де? В сільській місцевості робили.

Ну пухівці ж вони були?

Пухівці. Середняки. Не бідняки, а середняки.

Де вони робили?

В колгоспі.

Крім вас у сім'ї хтось був?

Був, ще брат Грицько й Оля. Оля й зараз є. Батько в сорок другому році був убитий у Курській області.

Це вам похоронка прийшла?

Да я вже приїхав додому, дак вони ще й не знали. А там був сусід, Данило Микал, який був з моїм батьком вмісті. Коли Данила поранило... Страшне діло, там танкове побоїще було. Ну дак, батько витяг Данила, там скоро допомога забрала, як там, я не знаю. Потім (пауза) поранило командира роти, який у лікарню попав ту ж, що й Данило. Дак він каже: „А Сулима Кирило Мусійович?” Каже: „Нема нічого, все убитий”. Отак він дев'ятнадцятого січня сорок другого року був убитий.

А брат двадцять восьмого року, служив у авіації морських сил (пауза) Чорноморського флоту. Він вже помер. А сестра живе у Пухівці. Вона закінчила десять класів, а потім училася на швею.

А батьки ваші грамотні були?

Батько закінчив чотири класи церковно-приходської. Це такі були чотири класи. А мати у лікнеп ходила тільки.

А що ви з дитинства пам'ятаєте?

(Пауза). Що я з дитинства пам'ятаю? Навчання, треба було учитись. Я вчився на відмінно. Ну що, ж училися. А літом корови пасли, свині пасли да... (сміється).

А голод пам'ятаєте, як ви пережили голод?

Ти знаєш, що голоду... ми не голодували. У нас якось був хліб і до хліба. Викрутились, в нас було їсти що (пауза). І сорок сьомий год. Я ж приїхав додому в сорок шостому годі, дак їздив ще у Западну за хлібом.

Ви самі їздили за хлібом?

Да не сам я їздив (голосно). Хіба сам поїдеш. Нас їздило п'ять чоловік, (пауза) ну міняли ото, міняли там і більш нічого.

А як ви їздили, тоді ж квитків не було, квитків на поїзд не купиш?

Ми наверху вагонів їздили.

Наверху?

Наверху. Да зимою якраз їздили, дак до сорока градусів було. А ми на вагон почепалися один до другого, та й поїхали, як не зженуть. А як зогнали, дак зогнали (пауза). Да по дорозі багато ж валялося. Якби ж тоді поїзда були, а то ж ніякі не ходили (пауза). А потім стали ходять вже поїзда. Так уже ми їздили другий раз, так поїздом. Ну вагон оцей – телятник, де ото скот їздив, та все. Ну та це ми не далеко їздили (пауза). Яка це область, підожди (пауза).

Тернопільська?

Да, Тернопільська область.

А що ви міняли там?

Та що? І матерію брали (пауза). І плуга колись купили ми з Іваном Куюном, ти знаєш? Галчин чоловік. Та купили плуга, заплатили за його, не знаю, чи сто п'ятдесят гривнів, ну це був не нашій, а це був німецький плуг. І це ж і плуга треба тягнуть. Дак ми як тягали плуга! То це другий раз, а вони як третій раз їхали, я кажу: „Я більш не поїду. Не хочу”. Дак вони їздили в чотирьох.

А там що вимінювали? Зерно?

Зерно. Тільки зерно. Ну тут же зерна не було. І так ото. Ну не голод був, але трудно було, сорок сьомий рік – це таке. Ну тридцять третій – це був тяжкий рік, а сорок сьомий – це таке.

А пам'ятаєте випускний вечір у школі?

Пам'ятаю (сміється). Я грав на гармошку. Я вже на гармошку добре грав (пауза). Та в мене була оце й балалайка (пауза). Та як? Як зазвичай випускали: і дівчата, і хлопці, і танці були і співи до ранку.

А як війна почалася ви пам'ятаєте?

А чого ж не пам'ятаю. Війна почалась (пауза). Я був, у мене ж були наушники, радіо, дак ото було детекторне: наушники, і так антена ото – погано, але чутно. І це ж Молотов виступав, у мене ж були наушники, але я не чув. Ми з батьком в цей день ягоди везли і доїхали, а тут, значить, літаки гудуть. І ми сіли на катер і під міст їдемо, а тут Київ бомблять. Оце, думаємо, попали якраз. Катер іде, по під мостом проходить, а тут уже й Київ буде.

І в цей же день перший, вилетіли в Броварах, там аеродром був, винищувальні літаки, і чотири літаки полетіли, німецькі літаки полетіли і вони, значить, туди. Ну і як стали вони ці стрелять, дак одного збили літака, а другі тікати. Аеродром був отам навпроти, за станцією, ти знаєш. Там обгороджене все, Броварський авіапорт (пауза). То й ми ходили туди дивитися. Ходили дивитися, ну й що? Туди приїхала машина, забрали льотчика: Суханов Петро Іванович.

Ще й запам'ятали як його звали...

Да, забрали його, це був росіянин.

То ви в перший день продали ті ягоди, що везли?

Продали. Продали.

А батьку коли прийшло повідомлення?

(пауза) Да, дожно, на п'ятий день, чи що. То ж зразу молодших брали, а тоді старших і старших (пауза). Ну вобщем, брали до п'ятдесяти п'яти год.

То ви батька проводжали? Багато людей із села тоді виряджали?

Да батько пішов без мене. Багато тоді проводжали і плакали, що тільки не було. Потім батько вернувся назад. Через тиждень чи що, забіг. Та їх три чоловіки тоді було. Там з Пасіки, там секретар був сільради... А хто ж це третій? Було їх три чоловіки. Ну дак, оце ж Вікторов батько, ой дід Федір, каже: „Василь, ти сьогодні повезеш у воєнкомат”.

Там коні спеціальні були РСЧА, так у военкомат уже не возили, тому що военкомат уже почали бомбить, дак у Клинок возили. Отам казарма була, туди повіз, там батька оставив і все, я його більш не бачив.

А як німці в село зайшли?

Німці зайшли в село. Ми гуляли отам у карти на Піску і німці уже летять на мотоциклі. Нічого, не зимають нас, тільки сміються. А ми ж теж нічого не кажемо. А потім же ж сюди, так тут німці були вже в Пухівці (пауза). Це вони зайшли в Пухівку, так вони ж довго тут не були. Це вони перший раз так зашли. А пошли дальші і дальші.

Так вони зі сторони Зазим'я їхали?

Да із Зазим'я, Зазим'я. Це вже як вони перейшли Дніпро коло Києва, дак тоді ото пошли. Дев'ятнадцятого (пауза) вересня оце вони зайшли в Київ. Дев'ятнадцятого вересня. Дак що ми при німцях? Я ж сорок другий рік...

А до сорок другого як ви жили?

Да як жили... Так, вобщем, було що їсти – все було, все.

Не ходили німці по хатах, не грабували?

Ні, ні. У мене був кінь. У Івана Кильмахова був кінь. Да коней тоді багато було у нас.

То ви з колгоспу розібрали?

Ні. Ми не з колгоспу. Ми он за Требуховом, там взяли. Степан Микал, ти знала Степана? Я і Іван Кильмахив. Дак поїхали там по одному взяли коню. Потом там заїжджаємо до Димитрова, так коні па-суться на болоті. Думаємо: „Давай ще по одному візьемо”. Ну це які коні?

Покинуті?

Да покинуті, чи не покинуті – там паслись коні, там скільки коней було! Дак пастухи огні кладуть – і це цілу ніч. Так ми Степану піймали, мені піймали, а Івану не впіймали. Ну поїхали додому через Калиновку, з Димитрова через Калиновку. Ну приїхали у Пухівку. Доїжджаємо у Пухівку, коло кладбища стоїть німець: „Ви партизани!”. „Які ж ми партизани. Ось зараз ідемо, ось – наш двір”. Дак ми завели до мене п'ятеро коней і хлопці зайшли до мене. А він стояв до самого ранку. Ну стояв ранком, ми розібралися з кіньми, да позабирали коні. Ну в мене був уже кінь. Дак я кажу Харитону, кажу, ото заїка Харитон, знаєш? У вас ото через город. Кажу: „Харитон, тобі коня треба?” – „Треба Василь”. „Ну то – на тобі коня, бо в мене ще два”. А там кобилка була, дак дядько Лександер каже: „Ти, Василь, віддай мені”. Я

віддав йому. Він узяв і цеп зробив, путо, залізне. Так розірвали за Солінчиком отам.

І втекла?

Та де, її забрали! А забрали, німці забрали. А у мене ніхто нічого не брав. Я як пасти, дак ми самі пасли. Та що нам пасти тут, сіно було, орали... Дак це ж на полі нам давали ділянки. Оце на десятому полі, оце як їдеш, воїнська частина, де моряки стояли, там на полі. Отам поле було. Потім ось тут за Безруким Кирилом, зразу оце тут, дак нам долину з Іваном дали.

Це при німцях?

При німцях. А там тоді аж на тому, на (пауза) на полі, Осочок там зветься, дак аж там були. А там була будка, да не будка, а млин старий, дак ми і ночували, ми й додому не їздили. Що ж кожний день їздить додому? Дак ми як заїхали туди, і це якраз весною, приїжджаємо уже сюди в Пухівку, дак води ж кругом. Ми ж поїхали, не було води. Приїжджаю у двір, дак от Харитона уже вода підходить до мене. Дак я прикидав ровчак, рівчачком отак прикидав і не пішла далі. У Івана вже була в дворі.

А що ви садили на полі?

Картоплю. Одну картоплю.

А потім її продавали?

Та хто там продавав, кому? Це ж треба їхати, та її продати. Та і їзда ж яка була. Я поїхав одного разу там якісь, я знаю, якісь меблі були, поміг привезти Андрею, через лід – це зимою. Ну дак я привіз до Лександера. Їду додому, коли аж там, не доїжджаючи Погребів, іде жінка. Я під'їжджаю, а вона: „Ось і Сулима їде”. Вона ж учителькою у нас була. Дак чоловіка забрали, він же партійний був, дак арештували, забрали. Я заїхав аж у Погреби і її довів (пауза). Дак отак було, як їздить. Я більш у Київ не їздив. Ото раз тільки їздив, це зимою. Оце через Дніпро через усе, отам де не кручі, щоб виїхати, а де пристань, то я тут недалеко от пристані і був.

А коли ви почули, що забирають у Німеччину?

Ми були на полі з Іваном. Приїжджаємо, коли бумажка мені лежить: „Завтра збирайтесь в Германію”. Це Лена мені принесла, Капсусова. Ну, кажу: „Що ж, поїдемо”. Тікати, дак не втечеш, бо розстріляють десь поймають. Ну в партизани ми ж не пошли. Да тут таки партизани, тут і партизанів не було. Тут нікуди було тікати, нікуди. Ми перші поїхали, самі перші. А потім ще, слухай, ще ж два рази брали. Тоді

ж до нас послали, на завод приїхали Матвій, чула? Там дід Матвій, там Тхір Ілля, потім хто це був? Да, головою колгоспу він був, Покидько Грицько. Потім (пауза) це ваш родич був із Глебовця...

То це за другим разом прислали до вас на завод ще пухівців?

Да ні. Це оцих стариків прислали. Вони одну ніч переночували і кажуть: „Нам таких не треба, і відправили їх додому”. Отако. Нащо вони старики, їх і на фронт не брали ні одного, а вони сюди оце пішли.

То вам прислали оцю повістку, а потім де ви збиралися, куди треба було прийти?

Отуди, де ото сільрада, де церква зараз. Отам збирались. І нас гонили, значить, аж на Бровари пішки.

А що ви з собою взяли?

Ну що? Що взяв. Та й нічого. Так ми ж получили продукти ще, у Києві получили. Степан получил, да Ілля получили продукти – і хода. А мене чорт поніс на поїзд, на той... На поїзд. Да всіх, там багато, то тільки два чоловіки втекли. Я не знаю, як вони. Їм же так і було тут. Ти знаєш, як тоді було? І могли б розстріляти ще. Дак вони так уже ходили тихенько, щоб ніхто не бачив. А цих відправили додому, кажуть: „Нам таких робочих не треба. Та нам і цих хватить”.

А з Броварів чим ви їхали? Поїздом до Києва?

На станцію, і поїздом на станцію Київ, і там получили ми продукти і там нас погрузили у такі (пауза) телятники ото, (пауза) ну й везли нас.

Скільки їхали, не пам'ятаєте?

Да... (пауза). Ну це ж поїхали ми через Западну Україну, оце ж через Тернопіль, а потом попали аж у цю, у Польщу, через Польщу, через Варшаву. Ну а з Варшави уже пішов на Берлін. А завезли на Берлін, там нас оставили і завезли в друге діло. Там був спеціальний пункт, а там покупатель приходить, бере, значить. Тому 17 чоловік, тому – двадцять. А нас же на завод забрали. Ну нас тільки сімнадцять з Пухівки було чоловік ...

Хлопців?

Хлопців, дівчат не було (пауза). Ні дівчата були, тільки вони пошли не з нами. Вони ж були ото робили на швейній фабриці. А то ж є, що були у хазяйвов. У бауров були.

А вас оце з села 17 хлопців було і всіх на один завод?

Да. На один завод. Ну да ми ж і тікали.

Розкажіть, як ви надумалися.

(сміється) Охо! Надумали: „Давай тікати”. Це якраз, (жваво) що ці діди поїхали додому, а ми остались. Цієї ночі через уборну, там побачили, як дошку туди кидати і там можна вилізти було. А там паркан тоді коло того був, туди прийшли, дошку положили – і у жито, й пішов. І аж до Чехословачії дійшли.

Це коли було, коли ви тікали?

Та у сорок другому годі. Да. Да. І щоб нам через... От річка йде, і горна річка, і мосток. Там на мостку ми бачимо – воєнні стоять. Та по мосту не підеш, там воєнні стоять і все. Так ми там прилягли, і нас гестапо й поймало. Поймало нас гестапо, та питають: „Де ви?”. Та, кажемо: „Відстали від поїзда”. Дак нас у Швандорф, знову у тюрму, в той город, де наш завод.

Вони узнали, що ви з тої фабрики?

Да ми не казали, але в тюрму туди. У Швандорфі ж тюрма була, здорова тюрма була. У Швандорфі нас помили тоді, побили добряче. І ми сиділи десь два місяці. Ми вже думали...

Вас водили, допитували.

Та ніхто нічого, як спитали отам, більш ніхто нічого не питав. Сидимо оце цілий там... Там каюта була оце десь на двох чоловік, два стільця стояло і стіл прикований. А нас було п'ять. Дак пішли матраци брати, та клали на цеє. Да полягли в штанях. Там подавали штани... такі давали, штани давали, (пауза) і сорочки такі, що тягалися аж по тому. Ну як зайшов, да ключами як почав нас лупить, що не поскидали штани (паузи). А той показує, другий стоїть, що штани скидайте. Ну ми скинули штани, а цей – досить бити. А то ж викликає оцей – дрова пиляли ми у тюрмі. Люди привозили... Ну яке нам діло, чи що там. Дак ото туди нас у тюрму. Ми вже думали, що в концлагер поїдемо. Це вже концлагерьом точно пахне. Коли приходить перекладач (пауза) із поліцаєм: „Хто з алюмінієвого заводу – виходьте сюди”. Я кажу... Борис і Микола був, я кажу: „Давай виходить, уже хватить тут”. Ну дак ми виходили. Скільки там, два кілометри іти, і така хороша дорога, і яблуні груші посаджені (пауза). Ну тепер, значить, збирають увесь лагерь. І нас, значить, по морді лупили усіх, понімаєш. Били по морді, по одній по другій...

Руками били?

Руками, руками били.

Це начальник табору?

Який там начальник (обурено), там... же охорона була. Ну тепер дали нам баланди там, і на роботу. І поліцей коло нас. Полупили нас добре. Ну, тепер ідіть. Дали нам лопати. І так ми після обід працювали вже на заводі.

То це ви літом тікали?

Літом.

То це весною вас привезли, а літом тікали.

Да (пауза). Ну що ж ходили ми, ходили, з вагонів вивантажували руду (пауза). А потім переводять же ж мене і Бориса в цьому (про себе) у крафтверк... ні не у крафтверк, а там же, де мішали оцю руду, алюміній ми виробляли.

А, в цех, де руду перемішують?

Да. Там багато цехів було. Там до того доки попадеш, де оцей порошок, то це довго. Ще ж треба, щоб вона, оця руда, із червоної та стала білою. А потім сушили її там, в сушарках. Я заходив туди в цех, там де Микола був, дак там (пауза). Дак я зразу був, оце вагонетки вивозили, оце шлак, дак у цей завод попав я. Ну а потім мене, значить, забирають наверх. Німців ото ж забирають в армію да все, і мене забирають наверх. Там був ще один німець, який у Росії був у полоні, і по російськи він знав. Ну вже забувся. Каже: „Це ж вісімнадцятий рік де був”. То він і жив так бідно. Ну і майстер же був, я ж і майстра добре знаю, й бригадира знаю, й інженера знаю. Вони приходять, поздоровалися: „Хай, Гітлер!” – „Хай, здохне, гад!” (сміється). Ну треба махати, бо як не махнеш, то махнуть. Да. Ну я вже тут роблю вже.

А вас якось навчили, що треба робить?

Да я знаю. Там, слухай, автоматика робила. Там ми руками нічого не робили. Оце там подивися в котел, там такий вогонь горить! А що ти! Там по десять вагонів вугілля тільки спалювали за добу. Це ж весь завод обслуговували.

То ви дивилися, там де піч гріється?

Да. Там пульти у нас були, там і апаратура вся, який там у нас рівень води, скільки газу, яка температура води в котлі. Там автоматика. А як зіпсувалося, дак там приходять бригадир і викликає електрика. Хоч час ночі, але ідуть справлять. Електрик іде справлять. Ну дак так робить уже можна було робить.

[...]

А ви робили одні з німцями, там українців більше не було?

Да. Там були самі каліки. Андріяс був, – дак той кривий був, сміявся все. А то був такий, що вищить на весь цех. Там такий цех, що нічого не почувеш. Там було, я прихожу зі зміни. Нас що, перша зміна була із шести ранку до двох дня. Друга – з двох дня до десяти вечора, а третя – з десяти вечора до шести ранку. А як всі вже на третю неділю, останню неділю вже робимо, дак (пауза). Ну да, останню неділю, дак оце йдемо в понеділок в останній зміні ми робили вже, (пауза) оце тепер аж у середу виходимо на десять годин. Так оце робить так можна... А оце коли навантажував по дванадцять годин, то попробуй отам лопатою навантажувати по дванадцять годин.

[...]

А опишіть який у вас табір був.

Там так: табір – і зразу завод був. При заводі й були. Туди йдем і назад ідуть. Лагерь був проволкою обгороджений. Я й не знаю скільки там чоловік жило. Дожно, тисячу чоловік було. Но мій 456 номер був.

А барак який був, барак свій опишіть.

Ну от бараки. Та що, одноетажні, стояла пічка така залізна, топили вугіллям. Ну клопів було! Страшне! Так їли, що Боже упаси. І оце дезинфекцію роблять. Зробили дезинфекцію, ну десь тиждень немає – потом оп'ять. Там тепло ж було тоді. Там не ходили, там ходили так як оце (показує на свій одяг). Там тепло. Зима така була, що не треба нічого.

То у вас в кімнаті всі пухівці були? Всі разом ви?

Ні. Там були хто хоч. Ну я ж тики один був, що там робив у цеху. З Пухівки тільки я там робив, а більш нікого не було.

Всі інші важку роботу виконували, всі пухівці?

Да вони ж... отой іде красний, той білий, той чорний... Ну то, де жара, де порошок ото сушать, там знаєш яка жара? (пауза)

То тільки вам пощастило, що більш-менш чиста робота була, не важка.

Так. І нам же приносили обід. Це що ми тут обідаємо, і там ще приносили.

А, туди в цех.

Да. Зі зміни йде перша зміна, дак годин у дев'ять ото приносять нам суп, а тоді годин у дванадцять – суп, супок ріденький такий приносять. І мені ж дають.

А, то ви там працювали і могли їсти, те що й німцям давали?

Бо вони все німці приносили, брали в столовій. Без хліба, правда.

А взагалі, як вас годували?

Що нас годували: брюква, картошка нечищена, (пауза) а чи вони там кидали, чи не кидали маргарин... Маргарину давали по 25 грам – це на тиждень. Так що не дуже будеш стрибать. Ну я такий що...

А хліба давали?

Буханка хліба така, що в нас. Дак вона на чотирьох, на чотирьох оце була.

Ну хліб такий нормальний?

Ненормальний (обурено). Це хліб спеціально для нас пекли. Ту хлібину як купиш у німців, дак... То німці приносили, то були чехословаки. Дак я ото побіжу, чехи їдуть оце в п'ятницю додому. Ну я заказую, так привозили хлібину кілограм шістнадцять. Так ото хліб! Так я в лагер як принесу: „І мені, й мені!”. Так я кажу: „Я вам всього не віддам, мені ж щось на тиждень повинно бути”. Я такий, що ходив, так я найду. І з чехами, і з французами, з бельгійцями.

Це всі у вас в таборі жили?

Ні це вони окремо були. Французи окремо були, і вони ходили вільно. І бельгійці вільно. А потім пригнали нам італійців! Оце італійці до мене як зайдуть туди, в цех, вони там робили, дак оце розговори, я навчився був рахувати навіть (сміється) по-італійськи.

Як ви з італійцями, німецькою спілкувалися?

Та ми ж по-німецьки. Вони ж теж кажуть... Да ми добалакаємось. Там був один офіцер. Той, закінчилась війна, каже: „Поїдемо до мене в Неаполь”. Тоді ж було кому хоч, і куди хоч їхать. А я кажу: „Не знаю, куди мені їхать”. І німці оставляли. Німці оставляли. Там знайомі були такі. Да я кажу, я як був там же писарем, то всі в барак ідуть там ночували. А я ходив, квартира там недалеко. Прийду, дак кажуть: „Можна”. Я прихожу до їх, то штани поглядають, це я в гражданському коли ще ходив. А потім уже став у воєнному. Як воєнний вже став, я вже не ходив до їх.

А цей суп, що німцям давали, він кращий, чим той, що оstarбайтерам давали?

Це й же і оstarбайтерам давали. Саме краще годували французів. Оце французам таке давали, що й німці такого не їли.

Навіть так?

Так, військовополоненим. Італійцям теж давали так, як нам, дожно давали. Це ж вони теж покинули війну. Вони ж не схотіли воювать. Так ото їм за те. А бельгійці теж. Да, бельгійці робили. Я знаю, що там Стьопа робив у нас, потом втік із заводу і до бауерши попав. Ну дак я вже ходив до його туди, як оце їхати додому. Да я був там не раз. Там поляк один, Захар, робив і п'ять бельгійців. Це вони там косили й сіно, і гребли його, і привозили, і корови доїли, і Стьопа доїв корову. Научився доїть. Дома не доїв, а то навчився. Ну а ці, італійці, дак погано їх кормили.

Ви весь час сиділи в таборі, чи мали можливість виходить?

Виходить, це так як є в тебе час, так можеш іти. А десь під кінець війни стали вільно випускати. Пускали, коли хоч, тоді й іди. Вночі, коли хоч, тоді й приходь. Дівчат же ми бачили, там у Швандорфі ж були дівчата.

У вас в таборі тільки хлопці були?

Ні й дівчата були. Було й дівчат трохи, мо десятків півтора. Окремий барак у їх був.

Можна було до їх в гості ходить?

Звичайно, чого ж не можна! Да! (пауза) Можна було.

А в чому ви одягнуті були, як в таборі жили?

Ну мені ... я купив у німців костюм, мені бригадир привіз. І ботінки купив. А то нам же давали спецівку. І ботінки такі, що підошва дерев'яна, а брезентом обкрита. Та не холодно було, по тій зимі можна було ходить.

А за скільки ви купили цей костюм?

Та він недорого коштував. [...] Там у цеху я зарплату отримувал таку, що мало хто отримувал. Я отримувал до 240 марок в місяць.

А інші ваші хлопці?

Ну там в їх зарплати малі були.

[...]

А вихідні у вас були?

Звичайно.

Куди ви могли піти у вихідний день, що ви могли робить?

У Швандорф можна йти було. Водили нас колись і в цирк. У цей, що з собаками. З самого початку, дак водили кругом.

А велике містечко Швандорф?

Да чимале. Залізнична станція була. Потім була тюрма, здорова така, що посадить можна, кам'яна та п'ятиповерхова. Там було що? Дак там і німці сиділи. Одна німка кричала цілу ніч. За що її забрали, хіба ми знали. Ми за це діло не знаєм (пауза). Ну було повно людей.

[...]

А того шефа, що над нами був не піймали ми... Не піймали ми. Американці, що нас визволили, дали нам пістолет, кажуть: „Кого вам треба, ідіть убийте”. Кого вам треба убийте. Американці дали.

А коли вас звільнили?

Та не пам'ятаю. Так це ж війна скінчилася. А ні, ще війна не скінчилася, Америка забрала нас. „Кого треба – йдіть розстрілюйте. Натє вам пістолета – і розстрілюйте”. Уже ж вони знають, що американці зайшли, хіба ж вони не знають. Дак уже й завод стояв. Уже став завод і все. Не працював. До того, десь місяць не працював. Кормить стали краще, а завод стоїть – нема чим, не вугілля нічого немає. Як же будеш робить.

Так що, ви сиділи просто в бараках? Чи ходили по місту, грабували?

Грабували, ходили брати, що нам треба. Що нам треба, то й бери. Магазили ж... А німці питаються: „А нам можна брати?” Кажу: „Бери, скільки влізе”. Ці американці: „Ідіть і беріть”.

То що ви набрали?

Та я набрав, дак... Та костюм узяв, та ботінки узяв (пауза). Так в армію попав дак (пауза) костюм остався, а ботінки одні забрали (пауза). Забрали ботінки. А такого нічого ми. А що ж ми? Ну грабить ми нікого не грабили. Магазили да.

А в квартири не ходили?

Ні. Для чого нам в квартири йти. Ходили тільки як бомбили, дак посилали, значить, із заводу ото людей. Кажуть: „Ідіть же ото розкидайте там людей, бо людей позакидало”. Дім розбирали, щоб ото витягнуть людей. Кажуть: „Тільки не грабуйте нічого”. Так він, це наш, ти ж знаєш як. Пішов – вже йде в другому костюмі (сміється).

А сильно бомбили?

Сильно. Так бомбили! По нас ні, бо знали, що тут руські.

А це коли стали бомбить?

Да в сорок четвертому, сорок п'ятий. Дак тут як розбомбили раз, тут уже не треба. У Швандорфі, вобщем, остався госпіталь, церкви

осталися (пауза), а то, слухай, як почали лупить ото по станції! Хто коло станції був, дак ми ходили ото дивиться, дак голова валяється! А часи були, дак тільки ланцюжок висить, карманні часи. А голова... Ще голови валялися.

А в завод не попало?

Ні! А для чого бомбить, що вони не знають, що тут руські?

То завод цілий, залишився?

Цілий. Дак ми ж десь два кілометри були від Швандорфа. Там, слухай, тюрма, дак вони ж коло тюрми світло поставили. Спускали прожектори. Освітили, що видно, хоч голки збирай. А потім почали бомбить. Госпіталь остався – не тронули. Оце церкви осталися, а як станцію побачили, що там танки стоять, ну так тут змісили станцію, щоб ти бачила! (кашляє)

То коли? Вдень чи вночі бомбили?

Літаки! По п'ять тисяч літало. По п'ять тисяч десь. Вночі. І вдень літали. Оце завод наш не зимали, но Швандорф розбомбили. Регенсбург там недалеко, сорок кілометрів. Ну там чутно, що стукали. Так стукали, стукали! Боже упасі! Це як почне упускать – це ж бомби летять! Це ж не то, що з кулемета, бомби летять! Ой, бомбили крепко.

А коли вас звільнили, скільки ви ще жили у таборі?

Дак ми ж не тут були. Дожно неділь дві тут жили, а потім нас перевезли в Нюрнберг. Це город страшний. Там старий Нюрнберг і новий Нюрнберг. Це ж там процес, де вішали преступників німецьких, да все. Я ж там в Нюрнберзі був. Ну дак там ми в есесівських домах були. Квартири такі були, що будь, будь. Есесівців, должно, побили, чи я знаю. І це американці були.

І вас розселили по квартирах?

Звичайно по квартирах. Нас, должно, з усієї Германії звели. І прапорів, щоб ти побачила, і кожної держави прапори висять. У нас же був російський прапор. Ну американці приїжджають: „Хлопці, поїдемо машини помити”. „Поїдемо, а чого не поїдемо. Поїдемо”. Поїхали ми значить, в трьох чи вчотирьох. Помили машини, нас відвезли туди легковою машиною (пауза). Ну тепер обідать. Сигарет нам по пачці дають. Тепер обідать пішли. Ну їсти – скільки хоч, і м'яса, яке хоч і скільки хоч. І оце ж сидять американці і негри. І оце негр сидить, так американець його взяв і ляпнув по морді. Отако! Оце тобі завоевателі, негрів побили. А нас нічого, ні. Погодували і привезли назад. Ми вже тоді не нуждалися ні в чому. Америка нас кормила. Одежа є. Їсти є що.

Американці консерви американські давали. Оце на двох чи що, банку. Хліб білий (пауза). Ну і все, більш нічого такого. [...]

То скільки ви в Нюрнберзі жили?

Та ти знаєш, дожно, з місяць.

Не агітували вас їхати в Америку?

Ти знаєш, агітували.

То ви не захотіли?

Там Степан був, з Глибовця він. Да його вже немає. Він каже: „Ну його к чортовій матері, завезуть так що, ніколи додому не попадеш”.

Нас там в Нюрнберзі по областях забирали. Одного разу кажуть, що будемо завтра виїздить (пауза). З Нюрнберга да в Дессау, це на Ельбі. І там ще побули трохи. Міст якраз кінчали робить, там же мосту не було. Кінчили міст, ну нас перевезли. От тобі добро пожаловать! Тут нас почали жалувать. Де ти був? Що був? Як попав? Поняла ти. Чи служив в армії чи не служив? Отдельно, отдельно. Поняла чи ні. Потім же закінчилось, а тоді завозили нас по областях. А мене мобілізували в армію. [...]

У нас була воїнська часть. Розібрали брикетну фабрику, запакували – в СРСР. Електростанцію першу в Європі – тільки каміння осталося. І забрали – і в ССРСР.

А ви що робили?

Я писарем був. Єфрейтор (пауза). А через рік, дак уже ж ми поїхали додому, демобілізувались. Одвезли нас у город... як це город був, подожди. Там усіх воєнних звозили туди, запасний полк (пауза). Там, щоб ти побачила, скільки було в запас! Пускали. Давали по десять кілограмів муки, по п'ять кілограмів цукру, там давали всякі вилки, всякую утварь. Та я привіз додому.

То ви оце муку-цукор – все везли додому в мішку?

Куди я його буду везти, в мене все було без цього. Цукор не продав, а муку продав зразу. Нащо вона мені здалася, з мукою буду тягатися. Я думав, що мука дома буде, а цукру немає. Воно ж не було тоді. [...]

А що ви ще з собою везли?

Та було, було що везти там. І костюм там був, і ботінки були, і акордеон я привіз. Привіз додому, грав тут. Гармошка в мене була своя дома, гармошка в мене була і до цього. А це як ходили, дак ото беру акордеон, да гітара, балалайка і мандоліна. І оце як подстроємо – оркестр тобі (сміється).

[...]

А як ви думаєте, на ваше життя вплинуло те, що вас вивезли в Німеччину?

Ні. Я б давно вже кінчив би інститут і все (пауза) Але робить треба ж. Інститут кінчив, дак треба ж робить. Нічого мені Германія не помогла.

Я маю на увазі, чи завадила вашим життєвим планам?

Да. Звичайно завадила. Вчиться я хотів, як уже не було коли вчиться. Ти знаєш, що над цим думав, та я в армію хотів. Але потім як пішов, проробив у Ліспромгоспі рік, Київзаготліс. Так в сорок сьомому році я був десятником-отправітелем. Я не рубав лісу. Ну як коли розмітка, так я розмітку тільки роблю. Там у нас були робочі.

От ви служили в Німеччині, ви хотіли бути військовим, ви могли ж із армії поступити в училище?

Да ні, нашо мені армія та. Я передумав вже. Ну, слухай, в Ліспромгоспі як робив, сподобалося мені лісове господарство. Це не те, що рубать його. А починай зі збору насіння. Та треба насіння знати добре, треба розсадники знати, де виростить його, щоб садить уміти. Ну ми садили переважно вручну, там тільки на горбах трохи машинами посадили.

Цей ліс навколо Пухівки – це ви насаджували?

Оце на горбах? Цей так. Дак це чепуха. Це тільки доля. Ліс, де я садив, є по всьому лісництві, навколо Броварів і Києва.

ТАРАН ГАННА ПЕТРІВНА

Ганна Таран. Фото з німецької трудової книжки, 1943 р.

1924 р. н., с. Красилівка, Броварський р-н., Київська обл. Проживає в с. Красилівка. Освіта – початкова. 1942 – 1945 рр. – примусово працювала в Німеччині на машинобудівних заводах.

Запис інтерв'ю* 7 лютого 2002 р.,
с. Красилівка.

Розкажіть про вашу родину, хто був ваш батько.

Таран Петро Корнійович.

А ким він працював, у нього своє господарство було?

Раніше одноосібно ми жили, а тоді в колгоспі скрізь робили, до останнього дня.

А скільки у вас... братів, сестер було?

У мене було дві сестри... одна в двадцять два роки вмерла. Це було, у 32 році. А однієї сестри я не знаю, у вісім років померла, малі ми були. Брат Микола, який на фронті був – він з двадцять першого року, а Василь – з двадцять сьомого, а я – з двадцять четвертого... А сестра Уляна – з п'ятнадцятого, оце п'ять років як померла. Лише один брат залишився у мене – Василь та невістка Антоніна.

А ви пам'ятаєте, як старшого брата, Миколу, мобілізували на фронт?

А як же. Він тільки пішов на фронт, випроводили його і почалася війна. Його одразу забрали на фронт. Він був кавалеристом і його на п'ятому коні ранило. А коли везли в госпіталь, то, казали, розірвало ешелон, Миколу викинуло з вагону, його підібрали і після того він довго лежав у госпіталі. Це так розказували люди. Я його довго не бачи-

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

ла. Побачила вже тоді, як він прийшов з армії. У нього одна нога залишилася коротшою, бо п'ятку втратив на фронті.

Так він у сорок п'ятому повернувся додому?

Так, у сорок п'ятому.

А тут ви жили і батько й мати?

Ми всі тутечки жили.

От в оцій хаті?

Ні, хата тут поряд стояла.

А скільки класів ви закінчили школи?

Та я й трьох не закінчила. Навесні лихоманка хватила, так я й покинула школу. Лихоманка хватила і я не доходила. А тоді загадали вчителі, щоб я ще ходила, так я тиждень походила, а тоді... Ну неграмотна, нема толку, кажу, що з того, що я буду ходити? Не хочу. То я так, гроші як-небудь порохую. Отаке. Оце стала читать книжки церковні, трохи мені наче стало доходити. А то так... слабий ум у мене, слабкий ум... Уже нема куди учитися далі (сміється). А люблю церковні книжки читать. Дак оце такий діла.

То ви батькам по господарству допомагали потім?

Помагала всю дорогу і поховала я їх. Як прийшла з Німеччини, то мати вже слабенька була. А тоді, як оцю хату побудували, мати як лягла, дак два роки в постелі лежала. Рік не балакала нічого, а тоді, два місяці перед смертю, рани такі відкрилися... таке вигнило в матері... Ой постраждала мати теж (плаче)... Боже. Ну вона в сімдесят сім з половиною років померла, я старіша.

Ви, мабуть, у батькову породу пішли?

Батько дев'яносто років прожив, без сімнадцяти день.

Таке важке життя прожив...

А життя я прожила у великій тяжесті. Ну дякувати Богу ще й за це. Я любила трудитися все життя, дак спасибі Богу ще й за те, що я трудилася.

Ну... Господь дає вам сили...

Бог давав сили, якби Бог не давав сили... Це все Божа сила кругом. Як строїлися, дак я не думала, що я... Ну слабкий ум, як я буду? А так, той те порадить, той те порадить, піду побалакаю... І мені Бог так давав, що мені і везло від Бога. Теслі не знала, пішла в друге село, ледве знайшла. Пішла раз, другий, не було дома. Хазяйка десь далеко була, аж у кінці Димерки (сусіднє село) там. А тоді ж знайшла, я вже домовилася. Й прийшли мені од вікон дерево склали, крівлю зробили. А

крили вже свої... Так гуртом і допомогли всі гуртом побудувати хату... Та дякуючи Богу.

А, як ви потрапили у Німеччину?

Я потрапила з першою партією. Навесні. Ми тут на городі робили з сусідом, а батько прийшов та каже: „Визначили тебе в Німеччину, сказали тільки не поїдеш, дак будеш на воротях висіти”. Оце таке... Ті, що командували, вже померли. Босяки. Вони ж такі, що зрадники були советской власті, або грабіжники тощо. І ото сказав, що будеш на воротях висіть...

Ну багато вас зібралось?

Багато, багато... В одному таборі вісімдесят душ було, а нас було двадцять п'ять душ в Оліндорфі. А всього моїх односельчан, більше чотирьохсот душ було по інших таборах. Чи менше... точно не скажу. Багато було в Німеччині оце таких, як ми.

А як вас везли, Вам дали час зібратися, скласти собі торбу?

Ми з дому взяли... Я не знаю, що я там собі брала. Якусь одержу собі взяла на перемену, жакет старенький прихопила. У Києві дали по буханці хліба, та ще по шматочку ковбаси. А тоді у Польщу заїхали, там нам дали якогось супу, а в ньому одне лушпиння пшоняне. Пшона не бачила, а лушпиння. Так ми його зразу висипали. Я тоді й кажу: „Оце початок уже нашого життя буде” (сміється). А тоді вже в Пятигаймі (так наче мені здається), дали нам... супу із картоплею і макарони. Ну це таке, що можна їсти. А ті лушпайки виїняли. Там тоді був розбивочний пункт, так нас забрали в лагерь, цей же Олендорф. В Олендорфі тамочки, у тому лагері пробули, не знаю, скільки днів, а тоді забрали нас на завод Руберборш.

Завод Руберборш?

Наче ж Руберборш. Да там же зазначено. Я ж перший рік виробляла, казала майстерша, моторокальт.

Що, що?

Моторокальт, моторохолодильники. Моторокальт. Таки ж, оце у мене кружечок такий і коліщатко. Я туди поставила. А тоді чотирьохгранчатеньке закладається, вони там намотувала.

А... мотори намотували, двигуни.

Еге. На мотори. Оце верну зламню, переверну і закладаю туди в коліщатка ті... я двох сортів закладала в коліщатка дрiт, а тоді одна третім сортом, а тоді її сестра оце, Галька, обмотувала тасьмою тугенько. А там друга подружка вона спаювала до купи, з'єднувала дроти і

спаювала. Після чого німець перевіряв через струм, чи не зробив хтось брак... Я пишу свій номер і номер роботи пишу. Як брак зробили, значить викидаємо оте все чисто – перероблять знову. Там уже старалися, щоб браку не було. Ми трошки року не добули тоді в Олендорфі і перевели нас у Деттінген. Я плакала, кажу майстерші: „Я хочу з тією подругою, бо ми поряд живемо, з отією Галькою, бо ми ж сусідки”. А вона мені каже: “Ви там поряд будете, тільки не разом вас перевезуть”. Справді, спочатку мене перевезли туди, а тоді і їх привезли. Було нас там душ вісім у тому Деттінгені. Я точно не пам’ятаю...

А там ви що робили?

А там у мене п’ять машин було. Ми виробляли на них різні деталі – великі й маленькі, а також різні гвинтики. Все робилося автоматично, а я перевіряла, щоб браку не було. Масло заливаю, стружки викидаю, перевіряю, щоб правильно робило. Оце таке все.

А скільки годин ви працювали?

Дванадцять. У Деттінгені дванадцять. В Олендорфі десять. Ми о шостій годині уставали, чотири кілометри пішки йшли. А тоді стали трамваєм возити.

В Олендорфі?

В Олендорфі на той завод. Потім уже трамваєм стали возить. А спочатку пішки ходили чотири кілометри.

Ого...

Так було, що майстерша каже, ви повинні більше вже... як двигуни виробляли... ви повинні більше виробляти. А ми кажемо, дак ми їсти хочемо. Що ж їсти давали... Встаєш їсти хочеш, і лягаєш – їсти хочеш. Думаємо, чи буде такий день, що хоч картоплі доволі наїсися (плаче).

А чим вас годували в Олендорфі?

Бруква, картоплиння як попадеться, дак добре. Оце ж увечері прийдеш із роботи і дві миски дадуть – вранішнє, вважай, обід і вечеря.

А ви не обідали, увечері їли?

Не обідали, увечері... і чаю дадуть. Так що ж ми... А буханку хліба давали на три дні... Хоч за день із’їш, хоч на тому тижні. Буханка хліба невеличка така...

То ви того дня з’їдали, коли давали?

Ну таке ж було... А вже у другому вже лагері трошки легше було. В Деттінгені трошки легше стало. Ну та нічого. Ми не розкішні бу-

ли. Хто розкішний був дома... так важко тому було жити. А ми люде не розкішні... Нас грабували всю дорогу.

Як назад їхали?

Ні дома.

А... ну дома, а як же. Ці прийшли пограбували, другі прийшли, пограбували, потім ще і в колгосп загнали...

Та ще ж поки у колгосп не пішли, до нас прийшли і забрали: і клуню, і корову, і коня, а разом і воза, хліва розкрили, скриню забрали – все забрали, що було в хаті. Тільки хата осталася.

Це німці?

Ні (обурено) це – наші, совецькі. Це до колгоспу... Пройшли жизнь, то ми не розкішні були, дак нам не так тяжко було... А хто в розкоші жив, тому дуже було це важко все це переживати. Ми звикли: смачне, несмачне – все з'їли. Ото дали мені оті дві миски, я з'їла, а тоді ще й добавки попросила і поїла, і наче й відчуття немає, що я його поїла. Наче отощав організм.

А які були бараки... Ви жили в своєму окремому таборі, чи у загальному?

Оце тамочки, де ми в Олендорфі жили, так у нас чи двадцять бараків було, чи скільки? Там же ж і їдальня, і кухня і прачечна – все чисто було. Великі сильно бараки, ми в бараці жили, нас багато було.

А... то ви у великому таборі жили...

Великий, загороджений сіткою. Там наче горбок був... наче я його і зараз бачу... Туди так наче трамвайна лінія проходить, як ідеш із лагерьа, а тут наче стіна, горбок, а тутечки сітками обгороджено, табір ніби в яру був. Оце в Олендорфі так було. Ну той табір, казали, розбили, як ми поїхали.

Це ви в сорок третьому році, мабуть, поїхали.

В сорок третьому. Не знаю, в якому місяці. Це розбомбили той лагерь. Ми в сорок другому тоді поїхали з дому, дак ми восьмого червня з дому від'їжджали, а дев'ятого на поїзд грузились, а приїхали – не знаю, якого числа.

А девятого у Броварах на поїзд?

У Броварах ми були. Тоді на поїзд, я знаю, оце таке, наче сон пройшов.

А в Києві ви зупинялися?

Зупинялися, там же дали нам по буханці хліба, а яке місто – нічого я не пам'ятаю, оце таке наче сон. Ми так сиділи, товарняком вез-

ли, дак приказали щоб береглися, щоб не прибили пальці... Я стояла коло дверей, а мені кажуть, що бережіться, щоб двері не вдарили. Я руку тримаю, а воно мені як дало, та пучка півроку була синя. Я так жаліла... А воно ж двері похитнулися... і вдарили мене. Я так добре запам'ятала (сміється).

Ніхто не тікав з поїзда?

Мо, хто й тікав? Тікали в других лагерьх, казали. Дак у концлагер забрали, дак і сьогодні нема. Мій сусід, мого хрещеного батька син, казали, тікав. Це в другому лагері, то не вернувся. Нема. Казали, повбивали їх. Піймали й розстріляли. Не повертали таких хлопців. Вони грамотні хлопці були... А куди мені тікати? Куди я піду з хати... Оце брат отримав квартиру, та й каже: „Оце будеш їхати...” Я йому відповідаю: „ Ти мені не розкажуй. Привезеш, мені покажеш як там що, і я знатиму, що я там”. Я так не розумію ні пояснень, нічого... То я, як ми їхали додому, боялася, щоб мені не відстати, бо немає в мене розуміння, як добратися тоді до мого дому. А часто не вірять мені, що я не кмітлива.

А скільки вам років було?

Да двадцяти ще не було. Двадцять один, як повернулася додому... Та дай Бог, ми таке пережили... Дай Бог... вже нема коли й жити. Хто знає яка жизнь буде далі. Це ж ми разом у лагері були з однією. З дому їхали і додому... Як їхали додому... так нас із Польщі... Ні з Угорщини посадили на машини, дали нам квасолі, по чотири консерви на чотири душі, і гороху трошки, і по буханці хліба. Оце ми їхали, то там, то тут вкрадемо картоплі, зваримо, а квасоля так. А як її варити в дорозі? Та у мене миска була, а у тої Варки – чайник. Дак ото в чайнику та в мисці зваримо, і оце все, що давали їсти. Оце дорогою, поки приїхали. Тиждень їхали... чи більше, оце в дорозі були.

То ви з півдня їхали?

Ми їхали через Австрію... Нас забирали в якийсь лагер військовий, не знаю як той лагер називався, але пам'ятаю, що здоровий був, німецький.

Вас звільнили американці чи наші?

Американці.

А потім передали нашим.

А тоді тамечки в лагері було, я не знаю як воно називається... Бог його знає, як воно називається. А тоді їхали ми через Австрію. Там річку якусь, переїздили, не знаю яку... Вночі це ми переїжджали. У Ав-

стрії ми прожили тиждень, там концлагер був. Ми там побули. А тоді нас перевезли до Угорщини... Як ми там ніч прожили – побиті вікна, двері... У хатах жили. А тоді нас у другий лагер... Думали, чи нас додому повезуть? Тиждень пожили, дали підводи, щоб везти. Коли вони в другий лагер нас перевезли, там знову місяць просовалися. Теж розбиті будинки... А коли їхали у Львів, у Польщі ми тиждень пожили в селі Підгірці. А тоді на поїзд нас погрузили і дали чоловіка – начальника по області. То ми вже так їхали, що я боялася, щоб ніде не відстати. А тоді розбиті такі поїзди були. Платформи побиті – там дірки, там дірки, ми по кутках їхали... Оце таке замічу. Приїхали тоді в Київ, стрілися зі своїми (плаче)... побачилися.

То ваші батьки вас зустрічали?

Та ні, товаришки, сусідки (посміхається крізь сльози), були на базарі. А ми приїхали на станцію в Київ, коли приїхали вони з базару чи на ніч їздили, і зустрілися. А тоді стали їхати далі, так і батька стріла, батько був на базарі тут на станції йшов. Ой... не можна й уявити...

Я уявляю, п'ять років... ні чотири вас не було вдома.

Та нема чотирьох, ну таке пережити. Дякую Богу ще й за це...

А ви не пам'ятаєте, якісь пісні співали, віршики складали там, у таборі?

Ні, а от хотіли поставити „Наталку-Полтавку” у Деттінгені. А так я взагалі нікуди не ходила. Воно може хто з дівчат і ходив куди, а я така малограмотна і тупа на всьому, нікуди з лагера не ходила. Коли пойду там через паркан перелізу да куплю яблук у німця. Табір невеличкий. Куплю яблук на дві марки чи скільки тамечки.

А вас скільки жило у таборі? Оце всі, що робили на заводі, всі жили в цьому таборі?

Вісім душ чи скільки, я не знаю, переїхало сюди. Там нас душ двадцять п'ять було, що розподілили по різних тих заводах чи місцях. А тутечки мало нас було. Ми вже так, я ж кажу ото піду... В неділю пускали по лісу ходити, у сад. Їж скільки хочеш, збирай яблука, але в кишеню не бери. Так нащо брати, я собі на два рублі куплю, гроші дадуть там чотирнадцять рублів... А де ж я їх подіну? Куплю яблук, з мене вистачить, я не ходила красти й нічого, а купила.

Це ви на півдні Німеччини були, раз через Австрію їхали?

Деттінген я не знаю, чи південь, чи північ, область Штутгарт.

А Штутгарт, зрозуміло. Ви були біля кордону з Францією.

Я не розумію, куди воно, що тут. Я думала оце тільки кругом хати обійди – це вже й світу кінець. Коли це ж як ото читаю все в біблії, да скільки світу, скільки всього, не можу й уявити. Кажу, скільки народу пройшло. Скільки років пройшло, я не можу уявити, як життя проходить. Отак.

А німці як до вас ставилися? Оці майстри?

Майстерна оця мати ... Мати, як це я її, була як мати (посміхається). Була майстерша, Анна Сік її звали. Ну її вже немає на світі. Як рідна мати була. Вона старалася нам... Кожний день, оце обідає, хоч по скільки... нас було п'ять красилівських і ще дві душі з Миколаївської області, і всім по отакому шматочку, хоч потрошки, а всім дати. А на Різдво вона забрала нас пригостити, п'ять дівчат красилівських. На саме Різдво приїхала до нас у лагер, забрала нас, і ми обідали у неї. Дочка її фотографувала, не знаю которі карточки (показує фото), де я їх притулила. Такі малесенькі карточки і майстерша на них була.

Оці?

Ага оце, оце. Оце майстерша. А де ж ті карточки, я ще одну вислала... Ось вони, ідіть подивіться. (Показує фото, які висять у вітальні, упаковані у великій рамі, разом з родинними фотографіями). Ото майстерша, ото майстершина дочка фотографувала нас. Оце таке.

ФЕДУРУК НАДІЯ ОЛЕКСІЇВНА

1917 р.н., м. Київ. Проживає в м. Києві. Освіта – неповна середня.

1942 – 1945 рр. – примусово працювала в сільському господарстві Німеччини.

Запис інтерв'ю* 10 вересня 2002 року, м. Київ.

Розпочинає розповідь з епізоду поховання в'язнів концтабору, яке відбулося навесні 1945 року після приходу американських військ.

І от він, слухайте, що. І він поїхав. (військовополонений, з яким разом працювала у господарстві. Поїхав на станцію, перевірити чутки про розстріли в'язнів концтабору.) Нема, нема, уже темно, уже десь бомблять, наше містечко не бомбили. І близько біля наших містечок не бомбили. А я, значить, жду його, жду. Вже темно. Думаю, ну що ж таке, так довго немає. Коли він приїжджає. Кажу: “Міша, що таке?” А, Надя, та Надя. І не сказав мені. А потім каже: “Хто міг, піднятися на підводи, їх вивозили німці. А той, хто не міг, у нас же на станції й розстрілювали”. І там повно їх розстріляних було. Ну, оце сказав. А потім днями вже американці, приказали цих концлагерських похоронити. Ну хто міг, наче, в силі був, той тікав з поїзда. Во. А хто не міг, не тікав. Во. Ну і значить, коли вже американці приказали нам... Не нам, а сказали похоронити їх, закопати, дуже багато. Дак оці хлопці наші, полонені. Ну і полонені і поляки, і серби, всякі були ув'язнені. Вони не знали, що було, й закопали тут же на станції їх. І коли ми про все це дізналися, ми стали просити у хазяїнів цвіти. Чи можна порвать. Коли хлопців хоронили, а в нас там і Західна [Україна] була і руські, і поляки, всякі були в нашому містечку. І ми йшли така процесія... і попереду чотири концлагерських, которі збереглися (плаче). Вони четверо йшли в тій формі, сірій такій...

Полосаті в них були?

Полосаті, і беретки такі в їх. І вони, значить, і ми там стояли, і вони промову сказали свою, як їх вішали, як один три рази зривався.

* На прохання респондента текст транскрипції інтерв'ю зазнав редакторських виправлень.

Ну ми там побули. А потім, нам дозволили оці американці посадити квіти. Так посіяли, де їх похоронили... А в лісі в нас сиділо двоє, так хлопці кажуть... Хтось із наших хлопців, по ягоди у ліс ходив, прийшли та кажуть: “Надю, а там два сидять такі у лісі”. Ну, я кажу, піду подивлюся. Пішла. Боже мій! Сидить роздерте оце во отако-во. Кров на ньому, порвате все. Два їх сидить. Ну я їй стала питати. Кажу, то ви в концлагері оце ж... Кажу, як ви попали туди чи що? А один і каже: „Та ми оце в сорок першому році, коли спочатку добровільно брали в Германію, тих, хто хотів їхати. А, поїду добровільно. Той поїхав”. Каже: “Ми добровільно”. Так оце по добровольству попали спочатку, й оце так над ними оце познущалися. Вони самі з Фастова. То хазяйка прийшла, дала їсти. Приходить і каже: “Ой Боже!” – взялася за голову. Ну вона така була, що не скаже, нічого. Я кажу їм: „Тікайте звідси, бо буде облава, вас знайдуть. Бо заховати ніде було. Отак ми побули.

Розкажіть, будь ласка, про себе, про своїх батьків.

Я кажу, Боже, оце якусь таку книжку скласти, з початку і до кінця про те що я пережила, що бачила...

А народилася я тут у Києві. І жили ми в Києві.

Як батьків звали?

Батько Олексій, я Олексіївна. Маму Маруся, Марія Федорівна. Вже батька, звичайно, не було. Він в дев’ятнадцятому році помер. Народився ще брат мій. А в дев’ятнадцятому він помер.

То ви сімнадцятого року народження?

Я сімнадцятого. Народилася отут на Печерську, 14 жовтня, на Покрову. Я празднична.

Значить повинні бути щасливою, раз на Покрову.

А ви знаєте, я й щаслива. Я не нарікаю на вік на все це. У мене характер такий, що. От ми залишилися одні. Мамі треба йти на роботу, дід і баба померли також у 19-му році від тифу на одному тижні померли обоє. Мама залишилася з нами двома одна. І залишився в неї братік, дядя Федя, сім років. Тьоті Олі 16 років. Вона влаштувала тьотю Олю домробітницею. Дядю Федю віддала одному дядьку в село. І той дядько взяв його в сім років, каже, я його вигожую, і він буде мені як робітник. І він виріс, і у нього, ну... волами їздив. А мама тут нас із Мішою... Я не знаю, чи це вона правду казала, чи ні. Взяла повела нас на Рейтарську. Коло Рейтарської і Володимирська, там були присутственніє места. Каже: „Надя, ти тут посидь, а я зараз”. І пішла. Це я добре пам’ятаю, мені шість рочків було, а Міші чотири. Я отак дивилася

й сиділа. Тоді бачу, що мами нема, то я стала плакати. Коли до мене приходить дядько якийсь. Так присів. А я мала ще ростом, здається, що зовсім мала. То він присів отак коло мене: “Дівчинка, чого ти плачеш?” А я кажу: „ Мама нас покинула”. Він встав і пішов у двері. Коли другий дядя підходить та й питає: “Дівочка, чого ти плачеш”. Кажу: “Мама нас покинула. І нема”. Бачу він пішов до міліціонера. Міліціонер на посту стоїть. Тоді не така міліція, як зараз. То золота людина була. Він кидає той пост. Бере... Отакий день був сонячний, я добре пам’ятаю. В білій формі він був. Підходить. Бере Мішу на руки. Мене за ручку. “Ходім, маму будем шукать”. Ну і я така довольная, бо дядя взяв нас і пішов маму шукать. Він нас повів на другий поверх і посадив у коридорі. “Отут сидіть тихенько. Зараз ми маму знайдемо”. Там була така кімната і там віконце таке якесь. Він голову туди сунув. Я думаю, що це дядько туди голову суне, у нас там мама? Коли він голову вже вийняв і папірець держить. Держить папірець і каже: “О, а тепер ми маму найшли і підем до мами”. А я довольна. Він мене знову за ручку, а Мішу на руки. Зійшли ми вниз, він взяв бричку. Тоді брички були. Це 23-й рік. Він взяв нас і привіз на Терещенську, 3. Там був дитячий будинок. Уже коли мене привели у 23-му там уже були діти. Там він поговорив. Потім вийшли тьоті в білих халатах, видно то лікарі і халати в них були. Почекали. Вони обдивилися, все. І, значить, обстригли, покупали, переодягли. Прибіг хлопчик: “Пішли в м’яча грать”. Хлопчик... М’яч... І я побігла і за Мішу забула. Міші в тому будинку не стало...

Можливо, його перевели туди, де були менші?

Його де менші були? Я не знаю. І я вже навіть і не звертала уваги. Ми гулялися. А потім якоесь так. Все нас вчили. То хлібчик носить по одному. Привчали. Привозили хліб тоді у будках. Ну і ми вийшли, та й у чергу стали. Нам по хлібчику дають, ми носим. Коли я бачу, що якийсь дядько дивиться на мене. Ну а я, як дика, була. Раз обернулася і тікати. Утікла у парадне і за двері заховалася. Ну а він дивиться. Я знову заховалася. Він тоді бачу йде. Я тоді вийшла і дивлюся. Куди ж я буду тікати вже. Коли він підходить і сідає коло мене. Питає: “Ти хочеш до мами”. Кажу: “Хочу”. Він каже: “От сьогодні буде мама... в тебе”. Взяв мене за ручку повів мене хліб носити. Я пішла хліб носити. Уже така задоволена, що я маму побачу. Ну тоді вже поносили ми, сіли обідати, коли... А мені дали прізвище Куклінська.

Тому що ви як лялька були?

Ну вони ж не знали мого прізвища, нічого, знаєте як на вулиці. Дак він: “Ану, Куклінська, а вийди, подивися, чи не твоя мама прийшла?” Коли я вихожу, а там коридор такий здоровий. Кажу: “Вона”. Мама й тьотя двоюрідна, тьотя Фрося. Я до неї, вона взяла мене на руки. Я плачу. Я кажу: “Мама, а Міша? Міши нема”. А вона каже: “Я його не найду”. Так його ми й не знайшли. Ну так, значить, вона вже стала уходить... Вона нічого не принесла. Ні гостинця. Нічого не принесла... мені. Я стала плакати, що вона йде. А дівчатка кажуть: “Посиди, мама прийде”. Вона каже: “Не плач, я зараз буду”. Вона прийшла дізнатися, чи я чи ні. ...А то був мамин троюрідний брат, дядя Сірожа.

Він вас просто випадково побачив...

Та ну знаєте, рідня. Він мене й малу бачив, я ж бігала, до шести років була дома. Він мене впізнав. Так він пішов ото мамі сказав. Дак мама пішла принесла тоді гостинців. Половину упаковки вона мені дала, а то виховательці дала, а та заховала. Так вихователька ховає, а потім усім діткам роздає, чи бублики, чи пряники чи печиво. Що ж я буду їсти, а ті будуть дивитися? Так мама завжди ото прийде й принесе. (...) Потім мене переправили на Львівську 12, 12 номер, верхні два поверхи ми занімали. На Львівській.

Це ви вже в школу ходили?

Ще майже ні. Ото ми вже побули там, на Львівській. Після Львівської нас відправляють на Дехтярівську, де тюрма, Ленінський городок був, ... вони нас ото відправили в Ленінський городок... Я була в 3-му, 9-му колективі, 12-му колективі. А потім уже, видно, знали, що буде може голод, дак наш колектив, 12-й відправили в Гадяч. Де нас уже... так вчили, у спальні прибирати, коєчку застелити. Як негарно, то перестеляли. То то, то туалет мили... А потім, коли в Гадяч перейшли, нам дали таке як поле...

Свій город?

Ми ж уже зросленькі стали, по 12 років, 11 років, старшенькі мене були... І нас уже ті бабки, которі Гадяцькі, нас учили, то садить... Вони ж оце садять і ми ж із ними разом. І ми так вчилися. І як тільки оце горох влітку почнеться... Він до дванадцяти не лущитья. То нас рано розбудять: „Ану вставайте, горох збирати”. Ми як починаємо так швидко, швидко збирати горох, щоб він не полущився. Так нас учили, вивчилися. І я там одбула. Потім якраз 33-й рік. І мені вже 16 років. А в 16 отпраляють мене і хлопців до батьків, значить, додому.

А я ж не зала, що вже голод. Ми раненько приїхали поїздом. Коли я йду, дивлюся, черги. [...] Прийшла раненько до дверей, і думаю чи стукати, чи не стукати. А мама вже й тьотя Оля вставали по хліб. Вони черги займали з вечора і записувалися тоді.

Кажуть, що тільки в селі був голод, а виходить, що в місті теж хліба не купиш?

Та! А як же! Ми стояли... ось я вам розкажу. Так мама як глянула, що я, як відкрила двері. Ой Боже! Як сплесне в долоні. Каже, в яку ж пору вона приїхала. А я надулася як дика, стою, та й думаю, що ж мені втікти назад, на вокзал? Собі поїхати у Гадяч? Мама каже: “Проходь, сідай”. Сіла. Тьотя Соня каже: “Закрий кімнату і нікому не відкривай, хто б тобі не стукав. А ми підем, хліба купим”. Вони зайняли чергу. Зараз люди дохнуть більше ніж тоді. Тоді в магазинах нічого не було. Я пам’ятаю брикети отакі були з малини. Як їси, такі смачні і коржикі були. Ну хліба діставали, діставали в черзі. Ну а потім і я стала з ними ставати. Дак мама візьме в одній продавщиці, під полу та до другої продавщиці. Все старалися. А я тільки буханочку хліба візьму. Вийшли – три буханки хліба. Що мама робила, мама продавала на Володимирському базарі. Буханочки дві продасть, а оці люди, которі мали золото, срібло, вони здавали у торгсін, і їм давали мукою, чимнебудь. То мама купить три стакани муки і затірку... картопельки, може в якоїсь бабки, якщо та винесе, і шматочок сала старого, затовчемо супчик – і то слава Богу. І ми так харчувалися.

А мама де працювала?

А тоді вона ніде не працювала. А взагалі вона ото працювала у Жовтневій лікарні санітаркою. Я ото хліб діставала. А потім у тридцять четвертому році... це мені ще тільки сімнадцятий рік був, до жовтня скільки було? Тут беруть на села людей. Тому що люди ж повмирали там. Посадити картоплю, то хтось там посадив, все. Вона вже отака виросла. Да треба ж полоть, обростає все. Нас евакуювали по селах. Маму евакуюють, а мама каже: “Куди я поїду, вона ж, каже, з дитбудинку, куди я її кину, що вона тут буде робити? Вона нічого не знає”. А домовладелка каже, що треба було б уже їхати в села, да помогти. А я кажу: “Я поїду”. Вона каже: “Що ти будеш робить?” Вона ж не знала, що у Гадячі... А я кажу: “Буду робить те, що й ти”... І так настирливо, 16 років, тільки сімнадцятий пішов. Поїхали ми в Кагарлик, село Гороховатка. Ми приїхали, не одні ми тільки, багато нас позабирали з дому людей усіх цих вранці. Приїхали... Нам, правда, супу дали

цього пшоняного та по куску хліба. Ми сіли, з'їли. Ну в бараках були. А потім ми почали робити. Уже по два рядки, знаєте як, колгоспне поле так дуже довге. Великі поля. Дак я поряд із мамою стану й полю.

Картоплю це ви пололи?

Так. Тому що ми ж довго вчилися. І ми самі знали, як тільки збираємо або моркву, або буряки, уже моркви під подушкою!.. Хай і в землі, дак ми понаховуєм. Ну я так полола, де не дополю, трохи мама поможе. І я отримувала на рівні із дорослими, бо я полола і все робила, так як всі. Мама каже: “А я думала, що ти не вмієш”. Да, – кажу, – мама, ну нас же вчили, кажу, все. Тоді ми отак от: принесуть бабки ряженку, там якийсь шматочок хліба, або й перепічку якусь спече, принесе, то ми купимо з мамою, докупимо до обіду... І ми добули з самого початку до самого кінця, доки не закінчили все. Мама навчила мене перевесла в'язати, як ото жито збирали. Вона замотає мені ножки, щоб по стерні не колола.

У вас взуття не було теж, чи ви берегли?

Не було, я боса ото, мама тряпками й пообмотує мені. У взутті важко. А тоді майже босі. Ото й пололи все. Мама мені замотає ноги, щоб стерня не колола, і я так в'язала перевесла... і снопи – все. І ми закінчили все. Там нам поплатили. Ми вже приїхали у Київ на осінь. Поїхали мало не весною, приїхали восени, доки ми не закінчили. Приїхали. О... Уже комерційний хліб був без черги. Тільки дорожче. Дорожче, але був. І коли оце починають по радіо, я кажу, не чіпайте ви тридцять третього, вони ж не чують. Я кажу, не чіпайте ви тридцять третій. Чіпайте оце. Тут он повно, а людина не може взяти. Або візьме оце трошки. Тут оце, Віточка (квартирантка) купила ковбаси. Каже: „Бабушка, візьміть трошки ковбаски”. Я взяла, а воно одна ропа, її не можна їсти. Так я кажу, не чіпайте тридцять третій. А скільки зараз, кажу, вмирають, скільки зараз по смітниках лазять. Дак цього не бачать. А тільки чіпають далекий тридцять третій рік... Мені було шістнадцять і то я вийшла, збереглася, мені легше було чим оце зараз...

Вам тоді було шістнадцять...

Ні, ну взагалі...

А потім, як ви на роботу влаштувалися?

Я скажу. У мене була довідка з дитячого будинку. Мене домо-владелка не хотіла заявлять. Вона фольксдойче була і не хотіла заявлять. Ніяк. Дак я ото, як тільки вечір, я вийду десь в кушах, сяду й сижу, щоб маму тільки міліція не штрафувала... Потім, коли перейшов

уже уряд Харківський сюди, а в мене довідка, і мене застали. Застали мене, що я не заявлена. А мама й розказує, що ось вона приїхала з дитячого будинку, ось у неї й довідка – усе. Куди ж вона піде. Дак начальник: “Немедленно заявить”. І мене заявили.

Вас записали в цю книгу домоуправління, і дали Вам паспорт?

Ні... ще паспорта не давали... Потім тьотя Оля влаштувала мене до тьоті Соні Шиндлер. Тоді патент мали і мали право мати свою перукарню. І дядя Іллюша і тьотя Соня, вони держали перукарню у 80-му номері, якраз на розі. Тьотю Олю вони знали. Я там і подмітала, і серветки прала, і самоварчик... Тьотя Соня мене страшно любила, вони вважали мене за дочку. Ну і була так, а потім, коли підійшло, уже мені паспорт... дали. Визвали мене в районне відділення і дали мені паспорт. І я стала скрізь робить...

Як ви зі своїм чоловіком познайомились?

А з чоловіком... (сміється) Я скажу. Я коли працювала вже в аптеці санітаркою... Аптека була на розі Маріїнської і Червоноармійської, і я туди прийшла працювати санітаркою. Мені все доручали робити і завідуючий, і заступник, і оці асистенти там же, оці євреї. І от як тільки хто потрапить під трамвай чи що там, чи під машину, заводять – „Надя, подивися”. Я завожу в підсобку, садовлю й дивлюся. Чи можна ногу перев’язать, чи не можна ногу перев’язать. Я весь час то товар приймала, доручали мені... Ну а потім уже, коли поробила я, прихожу якось додому, коли сидять у нас два знайомих. Дядя Антон, то він давно вже нам знайомий був, і прийшов з ним один парубок, оцей, що став мені першим чоловіком, котрий помер на війні. Прийшов з ним. Тоді теж патенти були. Він мав свій виїзд, свого коня, свою площадку. Ну він прийшов, значить, а тут я захожу з роботи. Ну а тоді глянув, та й каже: “Деся я її вже бачив”.

А як чоловіка вашого звали?

Степан. Степан Трохимович. Федорук його прізвище було. “Деся я її бачив”. А я кажу: “А де ж ви могли мене бачити?” А я тоді така серйозна була. А він каже: “Чи не в аптеці?” А я кажу: “В аптеці”. „От я туди заходив і я бачив”. „Ну – кажу я, – і добре”. Ми сиділи, розмовляли там. Дядя Антон пішов. Він (Степан) мені пише, що у нього вдома і корова і все є. У матері. Він сам з Козятина, козятинський він, село Сестринівка. А я йому: „А в мене оце, що бачиш...” І так ми з ним розмовляли. Коли він збирався йти вже, і назначив мені побачення

на другий день, у кіно. „Добре, підемо в кіно”. А я, як дика. Я взагалі з хлопцями не гуляла й не бігала. На танці як піду, потанцюю і вже дома. У нас був, може, знаєте, оце де геологорозвідувальний технікум нагорі, на Анрі Барбюса, Прозоровська колишня. А я на Предславинській жила. Ну побіжу, потанцюю і бігом назад.

А які танці були, під що ви танцювали?

Полічку, краковяк, вальс я не любила, танго я любила. Оці танці ми танцювали.

А грав хто? Жива музика була чи патефон?

Ні... (сміється) Військові на гармошці й на бубоні. Ну і він, коли йшов увечері додому, оце й же чоловік мій, которий мав бути. Він був уже чоловіком тоді. І він таке мені сказав, що я, як дикая, як глянула на нього і кажу: „От Бог, а от порог, і більше щоб твоєї ноги тут не було”. Закрий, кажу, двері. А я в другій кімнаті була, а мама і тьотя Оля в першій кімнаті. Ну, він так сказав мені, як до дівчат пристають. Ну, він не приставав, а просто попросив. А я йому відповіла гарно. І більше, щоб, кажу, ноги твоєї не було. І він пішов. Пішов. Не було три дні. Я думаю: „О, от добре. І в кіно не пішли. От добре, що не прийде”. Коли прихожу з роботи. Еге! Стіл такий накритий, все приготовлене, ого! А я так зайшла, глянула, і пішла в свою кімнату. Сіла і сижу. Сижу. Хто до мене не підходе: „Надя пішли за стіл”. А я кажу, що не піду. А вони ж не знають чого. Я кажу: „Не піду! Не піду!” Коли він іде. А я так одвернулася. „Пішли”. Я пішла за стіл з нагнутою головою. Уже мені було 21, 22-й рік, з нагнутою головою сіла й сижу!... А він мені отакий пакет цукерок приніс. Шоколадних! Це мабуть, він уже готувався, щоб мене взяти. І я так сіла коло нього на кутку. А вони, ну візьми щонебудь поїж. Я так: “Я не хочу”. І так як дика (сміється). І ми таки розписалися. Він таки мене взяв. А що він сказав. Як би ти, каже, тоді далася, значить ти всім так годиш. А я кажу: “Я не дурна така”. Йому стала казати (сміється). І ми прожили... Це потім ми перейшли од мами на Червоноармійську, 138. Він узяв сарай і зробив кімнатки. А я була у свекрухи на свята, на жовтневі. Коли він пише листа: “Надя приїжджай кімнати обмазувати”. Які кімнати обмазувати? Ми ж у мами живемо? Вони мені всього наготували. Вони дуже гарно жили...

Оце ж у нього в Києві був свій кінь і підвода, він возив людей?

Да.

То це ж вважалося багатий?

Да. Виїзд... і свинка була в нас. Мені було двадцять один, двадцять другий рік, коли він узяв, я все вміла.

Як ви пам'ятаєте початок війни? Як вашого чоловіка забрали на фронт?

Я скажу. Ми жили на Червоноармійській. Він здоровий був. Коли якось ранком, я виходжу на вулицю, значить, у двір. Це утречко було. І я чую, щось кажуть: „Війна, війна”. Яка війна? Заходжу в кімнату, та й кажу: “Стьопа, ти знаєш, щось кажуть, що війна, чи то буде війна?”. Коли викликають Оліного чоловіка, а він із комскладу. Жили у дворі в нас. Його у військкомат викликали скоро ранком. І пішли. І я, значить, кажу: “Щось горить у Жулянах”. А то вже бомбили. А то є пісня: “Київ бомбили, нам об’явили, що почалася війна”. Оце ті Жуляни й бомбили, той аеродром. Він тоді встає та й каже: “Надя, давай поїдемо на Сталінку по дрова на зиму заготовити, площадкою”. Ми поїхали собі, набрали дров, все. Доїжджаємо до рогу Тельмана...Червоноармійської, нам залишилося тільки у двір завернути. А тут, тривога, нікуди не рухайся, стій навіть там. Так ми стояли, доки тривога не пройшла. Потім оголосили, що почалася війна. Почалася війна. Почали ці повістки носити. І я носила ці повістки. І мого чоловіка стали брати. А він упав ниць і плаче. А я кажу: “Ну Стьопа, чого ти, ну це ж таке діло...”. А він каже: „Не будеш ти мене чекати”. Я кажу: „Буду, який би ти, кажу, не прийшов, я буду чекати”. І я чекала. Його забрали. Потім управдом прийшов. За мною погоня, погоня, погоня... В Германию.

Це в якому, в сорок другому ?

В сорок другому (сміється).

А німці як зайшли в Київ, пам'ятаєте?

Чого ж не пам'ятаю. Це якогось жовтня вони зайшли.

Це ви вже де робили, в лікарні?

Я вже ніде не робила. Бо в нас виїзд був, коли я за нього вийшла заміж. Він мене з аптеки забрав, сказав, що тільки підеш. Ну хазяйство в нас було. Коли його забрали, я осталася з тим хазяйством. Думаю, ну що його робить? Я взяла хлопців знайомих, з якими на біржі стояли, й кажу: „ Забери кожний собі”.

...Управдом узяв і мене із 138 номера переніс на Володимиро-Либідську, 9. Перевів. Та перенесли туди. Я приходжу, а я вже не там. Пішла я туди. А ми вже всі добре зналися тут.

А що у вас така вже гарна квартира була, що вас виселили?

Квартира там була дві кімнати. А він мене в таку коморку. Там Аня була. В неї Верочка була доця, 9 років. Ну я прийшла. Ми всі зналися. Сусіди. З Горького, дівчата, кажуть: „А чого він тебе переселив?” Кажу: „А я знаю?” Я прийшла – вже нема мене там. Щоб легше ловити йому було мене. Коли прихожу я туди, на Володимиро-Либідську, захожу. А Аня й каже: „Надя, був управдом, давав хлібні карточки. Але він тобі не дав. Він сказав, щоб ти прийшла до нього”. Я кажу, що в нас побачення. Пішла наступного дня, але я не сперечалася. Сперечайся, не сперечайся – нічого не буде. Я пішла до нього. Прийшла ранком, поздоровкалася, він сидів. І ця сиділа, перекладачка, котра може для німців – німець не зрозуміє, то вона скаже. Я тоді даю йому ці 20 копійок, бо 20 копійок коштувала карточка. Кажу: „Давайте мою карточку”. Він каже: „Доки ти не поїдеш в Германію, я тобі хліба не дам”. Я тоді як вспихнула, кажу: „Удався ти нею!”. Як відкрила двері, як хлопнула, мало шибки не повибивалися. А Саня там на коридорі: „Як же можна, він же поліцай прижене”. Я кажу: „Хай зве! Хай удавиться карточкою, він мені карточку не дає! І пішла собі.

Це було взимку?

Ні весною. Я тоді, значить, прийшла. Ти ж помімаєш, не дає карточки! Переселив мене сюди! От горе мені зробив (з іронією). Що я буду з ним сперечатися? Ну там була колонка, я там варила собі.

З чого вижили, от ви не робили так ?

А чоловік мені сказав, каже Надя, коли люди евакуювалися, я тобі не грошима буду брати, а харчами. Коли вивозили на станцію людей, коли евакуювалися. Так він мені і муки, і всього приніс. І так було у мене що-небудь на базарі продати. І я тоді, значить, уже там жила усе. Коли у прекрасний день, це було, по-моєму, 12 квітня, стук у двері по-маленьку. Я думала, що то хтось із хлопців моїх. Бо в нас молодь ховалася в тьоті Марусі, там на Тельмана. Тоді вона робила квіти і ходила на базар ото продавати. Як облава, то вона приходиться та нам каже. Один з хлопців каже: „Надю, покуриш ото чаю, в тебе буде серцебиття і тебе не заберуть”. Я кажу, я й курить не буду. Одним словом, він коли прийшов, було рано: годин п'ять початок шостого. Я думала, що то може хто з дівчат чи хлопців, відкриваю – а то він (управдом) з поліцаєм. З поліцаєм прийшов, ну, каже: „Собірайсь!”. Нікуди не дінешся. Я взяла чемоданчик, юпочки, платтячка, і пішла. Але люди бачили, коли він брав, уже не спали. І він мене привів на кут Червоноар-

мійської і Федорова. Там і зараз, може, я не знаю, давно вже не була, молочний магазин. Ми там завжди голосували. Він туди завів на третій поверх. Коли я туди зайшла, там уже повно молоді. Ну там, вважай, що ми молодь, мені тільки 23-й рік, а багато людей ще 24-х не було. Привів мене, я стала коло вікна й стою. Він щось підійшов до столу, щось поговорив, і пішов. Втекти – ніяк, бо внизу охорона. У чотири години дня, чи в п'ятому часу... таке сонечко.

Оце ви цілий день там сиділи?

Це не тільки я, це ж збирали, що ж мене одну будуть відсилати. Одну привели та й отвели? Нас збирали у чотири години, чи в п'ятому часу построїли – і на Львівську, 24. Там військкомат близько. Як завели, а там людей! Во. Повно вже було. Звідти не вийдеш, уже охорона. Там і медогляд проходили. Тоді ранком, це 13 квітня було, добре запам'ятала, 13 квітня... вивели... нас ранком рано вишикували, дуже багато, і хлопці і дівчата, все молодь. По Воровського, як знаєте, униз і на вокзал. „Ану песні пойте!” Це німці. Так хлопці почали, гарно знали, ну там і дівчата, яку пісню знали, ідуть строем і співають. А що вже робить. Людей повно дивилося, як нас уже гнали. А кругом німці – не втечеш. Привели нас на вокзал. Не завели в середину, а завели на територію. Ми коло вокзалу потупцялися. Нам винесли папірці жовті, дали в руки. Стоїмо. Коли після цих папірців, це видно підігнали товарняк для коней, для корів, во. І нас на територію, трап постелили і по трапу ми йшли у вагони. І вони нам давали по буханці хліба, такій довгенькій, і кільцю ковбаси, коли ми йшли по трапу. Загнали. Закрили як скот. Во. І далі. І коли став відходити вже цей поїзд... я дивлюся у вікно вагона – костьол... Я думаю: „О, мене відвозять, а мама й не знає, що я вже поїхала”...

[...] Гнали... Коли вечір, темно було, чую перекличка в їх, у цих, залізничників. А він каже: „Козятин”. А я думаю: „Ой Боженько! Та це ж моя свекруха тут”. А ми ж закриті. А потім постояли ще. А потім знову нас... Скрізь була дезинфекція нам. Німці, мужчини проводили. Дивилися в голови, в кого воші – стригли. Оці всі в дезинфекції були. І ми потім, нас везли... Привезли нас в Польщу.

В Перемишль?

А я не знаю. Нам не казали. Хіба нам казали. Привезли нас туди, згрузили нас тут. Ми сиділи. Підходили, правда, й полячки до нас, бідненькі, голодні... Хотіли годинничок помінати. Ну, словом, ми сиділи там до вечора. Увечері нам дали вже по круглій буханці хліба, колбас-

ки дали. Во... І подігнали вже по вузькоколейці вагони, настоящі німецькі, і нас посадили туди...

Це вже були пасажирські вагони?

Так, пасажирські. Ми туди зайшли і це цілу ніч ми їхали в Германію. Приїхали ми в Магдебург. Приїхали ми туди, попід землею, підземним ходом вийшли... Ну музика така, як у нас на параді ото. Військові грають. Духова. А я кажу: „Клавка, а кажуть сумно, коли бачиш, як нас зустрічають!” А дівчата кажуть: „Хоч не смійся, хіба це нас?” „Так а кого, тут же нема нікого!” І так шуткували. Потім нас повели у якийсь двір, ми зайшли й ворота закрилися, щоб ніхто не вийшов. Сіли. Нам дали супу. Перловий суп, добре запам'ятала (сміється), ще й по шматочку м'яса. А я перловку люблю та й кажу: „Ой який же добрий суп!” Ну на землі ми всі сиділи. Поїли, потім нас у баню знову повели. Покупали і пустили нас тільки у приміщення там. Приміщення здорове було. Хто його зна, що там. Воно здорове було приміщення, не житлове, а видно, для навчання. Нас туди, і ми там переночували

Тобто не ліжок, не стільців...

Ні, ні. Так лягай і лежи. Нічого, де там ліжка! Нам дадуть? І ми переспали, коли хазяїни стали приходити, брати на заводи, на фабрики. Вибирати.

Да, а ви ж мала, то...

Ні, взяли мене. Взяли, тільки одна дівчина, коли строй великий був, підбігає до мене: „Давай поміняємося, бо мене не взяли на завод, а моя подружка йде на завод, а я залишаюся тут”. А я кажу: „Ну ставай, мені все одно”. Вона стала і пішла на завод. Нас купка чимала осталася. Нас посадили у вагон і у район Гардіган привезли. Це вже на поля. Привели теж у приміщення таке, як нібито їдальню. Ми туди зайшли. Переночували. Стіл, міліція сиділа, обов'язково, щоб не повтікали. Папірці якісь були у їх там... Сиділи. Коли ранком стали хазяїни приходити. Брала собі робочу силу. Платили 25 марок.

Це за вас ще багато заплатили. Я знаю що пізніше менше платили.

Вони, видно, визначали вже зараня. Кожна хазяйка, скільки їй треба було, вона брала. Я сиділа, тоді Льоня-поляк сидів, два поляки сиділо і ще один поляк, словом, їх четверо було хлопців, я і Маруся ще київська. Сиділи і розмовляли, сміємось там... Коли приходе. А вже мало залишилося нас. Коли приходе такий в окулярах, зайшов, поди-

вився. Підійшов до столу щось там... Підійшов до нас і нас усіх забрав: і хлопців, і мене, і Машу взяв. Повів нас у кафе при вокзалі, дав нам бутерброди. Видно, хазяйка дала. У них хліб не круглий, а довгенький, і два пакуночки було намазаних смальцем, а то не намазані. Так ті, що смальцем, Марусі один дав і мені, а хлопцям – ті, що не намазані. Взяв кофе... Ну кофе у них не солодке. Дак ще кофе взяв. Ми поїли. А він каже: „Скоро, скоро, шнель, шнель!”, бо вже поїзд підходить, щоб їхати у містечко. Тоді ми сіли на поїзд, під’їхали. Ідем туди до містечка. Коли Льоня оглядається на мене і посміхається. Я кажу: „Що тобі так весело, чого либишся” – до нього. А він питається: „Ти все вмієш робить?” Кажу: „Ого! Хай тіки попробує, я все зроблю!” Льоня знову повернувся, всміхнувся. Во... пішли ми. Коли одна хазяйка підійшла. Він отдав Льоню. І це на тій вулиці, де й ми жили.

А містечко як називалося?

От я не запам’ятала. Мама, звичайно, писала два рази листа, а я не запам’ятала містечко. Вулиця точно називалася Розенберга, 29.

Біля Магдебурга, десь там?

Так. Ну й ми значить, пішли, пішли. Він дядьку отдав одного, це значить хазяйчиному дядьку, його жінки дядько собі забрав того хлопця. Тоді Марусю отдав поряд до хазяйки. Все. Я залишилася з двома хлопцями. Вони ще молоденькі були. Ідемо, ідемо... по вулиці. А я кажу: “Скільки він буде вести по вулиці? Ідем, ідем. До кого він нас веде?” А потім думаю, це, мабуть, до себе мене візьме. Дійшли до його, значить, дому. Ми зайшли у його двір. А корова як зареве. Я кажу: „Ой Боженьки! Я все вмію робить, а корову не вмію доїть. Бо ніхто ж не вчив”. Завели нас у їдальню, ми сіли так, я зразу залізла за стіл і сижу. А вони так, ті два хлопчики, сидять. Прийшла така одна здорова хазяйка і сестра зайшла. І вона мене спитала: „Кальт?” Я кажу: „Так”. “В Росії холодно?”

А... ви тепло одягнені були?

Ми не тепло були одягнуті. Вона просто спросила. Ну і, значить, вона мені занесла знову з повідлом шматочок хліба і зі смальцем. І вони вийшли. Я взяла цей, що з повідлом, то з кофе з’їла, а цей, що зі смальцем, переділила і дала цим хлопчикам. Викликали хазяйку з другого містечка. Там містечко від містечка недалеко, ми навіть самі потім бігали. Так подзвонили по телефону і хазяйка приїхала і забрала тих хлопців. Осталася я, значить, у їх. Я поїла. Хазяйка тоді мені показує, відкрила двері на верх – іди туди наверх, у спальню, значить. Піш-

ла по трапу. Прихожу – там ліжко дерев'яне. На перині спиш і периною вкриваєшся. Не підодіяльники, як у нас, а напірниці й застібаються на гудзики. Така підлога жовта була в квітках, гарна така. Це моя кімната. Я лягла заснула, захотіла в туалет, вийшла. Ну це столова, я знаю. А там? Відкрила, а там зала. Така... піаніно стоїть. Стіл стояв, диванчик стояв. Затишно. У їх не наліплено так. Закрила двері. Тоді пішла – там кухня. Вона видно почула, що я хожу і вийшла. І мене повела, а туалет був на дворі. Я коли вийшла, дак наші полонені вже приїхали з поля.

А в них крім вас, ще й наші полонені працювали?

Три зо мною полонених робили. Міша Ходоров, він з Куйбишева, Петя із Саратова, а Павлік з Ленінграда.

То ви в такій інтелігентній компанії були?

(Сміється) Вона мене розлучила з ними у їдальні. Їх посадила у конюшні, там кімната була, а мене тут. Вона думала, що вони руські, а я українка. Потім я їй кажу, це ж одне, що Мішка, що я це ж одно. Во... я все кажу, розумію. Дак вона потім уже нас пустила в їдальню. Ну і потім я, знову пішла спати, лягла. Вона приходе, будить мене вечеряти. Я кажу, що ні. Вона пішла. Я заснула до ранку. Уже корів хлопці подоїли (сміється). Я тільки встала. Встала й кажу: „О, а я запізнилася”. А нам **передбачалося** три дні відпочинку.

Вперше чую.

Так, три дні відпочинку. Ну я не відпочивала. Вона тоді, як хлопці поїхали на поле, а вона мене в город направила. Там треба було покопати пирій під парканом. Я стала копати, такі купи коріння понаривала. І так гарно покопала. Коли їде полонений один, Ваня: „Да, ти не старайся дуже”. А що я старатися буду, я сама знаю, що мені робити. Я не старалася, це мені ще довго, щоб старатися. Ну і так я робила. А стара щось у городі зі своєю старшою дочкою садила. А тут кричить хазяйка “Ессен!” А це я добре знаю, що це таке. І біжу (сміється). А там такий паркан і на паркані кішка сиділа, а там такі граблі стояли. То я за ті граблі і кішку спустила з паркана. Боже, що я почула вслід від старої і “доннер веттер” і “швайне райне”... (сміється). Я думаю, лайся, я не знаю що це ти говориш.

Дак а за що? Що кішку спустили?

Ага. Я пішла, поїла і знову на город. Так і осталася. А потім якось хлопці сіли зі мною, тітан здоровий картоплі варили, свиней багато, корови, хазяйство.

Скільки корів було ?

Я не пам'ятаю.

Ну не дві?

Що ви, одинадцять корів дойних, да молодняк!

А в сім'ї скільки жило?

Ну оце стара... їх шість душ.

Мати, син, хазяйка молода?

І старий, і Інгрід, дівочка шість год. Ох, та не любила нас. ...
Таке мале, і понімала.

Їх мабуть так учили?

Не знаю. Ну і ото ж ми. Да нас було оце троє і я четверта. А потім уже Олю прислали, вона тільки два роки там побула. Із Західної. Ідем якось із Надею, вона з Полтави, Надя... – ми товаришували, йдемо ззаду. А вона іде із своїми і розказує, що як наші да то да сьо. А я й кажу: „А тебе не з'їли?” Я така була. (сміється) Да як почала я їй давать. Набила. Кажу: „Закрий рота! І не чіпайте наших людей! Зрозуміла!. Бо ми вас тоже не любим!” Там і хазяйку я була одлупила, сама в поліцаю пішла сказала, що вона мене б'є. Він каже: „Прізвище”. Я сказала. Телефон там є. Він узяв трубку: „Твоя остробітниця...” Треба, щоб „ОСТ” гарно пришитий був, бо як одірветься, то він дасть добре. Хоч і на полі ти сидиш... все рівно з „ОСТом” треба й на полі. А як же. Скрізь. Де не ходиш. Дак він взяв трубку: “Твоя остработніца прийшла?” Вона там щось бурчала, бурчала там. Він каже, що, мовляв, не вона тебе, а ти її. Я кажу, що я не маю права її бить... Я рішалася на концлагер. Я й старого з свиньми закрила, її батька. Отака я була.

Це ви стару бабу побили?

Ні молоду. Свою хазяйку.

А за що?

Їй скільки тоді? Тридцять шість років було. А я скажу за що. Все йшло добре, вони мене любили. Оце вони виперуть Інгрід, ще Меліти не було, платтячка, все. Як у мене час був, ввечері ми закінчили все робити, я сама прийду, розложу, а що мені робить, поглажу гарненько, склала й пішла. Там, у неділю якось, сиділа й сиділа і пішла взяла воду, вікна помила у себе в їдальні. А вона мені тоді каже: “Надя, ти любиш вікна мить?” Кажу: „Ні”. Так вона мене завжди просила. (сміється). Так, значить, в них все було по-доброму. І вони мене почали брати у суботу, вже я проробила оце скільки? Другий рік був. І вони мене брали завжди у суботу в дві години, щоб я приїжджала прибирала

в кімнаті. А там підлога була – лінолеум. Я прийду – раз раз. Діло молоде ж. Помию, повитираю все, понатираю. І я їй кажу: „Ну я пішла футрувать* свиням”. Пішла футрую свиням – даю їсти свиням. Коли йде старий, да каже: „Не так”. А я кажу: „А як? Ельза, сказала так, хазяйка сказала так, а Ви кажете не так? А як?” До його приципилася. Та тоді раз кострулю зо зла. Поставила і пішла. Приходжу в кухню, він уже в кухні. Старий. Коли вона... Коли я кажу їй: „От ви сказали, якщо ми не зрозуміємо, ви нам поясните...” Тому, що старі інакше розмовляли ніж молоді. Інакшою німецькою. А вона розмовляла так, що ми розуміли. Я кажу, що так і так. Мовчать. Видно щось вони... якусь мову вели. І вона щось надута була. Може вони там щось говорили між собою. Я стояла, стояла, да думаю: „Ай, піду далі свиням давать їсти. Мовчать то й мовчать”. І прикрила двері. Тільки прикрила двері, а вона кричить „Гейн швайне футерн!”. Я откриваю... бо вона крикнула. Я кажу „Вас?”, до неї „Що?”. Вона біжить прожогом, вона хотіла мене за волосся вхопити. Волосся у мене дуже гарне. Вона завжди казала мені: „Надя, дай мені твоє волосся”.

Я й зараз бачу у вас волосся непогане, густе.

Так це вже не те. А тоді було темно-каштанове. І вона хотіла схопити мене за волосся... А я вже тоді була у ботінках таких, що на дерев'яній подошві, коли йдеш корів доїти, там же гній, то пантофельки щоб не замочити, взуваєш такі ботінки. Ну я тоді, значить, вона до мене, хотіла схопити, а я ж худа була, але як розізлишся, де й сили беруться. Як схоплю її до себе, а потім як двинула, да от себе, а потім як кинула її туди в кухню!.. Тільки двері раз – і замкнулися. Я давай стукати ботінками. „Виб'ю!” – кажу... (сміється). А сама плачу з нервів просто. А Петя йде мої корови доїти, бо він знає, що я коло свиней. Міша свої вже доє, Ваня доє. Петя взяв відро іде й сміється. „Я її, кажу, уб'ю, в концлагер пойду, но я її уб'ю”. Во... (сміється). І сама плакала. Плакала і побігла до поліцая. А поліцай мене знає. Я як їду, то він то листа попросить вкинути, то ще щось таке. Я приходжу до його заплакана, а він якогось хлопчика видно бив, сиділо на полу, бідне те дитя. Наший. От. Він того випустив, вийшов до мене, став питати. Я йому розказала. Кажу, що ж вона мене б'є, кажу. „Вона мене хватає за волосся”. А вона ж мене не встигла й схопити, я їй дала (сміється). Він сказав: „Прізвище?” Я сказала, телефон у неї є. Він узяв телефон,

* Футрувати від німецького слова Futtern – корм, годувати свиней.

знайшов у книжці номер, і з нею став гарно говорити. І каже: “Ще один раз ти її тронеш, ми її заберем до другої хазяйки (сміється) і тобі ми рабочу не дамо. Ми давали. Що вона зробила не так, треба було прийти самій, але не бити її”. А я думаю: “О! Заступник у мене є, добре”.

А ви при цій розмові сиділи?

Сиділа. І сиджу. А тоді він каже: “Ану йди додому”. По-хорошому, іди додому. Пішла я додому. Приходжу. І заходжу у корівник та кажу: “Хлопці, вже всі корови подоєні?” А вона почула з кухні мій голос, вийшла й кричить: “Гейн рауз! Гейн рауз!”. Одним словом, вийди звідси. Во. Вийшла спокійно, я взяла пальтішко таке легеньке. Оділа. А хлопці питають: “Надя, ну що тобі було?” “Як попу на Великдень” – кажу – “Як з корзинами ходять та ковбасу, та яйця кидають, і мені те було”. А вона вийшла, і мати її вийшла та на неї: “Доннер веттер, швайне райне!”. І запхала її назад у хату... Я пішла, пальто наділа і знову до заступника пішла. Прихожу да й кажу: “А вона мене вигоне. Кудя я дінуся? Утекти?” (Сміється) До його так. А він каже: “Іди. Як не будеш ти... як не дасть їсти, або не буде тобі де спати, я тебе зараз же заберу до другої хазяйки”. Той поліцай був нічого. Він і одного полоненого у нас не здав, коли вже забирали... Деякі поліцаї здавали...

А, назад на заводи, так?

Коли зайшли вже до нас американці, і коли відходили німці, так оце ці поліцаї, з таборів оце, де робили хлопці оці в нас, здавали їх дето розстрелювать.

А у вас полонені, вони тут не жили, вони приходили тільки робить? А потім йшли в лагерь, назад?

У нас поряд лагерь такий був, барак. Барак.

А ви спали в цьому домі, дівчата, а хлопці, ці полонені приходили до Вас. День робили, а спати йшли у табір?

Так. Спочатку (сміється), спочатку ох одного Ваню, Полтавського, полоненого обганяв поліцай!.. А за що? Я новенька була. І стала на воротах. А їх спочатку збирали у чергу всіх і вели у барак. А Ваня розмовляє й розмовляє... А я з ним говорю, коло хвіртки стою. Во. І щось, хлопці приходять на другий день, да й кажуть: “Надя, а ти знаєш, що Івана вахман обганяв кругом барака”. Я кажу: “Чого?”. “А за те, що він з тобою розмовляв”. А я кажу: “Хай не розмовляє”. От. (сміється). Хай не теревенить. Ой були такі... А наш поліцай не здав, ні жодного. У нас такий поліцай був, непоганий. Ой один раз було, це нам не

дозволялося йти гулять після вечері. Поки закінчиш усе, дев'ять годин, не пускали теж, і тут.

А в неділю можна гулять?

Да, в неділю ми у такі дні ходили. Ну це було ввечері, у дев'ять годин. Так я поза сараями, поза сараями, так пройшла. Там Надя була, вона з Полтави сама, і ми товаришували, і я пішла гуляти. Тай сіла там і сиджу. Погуляла, все. Зняла пантофельки і вже не поза сараями йду, а по вулиці біжу босенька. Коли це чую ззаду кричать у мене: “Стій!”, “Стій!” – по-нашому. Думаю, що ж це таке. Думаю, темно і хтось нашою мовою кричить. Я біжу, а він перегнав, став на хвортці. І нема де далі бігти, бо нашій самій останній двір. Став на хвортці, я добігла, захекалася... Ну й кажу: “Здрастуй, що таке, чого ти мене кликав?” А він тоді, стали ми і розмовляємо з ним. Він розмовляє зі мною, і став оскорблять наших оцих полонених, що мовляв, вони зрадники, що мовляв, вони не захотіли воювати.

А він звідки взявся?

Зараз я розкажу. Ну хлопці як прийшли ранком, сміялися: “Надя, не з тобою він розмовляв?”. Кажу: “Ну а з ким же він міг розмовляти, як не зі мною”. І він значить, став оце казати а потім питає: “Звідки ти?”. Я кажу: “З Києва”. Кажу: “А ти звідки?” “Із Одеси” – каже – “Оце вчитилював, молодий, закінчив... і то і сьо...” Ну він пішов під марку оцих німців... Власова.

У армію Власова.

Ото набори були, це щоб за німцями... Ну дак він стояв і це все зі мною говорив. Я кажу: “Так. Ти кажеш, вони зрадники? Вони здалися, вони не хотіли воювати? А ти? Ти в чийй шкурі зараз ходиш?” Он вони, кажу, замкнуті і не біжать за мной, так як ти серед темного, щоб поліцай чув, що “Стій!” „Стій!” Ти ж біжиш. І ти одітий... ну така форма. І стою з ним і бурчу з ним. Ну так уже порозходилися. Вже пора йти, бо хазяйка вийде так зараз, кажу, нам буде. Пішли ми. Коли хлопці ранком... Дак Міша сміється, він із Куйбишева сам, а Петя із Саратова. А Міша сміється, каже: “Надя”. Я кажу: ”Га”. “Це не з тобою наш собачник був...”. “А що то за собачник?”. “У Власовську армію нас агітує, сьогодні нас повезуть у клуб. Там буде зібрання, щоб ми записувалися у власовську армію”. Кажу: “Несміте”. Каже, не треба, ми й так, каже, не підем. Ну й давай.

А додому як ви їхали?

А додому ми їхали... Це вже, Танечка, щоб дати нашому уряду, тому навіть. Коли приказ надійшов нас збирати в табори, так. Нас зібрали дуже багато людей. Ми були в тому таборі. Добре. Ви нас позбирали, так скажіть, щоб ми взяли довідки. Я ж не знала, що довідка яка, чи що мені треба буде. Треба було приказ зробити, щоб кожний узяв довідку у боргомистра. Ну добре, забрали нас туди. Ми були в тому таборі... Правда нас годували американські повари. І суп з мясом, і шоколад, і що тільки вони нам не давали. Годували дуже гарно. Коли вже прийшлося до нас їхати, в нашу сторону, нас ніхто не годував. Нас довели до річки Ельби, привезли. Нас передали... кому передали? Де-кілька душ солдат стояло тільки. Дехто з них кричав на нас: "Ви німецькі шлюхи та німецькі то...". А там були і такі військові наші, що кажуть, чого ви кричите на їх. Може там твоя сестра чи мати? Хіба вони винуваті, що вони поїхали. Деякі заступалися. Нас з уряду ніхто не прийняв. Нас через річку Ельбу перевезли на ту сторону, на нашу. І ми... як отара, гурьбою... Де нас тільки нічка не заставала! І в лісі, і коло річки, і в полі, всі гуртом. Всі ми страшно голодні і холодні були.

То одні дівчата були?

Та де, усі. Усі. Йшли спочатку пішки до Брандербурга. Там зібралося багато людей, давали направлення на заводи, розбирати машини. У покинутому будинку зупинилися я, Ганька, Ольга, перепочили, наварили галушок. Отримали направлення на Берлін машини розбирати. Йшли 36 кілометрів пішки, потім підвезли наші на машині НКВД до Франкфурта, там переночували у німкені. Військові порадили піти на залізничний вокзал у Франкфурті і поїхати додому. Але план не вдався. Зустріли групу чоловіків, які перепавляли корів по репарації до Радянського Союзу, попросили нашу групу дівчат допомогти дойти. Так я й залишилася у цій військовій частині, працювала бригадіром по господарській частині у військовому містечку. Не відпускали додому, як я не просила. Тоді від мами прийшов лист, що вона захворіла на запалення легенів, і мене відпустили додому.

Спакувала я у мішок все, що можна. Влітку 1945 року повернулася додому. Дуже важко було знову прописатися в Києві. Розумні люди підказали взяти довідку, що працювала у військовій часті. Прислали довідку із воєнної часті, і я легко прописалася. Отак. Робила де прийдеться. У 1949 році копала траншеї на відбудові Київського вокзала. Потім влаштувалася в ЖЕК дворніком, так і проробила до пенсії. Отак...

